

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ТЯПКІНА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 811.161.2'373.2:398.41

ДЕМОНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

10.02.01 – українська мова

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук**

**Науковий керівник:
Поповський Анатолій Михайлович,
доктор філологічних наук, професор**

Запоріжжя-2006

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 РОЗДІЛ 1. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОНОЛОГІЇ	 9
1.1. Історія вивчення української демонології	9
1.2. Система образів та персонажів української демонології	20
1.3. Сфера функціонування демономенів	25
1.4. Структурно-тематична організація демонологічної лексики	30
 РОЗДІЛ 2. НАЗВИ АНТРОПОМОРФНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ	 36
2.1. Лексико-семантична група “Відьма”	36
2.1.1. Номени людей, що чинять тільки зло	37
2.1.2. Номени людей, які можуть і відганяти злих духів, і лиходіяти	52
2.1.3. Номени людей, які магічними діями лікують	60
2.1.4. Номени людей, що передбачають майбутнє	68
2.2. Лексико-семантична група “Некродемономени”	80
2.2.1. Номени заставного мерця	81
2.2.2. Номени русалки	86
2.2.3. Номени привида	97
2.2.4. Номени упиря	103
 РОЗДІЛ 3. НАЗВИ АНТРОПОЗОМОМОРФНО – ЗОМОМОРФНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ	 110

3.1. Лексико-семантична група “Перевертень”	110
3.2. Лексико-семантична група “Потвора”	118
3.3. Лексико-семантична група “Змій”	121
3.4. Лексико-семантична група “Чорт”	126
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	181
ДОДАТКИ	200

ВСТУП

Українська демонологія як невід’ємний складник традиційної духовної культури здавна привертала увагу дослідників. Пошуки велися переважно в етнографічному, менше – у лінгвістичному напрямках. Етнографи фіксували автентичні свідчення носіїв культури і здійснювали описовий аналіз відповідного матеріалу (В. Гнатюк, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Я. Новицький, І. Огієнко, П. Чубинський та ін.). Лінгвісти зацікавилися українською демонологічною лексикою лише у ХХ ст. Предметом їхньої уваги стало походження, етимологія, мотиви номінації, словотворення, функціонування демонологічних назв (В. Білоусенко, А. Василенко, Л. Виноградова, Й. Дзендзелівський, Б. Кобилянський, О. Левкиївська, Т. Лукінова, М. Толстой, Н. Хобзей). Демонологічній лексиці присвячено окремі статті тлумачних, діалектних та етимологічних словників української мови. Однак у вітчизняному мовознавстві цей прошарок лексики сучасної української мови не був предметом спеціального комплексного дослідження. Синтезовані дані етнографічних джерел, фольклору, художньої літератури, словників, лінгвістичних праць уможливають системний опис української демонологічної лексики.

Демонологія ще й сьогодні є відображенням світосприйняття українця. У багатьох своїх виявах вона трансформована, нерідко обтяжена в окремих елементах вторинними, привнесеними з книг, кіно тощо, характеристиками, що виходять за межі питомого локального культурного середовища. У зв’язку з цим вивчення демонологічної лексики в контексті сучасного мовнокультурного дискурсу, репрезентації традиційних демонологічних персонажів у живомовному просторі з виокремленням різнорівневих культурних нашарувань і трансформацій є **актуальним**. Лексико-функціональний аспект дослідження дозволить з’ясувати прагматичні можливості демонологічних назв у мовній стихії, глибше пізнати функції демонів у художній літературі, фольклорі та публіцистиці ХІХ - поч.

XXI ст., оскільки в них певною мірою синтезовано ідеали, цінності, образно-асоціативне мислення українця, позначені впливом політичної та соціально-культурної ситуації епохи. Актуальність лінгвістичного дослідження українських демонологічних назв зумовлена також потребами лексикографічного опису української народної культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах головного наукового напрямку роботи кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету “Слов'янські мови в їх історичному розвитку”. Тема дисертації затверджена вченою радою Запорізького державного університету (протокол №10 від 29.12.1999 р.) та координаційною радою Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (протокол №1 від 10.02.2000 р.).

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні демонологічної лексики сучасної української мови на семантичному й лексичному рівнях, а також у виявленні особливостей її функціонування в україномовному просторі.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання комплексу **завдань**:

- встановити індекс демонологічних найменувань у сучасній українській мові;
- класифікувати й описати лексико-семантичні групи демонологічної лексики;
- проаналізувати семантичну структуру демонологічної лексики, виявити в її складі найбільш типові лексико-семантичні трансформації, зміни, зумовлені лінгвальними й екстралінгвальними чинниками;
- з'ясувати функціональні можливості демонономенів;
- окреслити найголовніші механізми розвитку системи демонологічних найменувань.

Об'єктом дослідження є демонологічна лексика сучасної української мови.

Предмет дослідження – лексико-семантичні та функціональні особливості лексики на позначення антропоморфних, антропозоморфних та зооморфних демонологічних персонажів.

Теоретико-методологічна основа та методи дослідження. Методологічною основою розвідки є концептуальні положення про історичну тяглість культурних феноменів і суміщення в одній культурній традиції різних семіотичних систем, поліфункціональність мови та її органічний зв'язок з матеріальними й духовними явищами суспільного життя.

Різномасштабне дослідження демонологічної лексики зумовлює використання різних **методів наукового аналізу**: загальнонаукових (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія) та спеціальних (лінгвістичний опис з його універсальними прийомами спостереження, систематизації, інтерпретації мовних фактів, компонентний аналіз, елементи етимологічного, зіставний).

Джерелами дослідження є *фольклорні тексти* (легенди, перекази, казки, прислів'я та приказки), *етнографічні розвідки* (Г.Булашев, О.Воропай, В.Гнатюк, П.Іванов, В.Милорадович, І.Нечуй-Левицький, Я.Новицький, І.Огієнко, І.Франко, П.Чубинський та інші), *твори українських письменників XIX - XXI ст.*, де найповніше представлено демонологічну лексику, *монографічні дослідження*, а також *наукові статті*, в яких розглядаються проблеми демонології, *українська періодика* та *особисті записи автора*. Для комплексного аналізу досліджуваних лексем широко залучалися фіксації *тлумачних* (Словник української мови: В 11-ти томах (К., 1970 – 1980), Словарь української мови Б.Грінченка (К., 1907 – 1909), Словник української мови П.Білецького-Носенка (К., 1966), Словник української мови Я.Головацького (Пряшев, 1982), Словник української мови Д.Яворницького (Катеринослав, 1919)), *етимологічних* (Етимологічний словник української мови / За ред. О.Мельничука (К., 1982-2004), Етимологічно-семантичний словник української мови Митрополита Іларіона (Вінніпег, 1979-1999)), *діалектних* (Словник західнополіських говірок Г.Аркушина (Луцьк, 2000), Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини В.Леснової (Луганськ,

1999), Словника поліських говірок П.Лисенка (К., 1974), Словник бойківських говірок М.Онишкевича (К., 1984), Словник діалектної лексики говірок сіл Південно-Східної Полтавщини А.Сизька (Дніпропетровськ, 1990), Словник говірок Нижньої Наддніпряниці В.Чабаненка (Запоріжжя, 1992)) та спеціальних словників (Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник Н.Хобзей (Львів, 2002), Славянская мифология: Энциклопедический словарь (М., 1995)) тощо.

Із зазначених джерел вибрано близько 1000 демономенів та більше тисячі фрагментів текстів.

Наукова новизна. Вперше в українській лінгвістиці комплексно досліджено демонологічну лексику в її семантико-функціональних реалізаціях на сучасному етапі розвитку мови; систематизовано демономени в контексті їхньої лексико-семантичної та функціонально-стилістичної значущості; виявлено механізми поповнення й розвитку системи демонологічних назв, які дають уявлення про динамічні процеси цього своєрідного феномена українського етносу.

Теоретичне значення. Дослідження є цілісним описом лексико-семантичних особливостей демономенів у системі української мови. Результати роботи поглиблюють знання про системність аналізованої лексики, її сутність. У процесі дослідження виявлено склад та лексико-семантичні групи демонологічної лексики. Розвідка розширює уявлення про роль демонологічної лексики у відображенні особливостей світосприймання та світоусвідомлення українців. Основні положення й висновки роботи конкретизують і поглиблюють вироблені в мовознавстві наукові уявлення про взаємозв'язок мови та свідомості.

Практичне значення. Матеріали праці можуть бути використані в лексикографічній практиці, у навчальному процесі на спецсемінарах та спецкурсах, а також у науковій роботі студентів вищих навчальних закладів. Дані дослідження знайдуть застосування при вивченні окремих питань лексикології, семантики, стилістики, етнолінгвістики.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дослідження висвітлювалися в доповідях і повідомленнях на наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів:

- *міжнародних*: Міжнародній науковій конференції “Література й історія” (Запоріжжя, 1998), Міжнародній науково-теоретичній конференції “Граматичні читання - III” (Донецьк, 2005);
- *всеукраїнських та регіональних*: Всеукраїнській науковій конференції “Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку” (Херсон, 2001); регіональній науково-практичній конференції “Джерела духовності: генеза творчого процесу та розвиток мистецтва” (Дніпропетровськ, 1999); науково-практичній конференції “Сучасні питання слов’янської філології та культури” (Бердянськ, 2005);
- *щорічних звітних* наукових конференціях викладачів і студентів Запорізького національного університету .

Окремі розділи й дисертація в цілому обговорювалися на засіданнях кафедр українознавства та загального і слов’янського мовознавства Запорізького національного університету. За темою дисертації опубліковано дев’ять наукових статей, із них шість – у провідних виданнях, визначених ВАК України як фахові. Матеріали дослідження було використано у викладанні курсу “Народознавство” на філологічному факультеті Запорізького національного університету.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку наукової літератури (252 позиції), списку використаних джерел (190 назв), додатків, які включають “Словник фіксацій демонологічної лексики в українській літературі XIX - XXI ст.”, “Словник-показчик демономенів”, рисунки структурних моделей лексико-семантичних груп демонолексики. Повний обсяг дисертаційної роботи – 233 сторінки, з яких 167 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОНОЛОГІЇ

1.1. Історія вивчення української демонології

Кожен народ будує свій світогляд на певній основі. З найдавніших часів такою основою суспільного життя етносів була міфологія, органічну частину якої складала демонологія. Українська міфологія сформувалася за часів язичництва, потім змінювалася під впливом християнства. Поява наукової картини світу не зруйнувала колишніх уявлень про світобудову і стан речей, що наочно засвідчує *тяглість* традиції світосприйняття українців. Ці процеси знайшли своє віддзеркалення в багатьох компонентах демонологічної лексики.

Етапи фіксування знань з української демонології як складової частини світоглядних уявлень наших предків пов'язуємо з розвитком писемності, зі своєрідністю історичних умов та рівнем національної свідомості населення. Звичайно, за браком писемних свідчень, “намагатися реконструювати цілісну історію слов'янської релігії – даремна праця” [Гриценко 1998: 27]. Проте осмислити й узагальнити спадок дослідників, відшукати паралелі із сьогоденням цілком реально. Це ще раз має засвідчити безперервність функціонування в мові елементів язичництва.

Свідчення про демонологію часів Київської держави знаходимо в літописах та богословських працях, які різнилися в її трактуванні. “На переломному етапі трансформації народних світоглядних уявлень літописи віддавали перевагу народній термінології як більш усталеній сфері релігійно-магічних вірувань; богословські ж вчення намагалися спростувати ці вірування, вбачаючи в них “бісівську спокусу, ворожу християнському благочестю” [Пономарьов 1991: 14-15].

Інтерпретація народних повір'їв українців міститься у віршах Климентія Зиновієва (XVII ст.), присвячених, зокрема, повір'ям “про дівчат, померлих відразу після вінчання”, “Ω некрще(н)ныхъ мл(д)нцахъ умирающихъ” [Зиновієв 1971: 40], “Ω богомє(р)зскихъ баба(х) шепотницахъ, и о проклятыхъ чаро(в)ницахъ, и о дшепогибє(л)ны(х) ихъ ворожкахъ” [там само, 101], “Ω створє(н)яхъ бжии(х) и діяволски(х)” [там само, 190].

Демонологічна лексика знайшла своє відображення в міфологічних та демонологічних лексиконах слов'ян, у працях дослідників XVIII – XIX ст.: М. Чулкова – “Краткий мифологический лексикон”, М. Попова – “Краткое описание славянского баснословия”, А. Чепи – “Малорусские суеверия, коим мало кто верил” [Пономарьов 1991: 17]. Ці праці були першою спробою систематизації пантеону східнослов'янських богів та структури демонів.

1804 року виходить робота Г. Глінки “Древняя религия славян”, де автор подає не лише склад, а й ієрархію слов'янських богів. Вперше, поряд із вищими богами було виділено “преісподніх або підземних богів” (**Чорнобог, Стрибог, Яга баба, Кікімора**), “напівдухів” (**водяні, домові, русалки та інші**) [Глінка 1993: 85-140].

У 1804 році А.Кайсаров німецькою мовою публікує книгу “Славянская и российская мифология”, яка стає першим словником до слов'янських міфів [Кайсаров 1993: 17-84]. Перелік персонажів подається в алфавітному порядку. Поряд із вищими богами (**Велес, Дажбог, Коляда, Хорс** та ін.) автор подає перелік нижчих – **русалка, баба яга, домові духи**.

У 60-х роках XIX століття формується “міфологічна” концепція – зведення всієї системи світоглядних уявлень, вірувань та повір'їв до опоетизованої стародавньої міфології [Пономарьов 1991: 17]. Основоположником міфологічного підходу є М.Костомаров, який у монографії “Об историческом значении русской народной поэзии” порушив проблему народної міфології [Костомаров 1994: 44-200]. В останній автор вбачав джерело багатьох мотивів, образів, поетико-виражальних засобів народних пісень, вважаючи міфологію першопочатком народнопоетичного

символу. Ширше міфологічна тема розглядається в монографії “Славянская мифология” [Костомаров 1994: 222]. Головним у цій роботі є доведення (через цілу систему зіставлень з історії Давнього Сходу, античної, давньоіндійської, іранської та скандинавської міфологій, ідентифікації різних міфологічних істот у слов’ян як посередників між небом і землею) думки про те, що єдиною верховною силою у слов’ян було божество Білобог, яке уособлювало світло та сонце. Йому протиставлявся **Чорнобог** (диявол) – носій зла, ворог світлоносного першопочатку, життя, добра. Серед духів міфологічного світогляду давніх слов’ян М.Костомаров визначає **вітряних, водяних, лісових, польових і земляних**. На думку вченого, специфіка пандемоніуму виявляється в тому, що чіткого розподілу на добрих і злих міфоістот не було. Тому пандемоніологічний рівень слов’янського язичництва позначений ідеєю амбівалентності, а позитивна чи негативна конотативність виокреслюється залежно від міфологічного контексту.

Подібних поглядів у описі язичницького пантеону дотримується Я. Головацький. Праця вченого “Очерк старославянского баснословия или мифологии” (1860) спирається на українські фольклорні та етнографічні матеріали [Головацький 1991]. Автор визначає злу, смертоносну істоту – **Чорнобога**, яка дала початок формуванню поняття **чорт**. До злих істот віднесені також **див, біс, пек-осина** [там само, 40]. Автор визначає, що все на землі оживлене духами, які допомагають добру чи злу, “у слов’ян вони мали назви **богів вітряних** (в царині небесній), **лісових, польових, земляних** (земних) і **водяних** (в царині підземній, у пеклі) і т.п.” [там само, 11].

Однією із ранніх спроб характеристики української народної міфології на основі фольклорних творів є маловідома стаття “Про руську міфологію за народними переказами” українського фольклориста й етнографа, сучасника та сподвижника “Руської трійці” Г.Ількевича (1801-1841). У дослідженні стисло охарактеризовані основні персонажі української демонології [Ількевич 1839].

У незакінченій монографічній праці І.Вагилевича “Слов’янська демонологія” головне місце посідає український фольклорний і етнографічний матеріал, зібраний здебільшого самим автором [Вагилевич 1830].

Серед досліджень, що стосуються української демонології, чільне місце посідає робота О.Потебні “О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий”, яка побудована на виявленні міфологічного субстрату в українських народних звичаях, обрядах та фольклорі [Потебня 2000: 92-328]. У зазначеній праці згадуються й аналізуються демонологічні персонажі **баби яги, змія, коція безсмертного**. Цінність наукових студій вченого для дослідників демонології виявляється в пильній увазі О. Потебні до виявлення семантики міфологічних номінацій. Семантична структура міфообразів пов’язується з етнокультурними традиціями, через з’ясування яких і визначається глибинна значеннєва суть об’єктів міфологічного світу. Міфообрази, на думку дослідника, можна розглядати як персоніфікації, що не мають об’єктивного буття, або ж як істот, яким воно властиве. У першому випадку, зазначає дослідник, міфообрази можна назвати персоніфікацією, а в другому – вони є міфічними персонажами [Потебня 1989: 483].

Численні розвідки про українську та слов’янську міфологію публікувалися в періодичних виданнях та часописах: “Университетские известия” (1861), “Труды Киевской духовной академии” (1860), “Записки Юго-Западного отдела РГО” (1874), “Чтения в Историческом обществе Нестора - летописца” (1879), “Киевская старина” (1882), “Життє і слово”(1894), “Етнографічний збірник”(1895), “Етнольогічні матеріали”(1899). Вміщені в них статті, доповіді та реферати були передусім спрямовані на залучення якнайширшого регіонального матеріалу, пройнятого ідеєю опоетизування стародавніх слов’янських міфологічних та демонологічних уявлень.

Український фольклорний і етнографічний матеріал використав відомий російський фольклорист О.Афанасьєв у монографії “Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и

верований в зв'язи з міфологіческими сказаннями других родственных народів” (1865-1869) [Афанасьєв 1865-1869]. У роботі автор звертається до відповідних порівняльних даних з українського фольклору як на основі друкованих праць, так і рукописних джерел.

Нагромадження фактичного матеріалу з народних вірувань та повір'їв здійснювалося за спеціальними програмами: “Планом” Д. Журавського, програмою О. Кистяківського, комплексною “Програмою для етнографіческого описания губерний Киевского учебного округа” В. Дабіжі й О. Метлинського [Пономарьов 1991: 18].

Керуючись розробленими програмами П. Чубинський, І. Лучицький, М. Драгоманов, П. Іващенко, П. Єфименко, С. Ісаєвич, П. Іванов, В. Гнатюк, В. Милорадович, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Маркевич та ін. займалися збиранням етнографічного матеріалу та фіксацією необхідного фактажу.

Безумовно, однією з найкolorитніших постатей серед цієї плеяди був П. Чубинський. Власні фольклорно-етнографічні дослідження та залучення порівняльного матеріалу роблять його праці ледь не енциклопедичним посібником з народної духовної культури. Вихід у світ семи томів “Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край” став визначним явищем у культурному житті українського народу. П'ятий том “Праць...” з передмовою П.Чубинського містить народні вірування, які, на думку автора, допоможуть зрозуміти світоглядні уявлення народу. У них автор виокремлює рубрики **“Чорти” (водяник, лісовик, болотяник, очеретяник, кадук, дідько, морок, мара, біс та ін.); “Духо-люди” (відьма, відьмак, упир, вовкулака, мавка, русалка, чаровник, ворожбит та ін.); “Міфічні істоти” (змій, гриф, злидні, сиріоди, пігмеї, богатирі); “Уособлення” (доля, смерть, п'ятниця); “Хвороби” (лихоманка, холера, чума).** Особливість праці П.Чубинського полягає ще й у тому, що вона відзначається винятковою увагою до народної термінології [Чубинський 1995: 10].

М. Сумцов за результатами численних етнографічних пошуків подав типологію народних вірувань і повір'їв. Автор розрізняв вірування та повір'я, пов'язані з космогонічними уявленнями; демонологічні уявлення; вірування, пов'язані з людьми, наділеними надприродними властивостями; вірування, пов'язані з померлими; повір'я про тварин; повір'я та обряди, пов'язані з рослинами; вірування, пов'язані з речами реального світу; магічні уявлення та обряди. Його праця “Культурныя переживанія” присвячена збереженню у традиційно-побутовій культурі пам'яткам української народної міфології [Сумцов 1890].

У 1876 році І. Нечуй-Левицький, взявши за основу збірники пісень, колядок, легенд, казок, переказів та інших етнографічних матеріалів, видає етнографічно-фольклористичну розвідку “Світогляд українського народу”. І хоча праця зазнала впливу традиційного романтичного підходу до розгляду і трактування народної міфології та теорії і практики міфологічної школи, зокрема праць О.Афанасьєва, І.Нечуй-Левицький був першим, хто подав системний огляд саме української міфології [Нечуй-Левицький 1992]. Автор визначає два традиційні рівні слов'янського язичницького континууму: пантеон і пандемоніум – із подальшою диференціацією їх на міфологічні типи. У другому розділі І.Нечуй-Левицький описує нижчий міфологічний рівень, який поділяє на духи й півдухи (**русалки, нічки, мавки, польовики, полісуни, домовики, нечиста водяна сила, дідьки**) та долю й напівміфічні істоти (**відьми, відьмаки, упирі, вовкулаки**) [Нечуй-Левицький 1992: 47-66].

У 1916 році виходить книга “Український народ в його минулому та теперішньому” за редакцією проф. Х. Вовка, проф. М. Грушевського, проф. А. Кримського, акад. Ф. Корша. У розділі “Етнографічні особливості українського народу” Х.Вовк, аналізуючи образи української демонології, ставить їх у контекст світової міфології [Вовк 1995].

Значний внесок у дослідження української міфології зробив В.Гнатюк як автор праці “Знадоби до галицько-руської демонології” (1904), розвідки “Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків”, що

була спершу надрукована як вступ до 2-го тому збірника “Знадоби до української демонології” (1912), а окремо опублікована лише у “Нарисі української міфології” (1918) [Гнатюк 2000]. Останнє дослідження В.Гнатюка є спробою узагальнення української народної міфології. У своїх працях автор виділяє такі групи міфологічних істот: 1) верховні боги, що всім управляли (Сварог, Перун, Дажбог, Хорс та ін.); 2) нижчі божества і демони, які були підпорядковані першим (**чорт, морок, блуд, потерчата** та ін.); 3) люди з надприродною силою (**мерці, вовкулаки, відьми, знахарі** та ін.).

У радянські часи вивченню української міфології приділялося мало уваги: для вітчизняної етнографії були небажаними дослідження, що доводили етнокультурну самобутність українського народу. Підтвердженням цього є те, що за цей час не з’явилося жодної фундаментальної праці, присвяченої українській міфології. Виняток становлять розвідки, в яких зазначена тема окреслюється у зв’язку з іншими питаннями [див. Попович 1985; Рибаків 1988].

У 30-і роки Всеукраїнська академія наук видає анкети та питальники для дослідження фольклорно-етнографічних матеріалів. Серед них були й такі, що стосуються вірувань та повір’їв: Анкета про вірування у вихор (Київ, 1926), Анкета про народні перекази за явища природи – сонце (Київ, 1926), Програма до збирання відомостей про людей, що “завмирають” (Київ, 1927) та ін. [див. Хобзей 1996: 183].

Фактично першим цілісним дослідженням з української міфології є книга митрополита Іларіона (Івана Огієнка) “Дохристиянські вірування українського народу” [Іларіон 1994]. Спираючись на джерела – історичні документи, археологічні знахідки, пам’ятки давнього письменства, фольклорно-етнографічні записи, художні твори ХІХ-ХХ ст., а також наукові праці своїх попередників, автор простежив системний характер дохристиянських вірувань, які, зазнавши певних модифікацій, збереглися до теперішнього часу і продовжують побутувати серед нашого народу. Згадана праця праця є відверто прихильною до язичництва, що кидало виклик

традиціям православ'я. Це можна пояснити “бажанням Івана Огієнка як видатного церковного діяча й ученого згармонізувати досить потужні залишки прадавніх вірувань і обрядів, що залишилися в українській народній культурі, з православ'ям” [Клочек 2001: 39].

За роки незалежності України та з актуалізацією проблеми духовного відродження значно посилюється інтерес до духовно-культурного аспекту діяльності людини. У цьому плані українська демонологія як частина слов'янської міфології є атрибутивним елементом української нації, виявом її самобутності. У зв'язку з цим посилюється зацікавленість народними віруваннями та повір'ями. Їх вивченню присвячено численні праці сучасників (В.Войтович, С.Плачинда, В.Скуратівський та ін.).

Протягом ХІХ – ХХ ст. нагромаджено достатню кількість фактів, що подають свідчення про персонажі “нижчої” міфології. Проте тривалий час не було науково-теоретичного підґрунтя для розгляду питань, пов'язаних із їх дослідженням.

Поштовхом до вивчення демонології мовознавцями послужив вихід у 1910 р. першої лінгвістичної програми К.Михальчука та Є.Тимченка “Програма до збирання діалектних одмін української мови”. Її метою було виявлення фонетичних та лексичних особливостей українських говірок. Питання демонології становлять окрему частину програми. Їх було сформульовано так, що спочатку подавалася загальноновживана лексема, а далі наводилася ціла низка говіркових відповідників. Наприклад: “**чорт, біс, диявол, лихий, нечистий, пекельник, дідько, куций, куцан**” (Програма 292) [див. Хобзей 1996: 181-182].

Й.Дзендзелівський у 1984 р. видає “Програму для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови”. Запитання, пов'язані з вивченням демонологічної лексики, представлено в розділі “Звичаї, ігри, розваги, обряди, повір'я та ін.”. Вони стосуються міфологічних назв: **відьма, знахар, знахарка, чаклун, чаклунка, русалка**. У програмі спочатку подається загальноновживана лексема, а далі наводиться ряд її діалектних відповідників:

“Знахарка: знахурка, знахорка, знатниця, баба, бабка, шептуха, шептуня, ворожка...”. Автор зазначає, що слід записувати, пропонує з’ясувати, чи є відмінності у значенні розгляданих лексем. Обов’язковим для збирача був запис слова фонетичною транскрипцією [Дзендзелівський 1984].

У вітчизняних мовознавчих дослідженнях з проблем демонології розкрито ряд питань етимології, семантики, ієрархічних зв’язків у системі відповідних назв [Дзендзелівський 1973, Кобилянський 1980, Лукінова 1981, 1992; Хобзей 1991, 1995, 1996].

У кандидатській дисертації А. Василенко **“Українська міфологічна лексика в художній літературі ХІХ ст.”** питання демонології розглядаються в контексті міфології. Авторка виокремлює й аналізує міфоніми як засіб стилетворення в літературі романтизму, досліджує міфологічні номінації як компоненти художньо-образної системи, здійснює їх структурно-семантичний та функціонально-стилістичний аналіз у творах українських романтиків ХІХ ст. У межах значеннєвої системи міфологічної лексики визначено лексико-семантичні поля міфономів: пантеїстичні номінації (із диференціацією на підгрупи – міфоніми на позначення найголовніших богів давньоукраїнського пантеону (**Перун, Велес, Стрибог, Дажбог, Сварог, Хорс, Мокоша, Семаргл**); міфолексеми на позначення другорядних богів (**Ляля, Лель, Мара, Пек** тощо)); пандемонологічні номінації (назви нечистиків (маскулінізована (**чорт, біс**) і фемінізована (**відьма, яга**) диференціація однини та множинна репрезентація (**нечиста сила**) на вербальному рівні), найменування божків і божеств (**Хлібник, русалки, Пекун** тощо); фауністичні міфономінації (**кінь, зозуля, лебідь**); флористичні міфономени (**дуб, осика, горицвіт**); астральні міфологеми (підгрупи – солярна (**сонце**), лунарна (**місяць**) і власне астральні (**зірки, зорі**)); архетипні міфоніми (**вода, повітря, вогонь, земля**); міфотопоніми (**рай – пекло, цей світ – той світ**) [див. Василенко 2003, автореф. дис.].

Дисертація В.Гуторова **“Міфологема “чорт” в експресивно-зниженому узусі української, російської, польської та англійської мов”** присвячене

вивченню окремої міфологеми [Гуторов 1996]. Автор розглядає стійкі вирази з демономеном **чорт** у філософському та міфологічному аспектах; аналізує архетипну картину світу, яка відтворює системність зв'язків реального й ірреального світів. Дослідження написане на матеріалі української, російської, польської та англійської мов.

Проблеми демонології порушуються в дисертації О.Хомік “Український вербальний оберег: семантика і структура”. У складі синтетичних оберегових евфемістичних номінацій в українській мові авторка досліджує і загальні оберегові назви-евфемізми демонологічних істот. У роботі подано й схарактеризовано семантичні моделі евфемістичних оберегових назв [Хомік 2005].

Сучасні дослідники демонологічної лексики усвідомлюють неоднорідність демонічного простору в різних етнографічно-культурних зонах та територію поширення демонологічних назв [Гриценко 2002: 9]. Тому надзвичайно важливим є питання дослідження демонологічної лексики в різних діалектних групах. В україністиці демонологічна лексика досліджена лише в гуцульських говірках. Цій проблемі присвячено численні праці Н. Хобзей. На особливу увагу заслуговує “Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник” (Львів, 2002), у якому авторка подає реєстр демонолексем гуцульського мовного й культурного ареалу, відтворює особливості їх семантики. Особливістю словника Н. Хобзей є широке залучення діалектних контекстів, які передають особливість функціонування демономенів у мовленні регіону, забезпечують реалізацію семантичних варіантів досліджуваних лексем.

Спробою поєднання фольклорно-етнографічного та лінгвістичного аспектів дослідження демонології є “Программа полесского этнолингвистического атласа”, укладена групою вчених Інституту слов'язознавства й балканістики АН СРСР і опублікована у 1983 р. [Толстой 1983: 21-46]. У програмі поряд з питаннями, спрямованими на розкритті народних уявлень про весільну обрядовість, тваринництво, астрономію, час,

тлумачення снів тощо, подано низку запитань з демонології, об'єднаних тематично – русалка, русальний тиждень, домовий, вовк-перевертень, чорт, водяний, відьма, чаклун [там само, 37-38]. Інтереси російських науковців поширилися й на українське Полісся. Результати досліджень висвітлювалися у працях Л. Виноградової, О. Левкиївської, М. Толстого та ін. [Виноградова 86; Левкиевская 1995; Толстой 1997]. Поліській демонології присвячено і праці вітчизняних дослідників [Давидюк 2002; Дзендзелівський 1997].

Значний внесок у розв'язання проблем слов'янської демонології, а в її складі й української, зробили російські дослідники, укладачі етнолінгвістичного словника “Славянские древности” за ред. М. Толстого (Москва, 1995). Словник містить велику кількість українського мовного матеріалу із вказівкою на регіон поширення.

Отже, етапи формування знань з української демонології можна умовно розмежувати на два періоди – період накопичення та період осмислення знань. Зауважимо, що у вітчизняній науці, незважаючи на значний доробок у галузі слов'янської міфології, праць, у яких вивчалися склад та структура української демонологічної лексики, немає. В етнології визначено лише загальні риси цієї мікросистеми в межах української міфології (В.Гнатюк, І.Нечуй-Левицький, І.Огієнко, В.Скуратівський, П.Чубинський та ін.).

В українському мовознавстві завдання подальших досліджень у цьому напрямку, на думку науковців, тільки окреслюються. Це – вияв і реєстрація демонолексем та позначуваних ними реалій і понять у різних культурних ареалах українського континууму; опис структури демонопростору; з'ясування шляхом детальних польових обстежень ареалів поширення реалій та їх назв, і на цій підставі – вияв локальних (синхронних та діахронних, реконструйованих) типів демонімікону; окреслення джерел формування системи демономенів, а відповідно й різномовних та різночасових нашарувань у її складі; вивчення архаїчних та інноваційних типів мотивації демономенів, їх етимонів [див. Гриценко 2002: 15]. Така постановка питань цілком закономірна, вона заповнить прогалини не тільки в мовотворчих процесах

демонології, а й місця її у світосприйнятті українського етносу, реальної картини світу та духовного життя українців.

1.2. Система образів та персонажів української демонології

Українська демонологія як ментальна та образно-персоніфікована відносна єдність – одна з ланок загальнослов'янської та світової міфології. У вітчизняній науковій думці немає одностайної точки зору щодо визначення поняття “*демонологія*” й окреслення системи демонологічних персонажів. У СУМ це слово витлумачується як “міфічні уявлення про злих духів (демонів), що виникли на основі первісної віри в духів” (II 239). Нез'ясованим залишається питання про належність до демонологічних назв номенів людей наділених надприродними здібностями. В етнографічних працях українських дослідників демонологічні персонажі розглядаються в системі міфології. Виняток становить “Словник української демонології” Г.А. Скрипник, де разом із словами **блуд, богиня, вихор, перелесник** включено лексеми **заложні мерці, перемітники, чарівники** (Скрипник 391-399). Поділяємо наукову позицію укладачів етнолінгвістичного словника “Славянские древности”, які поняття “*демонологія*” поширюють на сукупність міфічних уявлень, заснованих на вірі в духів-демонів, людей з демонічними якостями та здібностями (СД I 51).

Основним елементом демонології вважається *міфологічний персонаж*, який сприймається “як сукупність релевантних, стійко повторюваних в традиції ознак та функцій, що скріплюються іменем” (СД II 51). Проте цей термін стосується не тільки лексем, що формують демонологічну систему, а й міфологічних образів (героїв казок, міфів, легенд). На сучасному етапі для всіх, хто займається питаннями народної демонології, є очевидним, що не можна визнати задовільною наукову термінологію, за допомогою якої точно визначався б найважливіший елемент демонологічної системи – сам персонаж

нечистої сили [Виноградова: <http://www.ruthenia.ru/folklore>]. Традиційні назви – “нижчі духи і півдухи” (І. Нечуй-Левицький), “демон” (СУМ II 239), “нечиста сила”, “злі духи” (В. Скуратівський), “духи” (В. Гнатюк) – відображають такі властивості досліджуваного предмета як його нереальність, фантастичність, належність до сфери “нечистого” (у порівнянні з сакральними силами християнського культу). На позначення ж людей із надприродними демонічними здібностями, дослідники використовують терміни “напівміфічні істоти” (І. Нечуй-Левицький), “духо-люди” (П. Чубинський), “люди з надприродною силою” (В.Гнатюк) тощо.

У своєму дослідженні головним елементом демонологічної системи визначаємо *демонологічний персонаж*. До *демонологічних персонажів* відносимо злих духів, людей із надприродними властивостями та здібностями.

Офіційна нерегламентованість і нелегітимність сакрального аспекту демонології порівняно з інституціалізованими й легітимними міфологіями та релігіями – поганськими чи класичними – дали змогу надати європейській демонології статусу “нижчої міфології” [Євсєєв 2002: 107]. Якщо боги як вияв духовної сили займають високе місце в ієрархії, то персонажі нижчої міфології – це такий рівень релігійно-міфологічної системи, елементи якої не мають божественного статусу, фігурують переважно у звичайному повсякденні, перебуваючи в перманентному контакті з людиною [там само, 108].

Між національними демонологічними комплексами є чимало спільного, але їм властиві й досить виразні риси самобутності. Про це свідчать численні розвідки вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячені українській демонології.

Процеси глобалізації суспільного життя поступово нівелюють межі національних міфологій у свідомості носіїв мови: телебачення, Інтернет, художня література ілюструють насичення інформаційного простору іншомовними демонологічними назвами. Явище дифузії елементів культури ускладнює системний опис сучасного стану української демонології: для

об'єктивного відтворення її складу залучаємо до аналізу й іншомовні демонологічні номінації, наявні в синонімічній парадигмі традиційних українських демономенів.

Демонологічні персонажі мають різну міру “міфологізації”, тобто одні з них сприймаються тільки як *демони* (**щезник, чорт**), інші – як *люди з демонічними рисами* (**чаклун, відьма**). Особливою ознакою демонічного є надання надприродних властивостей звичайним людям (демонізований ворог, керівник) або владним структурам, необхідною передумовою чого є наявність влади у цих суб'єктів; наприклад, демонізація образу Сірка чи КДБ у радянські часи. Процес набуття демонічних ознак відбувається внаслідок свідомого чи випадкового протистояння традиції: людина може втратити довіру та повагу оточення і з часом перейти до якісно нової категорії, яка обов'язково передбачається згідно з традиційними поглядами, – “ворога” або “злотворця” [Головаха 1995: 103].

Більшість демонологічних персонажів мають людські зовнішні риси, деяким притаманні зооморфні ознаки – роги, копита, хвіст тощо. Характерною рисою демонологічних персонажів є здатність до перевтілень, через це більшість демонів мають декілька образів (вогненний змії перевтілюється в покійного чоловіка і прилітає до дружини; відьма може стати колесом або кішкою). Зовнішності демонологічних персонажів притаманна низка особливостей, що вказують на їх належність до “іншого” світу: *тілесні аномалії* (криві зуби, горб на спині, відсутність спини, сліпота, гіпертрофовані частини тіла, волохатість, дуже великий або малий зріст); *особливість одягу* (відсутність одягу чи взуття, брудний, драний одяг, вінок на голові або незвичний для мешканців головний убір та верхній одяг); *збіднена колористика* (найчастіше використовуються білі та чорні кольори). Наприклад, **чугайстер** описується “як чоловік, але такий високий, як смерека”, інколи – “одежі не носить ніякої, а шкіра його покрита буйним волоссям” (Гнатюк 114). До зовнішніх характеристик можна віднести також

наявність додаткових атрибутів – коси, кочерги, ступи, музичного інструмента тощо.

Народна традиція розрізняє демонів за *статтю*: **чорт – чортиця; відьма – відьмак** та ін. (хоча назви деяких персонажів не мають родового корелята: **вій, русалка, песиголовець**); *віковими характеристиками*: **яга – стара баба, мавка – молода дівчина, потерча – дитина** ; *національними чи соціальними ознаками*: **чорт – єврей-шинкар, німець, пан**. Зрідка в переказах трапляється інформація про сімейні поселення нечистої сили (**лісовики й лісовки живуть у лісі, народжують дітей**).

Демонологічні персонажі умовно розподіляються на три групи: одні допомагають людині (**баба-бранка**), інші гублять її (**диявол**), треті – нищать нечисту силу (**чугайстер**). Щоправда, у переказах та легендах українців до цих пір збереглися уявлення про духів, які творили як добро, так і зло одночасно. За моральними якостями демонологічні персонажі можна ідентифікувати як такі, що мають *визначені моральні ідеали* (**Чорнобог, диявол, знахар, чугайстер**) і *невизначені* (**ворожбит, вили, русалки, заложні мерці, домовик, перевертень** тощо). Найбільш поширеними діями демонів, спрямованими на зло, є *безпосередня шкода людині* (вбивати, ссати з неї кров, з'їсти, наслати хворобу, урок, вселитися в людину, душити ночами та ін.); *шкода господарству та подружньому життю* (забирати молоко в корів, насилати хвороби на свійських тварин, псувати речі, знищувати посіви; викликати нещастя, розлад у сім'ї, підмінити дітей); *знуцання над людиною* (лякати, збивати зі шляху, переслідувати, привиджуватися, спонукати до помилок тощо); *вплив на природу та стихії* (викликати град, вихор, засуху, змінювати ландшафт тощо); *залучення до шкідливих звичок* (паління, вживання спиртних напоїв). До дій демонів, спрямованих на добро, належать *захист людини і її світу від інших демонів, наділення здоров'ям, багатством, допомога в догляді за дитиною* та ін.

Людський світ і світ нечистої сили існують паралельно, і тільки тоді, коли вони перетинаються, створюється прецедент, наприклад, підміна

чортицею дитини; не придання землі покійника за всіма християнськими звичаями – і як результат – оволодіння ним нечистою силою; неприродна смерть людини; статеві зв'язки людини й нечистої сили тощо. Найбільш вразливими для демонів є люди, які знаходяться в “перехідному” стані (вагітні, новонароджені, молодята, покійники), порушники ритуальних заборон, представники окремих професій, які за видом діяльності змушені вдаватися до контакту з потойбічним (мірошники, лісники, будівельники, повитухи та ін.). Звичайна людина також завжди відчувала присутність демонічного поряд, але життєва практика створила низку запобіжних заходів, що забезпечують мирне співіснування. До них належать:

а) предметні захисти:

- *відмежовування себе круговою лінією* у всіх випадках, коли, на думку людини, з'являлася небезпека впливу недоброї сили (звідси – тин навколо оселі, обручки на руках одружених, сповивання дитини тощо);

- *носіння оберегів* (хрест, чудодійний камінь, рослина – терлич, осика, чортополох);

б) вербальні захисти:

- *молитви*;

- *табу на вживання демонологічних назв* (у міфопоетичному світогляді імена та речі ототожнювалися; називання імені могло спричинити до створення або ж оживлення, звідси велика кількість евфемізмів – заміन табуйованого слова – у позначенні демонів [Мечковская 1998: 57-62];

- *ворожіння*, тобто передбачення майбутнього, аналіз минулого й застереження від неправильних учинків.

Більшість образів української народної демонології має дохристиянське походження. Ще до прийняття християнства східні слов'янські племена витворили свою багату міфологію, яка розвивалася, змінювалася із плином часу. Цей процес є тривалим і безупинним, він продовжується й нині. “Нижча міфологія” торкалася всіх сфер традиційної культури, пояснюючи все, що відбувається у світі, впливом демонів: атмосферні та природні явища,

посмертне існування людини “на тому світі”, господарську діяльність і сімейне життя, долю людини й т. ін. (СД II 51). Повної картини українських міфів ще ніхто не відтворив, хоча існує чимало їх ґрунтовних досліджень, вони гальмуються браком писемних пам’яток дохристиянського періоду. Проблемою етнографів та лінгвістів є виокремлення народної автентичної демонології. У науковому обігу, крім цінних автентичних свідчень, є чимало сумнівних з точки зору точності описів, квазіетнологічної інформації, яка відображає не стільки традиційну народну культуру, скільки авторські бачення й оцінки явищ культури [Гриценко 2002: 6].

Загалом українська демонологія як складник слов’янської міфології має розгалужену неусталену систему. А тому, окресливши загальні контури її, звернімося до детальної характеристики репрезентантів в основних розділах роботи.

1.3. Сфера функціонування демонологічної лексики

Після прийняття християнства церква почала боротьбу з давніми віруваннями. Забороняючи язичницькі традиції, вона оголосила їх “диявольським”, “нечистим”, “проклятим” світом, а християнський світ священним. Відповідно ставилася вона і до язичницьких богів, демонів, вважаючи їх “нечистою силою”, до язичницько-магічних обрядів і свят, називаючи їх “бісівськими ігрищами”. Численні свідчення негативного ставлення до стародавніх обрядів містяться в багатьох літописах, повчаннях, “словах”. Наприклад, у “Слові реченого христороубцем” відзначається: “Не личить християнам – в пирах і на весіллях, – бісівських ігор грати, бо то не шлюб називається, а ідолослужба. Як є танок, гудьба, пісні мирські – сопілки, бубни – і вся жертва ідольська, моляться вогневі під стодолою, вилам, Мокоші, Ситу, Реглу, Перуну, Велесу, богу худоби, Хорсу, Роду, рожаницям і всім клятим богам їхнім” [Лобовик 1996: 327].

Боротьба світоглядів не була однозначною й одномоментною, оскільки давні вірування й повір'я становили не тільки широку сферу ритуалізації життєдіяльності людей, а й основу їхньої самосвідомості [Пономарьов 1991: 8-9]. Християнство (з його потужним усталеним дискурсом догматів, витонченою філософічністю антропоморфних образів святих, інтегрованістю компонентів і аспектів християнської культури в різних релігійних інституціях: монастирях, Вселенських соборах церков, спеціальних постановках тощо) перемогло язичництво в ідеологічному плані, але не змогло перемогти його в плані побутового. “Релікти язичництва втілилися в культурі простого народу, перейшовши з розряду священних знань (місце яких зайняла християнська догматика) в розряд побутових уявлень, вилившись в казки, пісні, заговори, прокльони та найрізноманітніші забобони” [Волошина 1996: 3].

Звичайно, за часів офіційного утвердження християнства релігійна світоглядна система всіма їй доступними ідеологічними та мистецькими засобами впливала на характер народного світобачення. “Наслідком взаємної інфільтрації християнства та потужних архаїчних міфоритуальних традицій стало утворення складного християнського-язичницького комплексу, який отримав назву “побутового християнства” (двовіри) [Євсєєв 2002: 109].

Усі прояви віри в надприродне, незалежно від того, пов'язані вони з культовою практикою (обряд, чаклунство, літургія) або з будь-якою іншою діяльністю (навчання чаклунству, ворожбі, протиставлення Бога й диявола), можна назвати дійстичним ставленням до світу, або фідеїзмом (від лат. *fides* - віра). Це найширше та загальне позначення для всього, що пов'язане з міфолого-релігійною свідомістю будь-якої історичної епохи [Мечковская 1998: 13]. Демонологічні уявлення українців є частиною їх міфолого-релігійної свідомості, тобто на сучасному етапі поєднанням міфологічного (первісного колективного уявлення про світ з обов'язковим надприродним компонентом) та релігійного (у християнському відтворенні). Це поєднання по-різному змінило трактування демонолексем. Окремі назви зникли,

вживаючись лише в пам'ятках давнини, а в сучасних текстах – як застаріла лексика, напр., **див** (ЕСУМ II 64-65) – ‘зле божество у вигляді птаха; міфічна тварина’, *Князь Ігор очі до зеніту звів І бачить: сонце покровом тьмяним, Далека Русь за обрієм багряним, І горе чорний накликає Див* (Зеров 61). Із прийняттям християнства частина образів української демонології трансформувалася, а відповідні демономени змінили лексичне значення (напр., **відьма**). Окремі фідеїстичні уявлення українців змінилися, зазнавши впливу чужих культур (**русалка** в масовій свідомості українських дітей – дівчина-риба, а не дівчина-мрець).

Міфолого-релігійна свідомість, залишаючись масовою в середовищі українців до наших днів (про що свідчить велика кількість ворожок, знахарів, усіляких магів і т.п.), проникає в усі інші форми суспільної свідомості – “побутову” свідомість, мистецтво, етику, філософію і навіть науку.

Мовлення ілюструє вживання демонологічної лексики у вигляді інвективів, напр.: *Сердешна панночка! А я як плакала, як просила! Ні, таки на своєму поставив старий сатана* (Шевченко III 27); *Очима луна кошеня? Іди до мене. Кицю, кицю... Не йде, прокляте бісеня!* (там само, II 270); – *Ідїть ви собі ік нечистїй матерї та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна, – сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив* (Н-Л III 411); *Мати, побачивши хлопчика, крикнула: – Де ти, дідьку малий, був?* (МУ, 05.08.1997, с.2). Кожна національна культура має різні види образливо-емоційної дії на опонента. В українській мові значна кількість лайливих назв та брутальних слів сягає за походженням демонологічної лексики.

Демонологічна лексика як базова широко репрезентована в українському топоніміконі й антропоніміконі: міста **Сатанів** (УРЕ X 40) [Коваль 2001: 124], **Чортків** [Коваль 2001: 255], курган **Чортомлик** (УРЕ XII 336), перевал **Чортові сходи** (там само, 343), село **Шайтанка** [Коваль 2001: 261] тощо; *прізвища* **Ворожбит** (Реєстр 414), **Ворожбитенко** (там само, 27, 29, 411), **Русаленко** (там само, 250), **Чорнобай** (Худаш 162-163), **Чорнокниженко** (Реєстр 64). У *ботаніці* розглядана лексика дала початок

назвам на зразок **чортова борода** “чоловіча папороть *Dryopteris filix – mas* (L.)Schott”(Сабадош 1999, к.67); **чортове зілля** “валеріана пагоносна *Valeriana stolonifera* Czern”(там само, к.8); **чортополох** “дурман звичайний – *Datura stramoniam* L.”(там само, к.17). Демономени використовуються як твірні слова для продукування окремих зоологічних назв, як-от: **чорт** (СУМ XI 363-364) – “велика морська риба надряду костистих”; у буковинських, гуцульських та лемківських говірках **ворожка** (Хобзей 85) – “комаха сонечко”, *Coccinella Septempunctata*. Але найбільш широкою сферою використання демонологічної лексики є фольклор, зокрема:

- *прислів'я та приказки*, напр.: багатство за плечима, а **чорт** перед очима (МС 7); не **чорт** батька пхав – він сам упав (там само); **відьма** в хату, а **чорт** напоготові (там само, 20);
- *казки*, напр.: “Про вдовину дочку, **Бабу-Ягу** і царевича”(ЗВ 132-134), “Казка про солдата Івана, цареву доньку й **чорта**”(там само, 69-72), “**Чорнокнижниця** та дівчина Іванка” (там само, 90-94);
- *легенди та перекази*, напр.: “**Вихор**”(СС 24-25), “Походження **чортів**”(там само, 23), “**Відьма**”(там само, 26-27), “**Домовик**”(там само, 50-51), “**Лісовик**”(там само, 51).

У художній літературі демонологічна лексика представлена переважно в міфологізованих, сатирично-гумористичних та символічних текстах.

Міфологізовані тексти характеризуються залученням демонологічних назв у творах, близьких за формою та сюжетом до переказів і легенд (Х.Купрієнко “Недобрий **віщун**”, Марко Вовчок “**Чортова** пригода”, О.Стороженко “Закоханий **чорт**” тощо). Міфологізованим текстам притаманна ідеалізація потойбічного життя, протиставлення темного та світлого в ньому: темне, чорне йде від злого на землі, а світле – від усього, що мало в цьому світі добрі корені (звідси позитивні риси русалок, навіть відьом); позитивне ставлення до перевтілення (нечиста сила в таких текстах розглядається як невід’ємна частина людського буття, в якому співіснують два протилежні світи: духів – добрих і злих – та людей). Іншим виявом

міфологізованого тексту є використання назв демонологічних персонажів та образів у переосмисленій письменником формі (напр., В. Королів-Старий – “Нечиста сила”: **Хреб-Вовкулака** так само, як і інші **вовкулаки**, є сином престарої Смерті. Знав майже всі наші видатні цвинтарі; знав, де поховано того чи іншого нашого славного небіжчика..., багато доброго зробив він для чесних кісток шляхетних мерців-запорожців (Королів Старий 44).

Сатирично-гумористичні тексти представлені оповідями, стилізованими під легенди-анекдоти (“Се така баба, що **чорт** їй на махових вилах чоботи оддавав”(Стороженко I 21-25), сатиричними та гумористичними байками, фейлетонами, епіграмами, віршами (С.Гриценко – “Бюрократ у **пеклі**”(ВЯ 150), Б.Старчевський – “Збавте від **лукавого**” (там само, 370). Сатирично-гумористичні тексти характеризуються однозначністю негативних образів демонології, ставлення до нечистої сили в таких контекстах легковажне, молодече, гротескове, пов’язане з традицією ставитися до потойбічного із презирством. У сатирично-гумористичних текстах відбувається перенесення проблем та негативних характеристик світу людей на світ потойбічний, напр.: *У **пеклі** до головного **чорта** приходять **чорт-воротар**: – Шеф, там із податкової поліції... Прийшли перевіряти, чи всі перед смертю заповнили декларації і не приховували податків...*(Перець, 2003, №4, с.5); *Під час чергового осіннього шабашу на Лисій горі, який тепер називається Лисогірським саїтом, було оголошено, що **Рудий Дідько** залишає свою посаду в зв’язку з призначенням послом на **Шайтанові острови**...*(Перець, №1, с.4).

Вживання демонологічної лексики завжди було властиве художній літературі. У *символічному вираженні* потойбічне втрачає демонічні риси, стаючи лише знаком у низці інших символів. У одному й тому ж образі можуть поєднуватися різні, навіть протилежні уявлення про предмет [Потебня 1989: 10], напр.: *І ся нечиста сила то – вона, прекрасна, прекрасна червоноволося **відьма**, що здибав її в лісі* (Дияволиця 17). Символізуючись, демономени послаблюють своє денотативне значення та актуалізують

конотативне, зумовлене контекстуальним тлом твору, напр.: *Однак на китчасті, вицвілі над плінтусами шпалери вже напластувались нові тривоги, і він заледве відчував незриму братову присутність, такою запаморокою розжевіли **хтиві помадні чорти** на стінах* (Вечеря 204). Демонологія символізму – лише експлуатація теми, а не її форсований виклад, напр.: *Білий професор Цвіте від азарту, Нюха пелюстку **чортів** – Перфокарту* (Драч 367).

На прикладі назв статей журналу “Науковий світ” можна простежити моменти проникнення й функціонування демонологічної лексики в публіцистичних текстах: “А **дракони** все-таки існують” (НС, 2002, №5, с.17-18), “ІВА – екологічний **чудодій**” (НС, 2001, №5, с.14-15), “**Чудовисько** за поволокою Чумацького Шляху”(там само, с.24-26), “Таємниці **екстрасенсів, магів, геніїв і злодіїв**” (НС, 2002, №9, с. 24-25) та ін.

Отже, демонологічна лексика функціонує в більшості сфер життєдіяльності українця, оскільки уявлення про надприродне супроводжують його від народження до смерті та є виявом світосприйняття і світорозуміння. Найширше в мовному континуумі українців демонологічна лексика представлена у фольклорі, художній літературі, як інвективи – у живому мовленні.

1.4. Структурно-тематична організація демонологічної лексики

Українська демонологічна лексика пройшла багатовіковий період розвитку, є складним мовним утворенням. Тому важливим видається питання про характер системної організації досліджуваного лексичного шару. Поняття системи в лінгвістиці є на сьогодні широко вживаним, а перевага системного вивчення мовних явищ підкреслювалася в наукових працях неодноразово [див. Алимпиева 1986; Солнцев 1971; Уфимцева 1968; Шведова 1989 та ін.].

Ми виходимо з розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних елементів, які становлять складнішу єдність, що характеризується саме з боку цих елементів – її складових частин, і розуміння структури як єдиного цілого [див. Мельничук 1970: 27].

Поділяємо точку зору тих дослідників, які розглядають системи взагалі й *лексичну систему зокрема* в сукупності з аналізом понять, з якими ці *назви* співвідносяться на предметно-логічній основі, та вивчають *лексичну систему* в структурно-семантичному аспекті, спираючись на семантико-логічний критерій [див. Баллі 1955, Шмельов 1973, Щур 1974 та ін.].

Структурна семантика має переважно класифікаційно-таксономічний характер, разом з цим для розв'язання поставлених завдань звертаємося до функціонально-семасіологічного дослідження, що дасть змогу з'ясувати питання про семантичні зрушення в структурі лексичного значення слова [див. Космеда 1999: 40].

“Системний характер лексики виявляється передусім у системних зв'язках лексичних значень слів, які утворюють різні семантичні підсистеми” [див. Бурячок 1985: 41]. За ознакою співвіднесеності демонологічної лексики із позамовною дійсністю диференціюємо її на тематичні групи (далі ТГ), а за характером зв'язків між самими лексичними одиницями – на лексико-семантичні групи (далі ЛСГ), в яких виділяємо ряди синонімів, антонімів, гіперо-гіпонімічні відношення тощо. “Лексико-семантичні групи слів становлять собою продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики мови, тоді як тематичні групи слів, ...їх склад залежить тільки від рівня знань того або іншого народу – творця та носія мови, від уміння класифікувати явища дійсності, які дістали свої словникові позначення” [Філін 1982: 233-234]. Для дослідження системних відношень у межах демонологічної лексики обрано метод лексико-тематичного групування із покомпонентним аналізом окремих лексико-семантичних мікрогруп, який знайшов теоретичне обґрунтування у працях В.Вашенка, Ф.Філіна, Д.Шмельова і широко використовується в науковій практиці.

Різні за обсягом та структурою семантичні об'єднання слів на позначення персонажів української демонології, умовно названі тематичними групами, в дисертації класифіковано за зовнішніми ознаками – схожістю на людей та звірів.

Якщо дотримуватися загальноприйнятої думки, що знакова система мови відтворює систему предметно-логічних відношень між поняттями про реалії навколишнього середовища, то можна виділити такі ТГ, що об'єднують демонологічні назви, що функціонують у сучасній українській мові:

- 1) назви антропоморфних демонологічних персонажів (**баба яга, відьма, мавка, русалка, яритниця**);
- 2) назви зооморфних демонологічних персонажів (**василіск, змії**);
- 3) назви антропозооморфних демонологічних персонажів (**біс, чорт**).

У межах кожної ТГ формується ряд структурних утворень, об'єднаних на основі загальної для всіх лексем тематико-семантичної ознаки. Тобто, в ЛСГ навколо родової назви (переважно домінанти) організуються видові найменування, утворюючи ієрархічно підпорядковані семантичні єдності – лексико-семантичні групи, вершиною яких є родова назва, або гіперонім. Подібне розташування та взаємозв'язок усіх елементів ТГ здійснюється в більшості випадків на основі гіперо-гіпонімічних відношень.

Основні системні ознаки кожної лексико-семантичної групи можна виділити в кілька етапів: 1) визначення складових елементів, що входять до ТГ, класифікація елементів у ЛСГ та підгрупи; 2) розкриття найтиповіших закономірностей уживання демонімів у тексті, тобто встановлення способу організації елементів і відношень на рівні синтагматики; 3) визначення місця аналізованого елемента в парадигмі шляхом її протиставлення іншим одиницям групи, тобто встановлення способу організації елементів і відношень між ними на рівні парадигматики.

Такий підхід до розгляду ЛСГ дає можливість дослідити їх як єдине і цілісне об'єднання всередині лексичної системи мови.

Спираючись на семантико-логічний критерій, можна вичленувати в тематичних групах дрібніші структурні одиниці – лексико-семантичні групи, а в межах останніх – підгрупи (далі ПГ) (див. рис.1, 2).

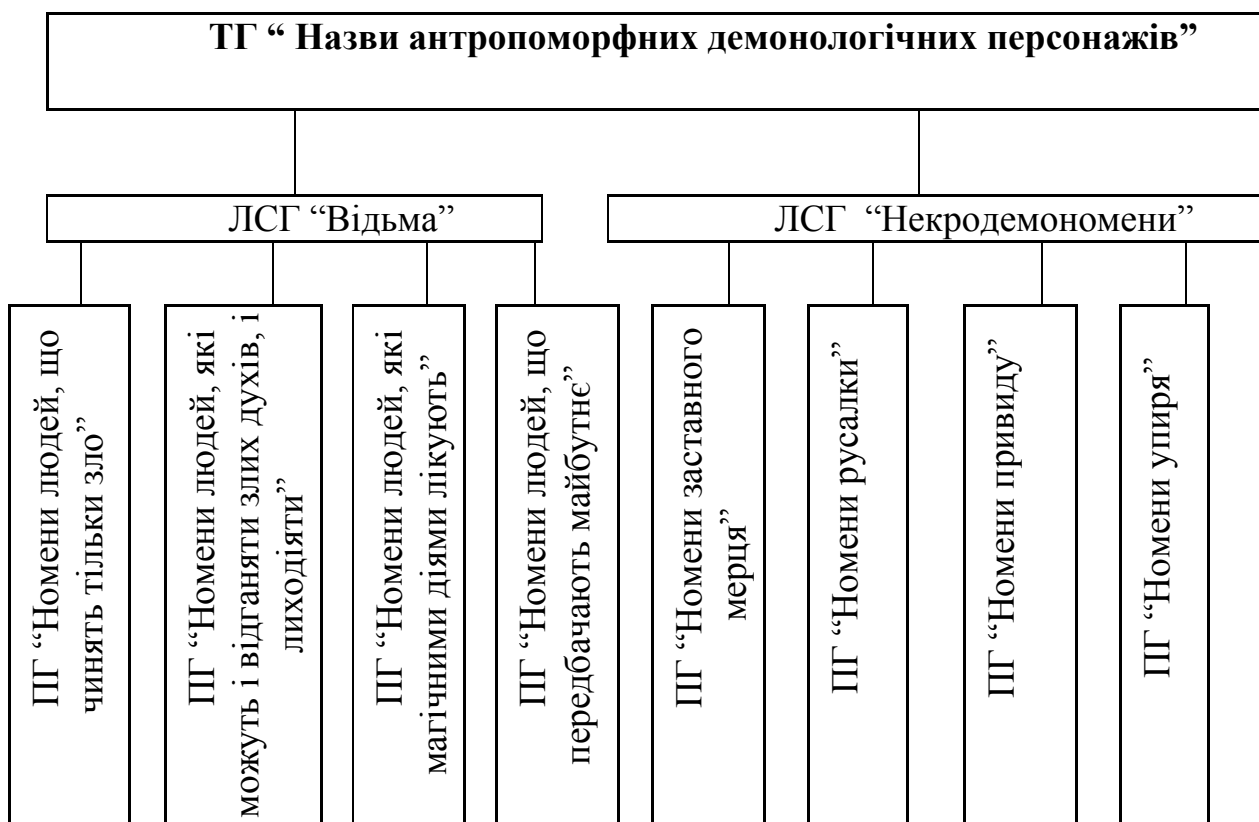

Рис. 1

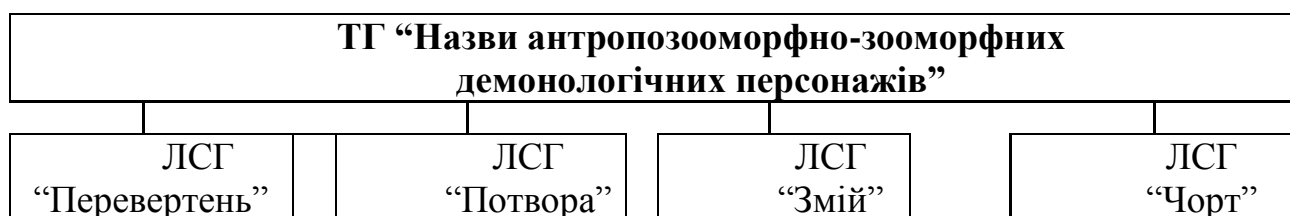

Рис.2

Обрана нами класифікація демонологічної лексики ґрунтується на дослідженнях етнографів, лінгвістів та особистих спостереженнях і висновках автора. Так Г. Скрипник, О. Курочкін зазначають, що персонажі української демонології – це фантастичні *зооморфні* чи *антропоморфні* істоти [Українська мінувшина: 16]. Б. Кобилянський у східнокарпатських міфонімах виділяв *демономіфони* (синонімна група семантичного поля **чорт**), *міфоантропони* (синонімна група семантичного поля **чаклун**) та

некроміфоніми (нетленні, нявка, полазник, потопелники, русавки-люзони) [Кобилянський 80]. Пропонована класифікація узагальнює й конкретизує досвід дослідників. Зауважимо, що оскільки демонологічні персонажі, згідно з народними уявленнями, здатні до метаморфоз (відьма перетворюється в собаку; чорт – у гарного хлопця, панича), то слід відзначити *умовність поділу на тематичні, лексико-семантичні групи* (до уваги бралися найтипівіші семантичні характеристики аналізованої лексики). Дослідники демонології визначають важкість класифікації демонологічних персонажів, а відповідно й їхніх назв – *демономенів*. Систематизатору доводиться долати “*супротив матеріалу*” [Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология: проблемы сравнительного изучения. <http://www.ruthenia.ru/folklore>].

На прикладі демонологічних назв спробуємо простежити лінійний “рух” – річ-реалія (у позамовній дійсності) – поняття (у мовній свідомості людини) – слово (лексична одиниця) – слово (лексико-семантична одиниця) [Жайворонек 1999: 33]. Такий аналіз можливий для номенів традиційних демонологічних персонажів (**чорт, відьма, вовкулака**). Якщо для позначення демонологічного персонажа використовується загальноживане слово чи локальне утворення (коли важко виявити персонажну співвіднесеність), то рух здійснюємо у зворотному порядку – від лексико-семантичної одиниці до поняття у свідомості українців.

Назви демонологічних персонажів позначені етнокультурною специфікою, що співвідноситься з духовним життям народу. Семантику демонологічних номінацій неможливо об’єктивно проаналізувати без урахування етнокультурного та психоментального життя нації. У семантиці демономенів виділяються поняттєвий, образний і ціннісний компоненти. Компонент ціннісний не є специфічним, він притаманний будь-якому ментальному утворенню, феномену культури, пов’язаному з духовним життям людини [Брудний 1998: 19]. Образний компонент дозволяє утворювати на базі мовних одиниць метафори. Поняттєвий компонент – це не просто сутнісні

ознаки предмета, а та значеннєва частина, що не є метафорично-образною [Воркачов 2001: 48]. З цих міркувань в основних розділах роботи схема аналізу демонолексем буде структуруватися таким чином: коротка характеристика демонологічного персонажа в системі вірувань українців; тлумачення словниками з урахуванням набутих конотативних (узуальних та okazіональних) значень, які демонім отримує на тлі різностильових текстів; наведення й аналіз синонімічних рядів. Для комплексного опису антропоморфних та зооморфних демонологічних номінацій доцільно подавати й етимологічні коментарі та аналізувати способи номінації.

Системність демонологічної лексики базується на екстралінгвальних ознаках, оскільки відображає систему понять як результат світосприйняття та світоусвідомлення давніх українців, що виявляється й у традиційному світогляді наших сучасників. На думку А.Болебруха, можна виділити три великі стадії процесу осягнення людиною сутності того, що відбувалося навколо неї, а саме: міфологічну (язичницьку), християнсько-релігійну й сучасну (активно-особистісну) [Болебрух 2002: 57]. Ці стадії знаходять відображення в реалізаціях демонологічної лексики сучасної української мови.

Зафіксовані тлумачення демонологічних назв у різних мовних групах (локальні утворення, загальноновживана лексика) дають можливість окреслити палітру картини світу сучасних українців, яка визначається культурою й ментальністю епохи, місцем людини в соціальному просторі, її самоідентифікацією.

РОЗДІЛ 2

НАЗВИ АНТРОПОМОРФНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ

Поділ персонажної сфери може відбуватися на межі понять “людина” – “нелюдина”. Хоча народна уява й надавала більшості демонічних істот людської подоби, наділяла їх *антропоморфними рисами*, цей поділ очевидний, що й дало підстави виділити в масиві демонологічної лексики ТГ “Назви антропоморфних демонологічних персонажів”. У межах згаданих назв на основі опозиції “живий” – “мертвий” виокремлюються лексико-семантичні групи “Відьма” та “Некродемономени”.

2.1. Лексико-семантична група “Відьма”

За віруваннями українців, люди, які перебувають у контакті з нечистою силою, сприймаються вороже за життя й після смерті. До персонажного складу, що співвідноситься з аналізованою групою слів, включаємо також міфологічні образи людей, які мають надприродні здібності (зурочливий погляд, здатні ворожити, лікувати, знімати уроки тощо) [див. Виноградова Л. Славянская народная демонология: проблемы сравнительного изучения. <http://www.ruthenia.ru/folklore>].

ЛСГ “Відьма” включає демономени чоловічого та жіночого роду, значення яких різняться компонентом *‘характер магічної дії, що впливає на людей та їхнє життя’*.

У середні віки склалося уявлення про “чорних” відьом, які творили тільки зло; “сірих”, які можуть робити і добре й лихе, та “білих”, що допомагають людям [Релігієзнавчий словник: 61].

На основі зібраного матеріалу в ЛСГ “Відьма” умовно можна виділити такі підгрупи:

1. *Номени людей, що чинять тільки зло.*
2. *Номени людей, які можуть і відганяти злих духів, і лиходіяти.*
3. *Номени людей, які магічними діями лікують.*
4. *Номени людей, що передбачають майбутнє.*

Чітких меж між підгрупами немає, оскільки, згідно з народними уявленнями, протиставляються, тобто становлять семантичну опозицію, лексеми **відьма** – ‘жінка, що чинить тільки зло’ і **знахарка** – ‘людина, добре обізнана з народними методами та засобами лікування’. Проте й вони можуть втрачати опозиційність через наявність назв **знахарка-повитуха**, **баба-бранка** у значенні – ‘жінка, що вміла відбирати молоко в породіллі’ (Словесна магія українців 15).

2.1.1. Номени людей, що чинять тільки зло

Домінантою першої підгрупи є демономен **відьма**. Сучасні уявлення про **відьму** становлять багатий шар духовної культури народу. У них відобразилися мораль, світогляд, архаїчні елементи народних вірувань, стосунків між людьми. Уявленням українців про осіб, які знаються з нечистою силою, присвячено численні праці етнографічного та фольклорного характеру (див. Гнатюк 2000; Іванов 1993; Милорадович 1993 та ін.). Проте спеціальних праць, які б у повному обсязі висвітлювали семантичну структуру ЛСГ “Відьма”, у вітчизняній лінгвістиці немає.

У прямому значенні лексема **відьма** (Гр I 235; ЕСУМ I 396; СУМ I 666; Хобзей 57) – ‘жінка, яка знається з нечистою силою, має надприродні здібності, завдає людям шкоди’, напр.: *Заворожена!.. стривай же! – Шепче люта мати. – Треба трути роздобути, Треба йти шукати Стару відьму!* (Шевченко I 172). В етнографічних та лексикографічних працях фіксуємо фонетичні варіанти – **видьма** (Б-Н 76; Іванов 438). У подільських говірках -

вірма (інформ. Олексик О.В., Хмельницька обл., Білогірський р-н., с. Кащенці).

На українському мовному ґрунті денотативний зміст лексеми **відьма** доповнюється додатковим компонентом: ‘нечепурна, розхристана (з розпатланим волоссям)’ (Лєснова 14), напр.: *Ганна зустріла його зовсім гола, з розпатланим волоссям. Він здивовано витріщився: – Ти схожа на відьму* (Капранови soft 13); ‘сварлива, зла жінка’, напр.: *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою. А для когось лихою, впертою, ще для когось відьмою, коброю* (Костенко 195); ‘стара, негарна баба’ (Аркушин I 64).

Відьма – демонологічна істота, що характеризується підвищеною сексуальною активністю, крайніми проявами статевого потягу [Чернявська 2003: 119]. Таке тлумачення лексеми вплинуло на узуальне функціонування цієї лексеми в значеннях ‘спокусниця’, напр.: *Катерині байдуже було, що зробила б Люська з такою фігурою, проте потроху-потроху, як побачила Степана, вона вже знала собі ціну, вже не горбилася, а несла свої груди, як чортиця, і Степан їй так і сказав за першої ж зустрічі: “Ти відьма”* (Шкляр 8); ‘розпусна жінка’, напр.: *А відьми вони тепер усі в телевізори, щовечора вигуцують, цицьки і зади нам, дурним, показують. Нащо теперечки ті Лисі гори здалися?* (Дрозд. Убивство 142). Перенесення відбулося внаслідок традиційних народних уявлень про належну поведінку жінки. І в разі відхилення від усталених норм з погляду моралі та суспільної думки, жіноцтву надавалися негативні демонічні характеристики.

Оказіонально слово **відьма** вживається у значенні ‘вульгарна, дратівлива жінка’, напр.: *“Бралась руками в боки: відьма, зечка-блатнячка, зроду не підозрювала себе такою”* (Забужко. Дослідження 87). Пояснюємо це подібністю зовнішніх та внутрішніх характеристик.

У вербальних реалізаціях лексема **відьма** втрачає денотативні ознаки та стає частиною національного вияву інвективної стратегії, напр.: *– О єхидна, о мегера! О породіння сатани ! Це не Венера, – це сам сатана в плахті! Побий*

*тебе громокидач з Олімпу стрілами, з твоїми чорними бровами. Ой **відьма** ж! Певно, **родима відьма!** (Н-Л II 32); Ну чого б оце вдові радіти, якби не тес... Свекруха в неї **відьма**, зміюка підколодна – всі знають (Логвин 101).*

Демономен **відьма** реалізується в сатирично-гумористичних текстах, напр.: *З декоративного каміна з'явився перед нею сам Куций – тепер уже Рудий Дідько – з букетом троянд в одній та пляшкою шампану в другій руці і, привітавши **відьму** із Новим роком, сказав, що на новій посаді йому належить мати радника, то він хотів би, щоб ним була вона (Перець, №1, 2003, с.4).*

Слово **відьма** східнослов'янського, а можливо, і праслов'янського походження, але в інших мовах не збереглося; у польській, чеській та словацькій назва вважається запозиченням зі східнослов'янських мов (Хобзей 58); назва **відьма** пов'язана із псл.***vědě** 'я знаю' (Ф I 258) та давньоруським **вѣдь** 'знання, чари, чаклування' (ЕСУМ I 396). О.Брюкнер не виключав можливості виникнення лексеми на польському мовному ґрунті [Brückner 1957: 615]. Зважаючи на етимологію, погодимося з припущенням О.Ковальчука, що походження цього слова свідчить про існування особливої касти серед язичницьких волхвів жіночої статі, які виконували певні ритуальні дії (напр., заклинання дощу) [Ковальчук 1994: 100]. Існує припущення, що нове значення цієї лексеми 'жінка, яка магічними діями здоює корів' занесли, мабуть, цигани з Індії. У Західній Європі до цих ознак додалося розуміння чарівництва, що існувало там раніше [див. Вовк 1995: 180]. Трансформація поняття "відьма" у світогляді українців (від поважної особи до "нечистої сили") відбулася внаслідок дії екстралінгвальних факторів – впливу християнства (негативного значення надали відьмі християнські уявлення про жінку як джерело гріха, а також боротьба християнства з язичництвом, ересями), нашарування інших світоглядних позицій (вплив індійської культури тощо).

Лексема **відьма** у своїх реалізаціях на синтагматичному рівні часто обтяжується атрибутами-кваліфікаторами. Найтипівіші з них класифікуються:

- за віковими характеристиками: **молоденька, стара, юна**, напр.: *Я, знаєш, казав не про таку відьму, що ото страшна, з гачкуватим носом, верхи на мітлі їздить. А про молоденьку відьмочку, що кого хоч зі світу зведе очима своїми* (Шкляр 9); *Ой ти, бабо, ой ти, стара відьмо, запрягаймо й їдьмо за границю по пшеницю, а поки ще видно* (Леся Українка IX 102); *На ось карти. Гадай на долю! Юна відьмо, кажи, кажи! Кров на шпазі і два пістолі. Від життя сховаюсь в душі* (Павлюк 48);

- за характером набутих знань: **родима, вчена, навчена, природна, роблена**, напр.: *Гірша відьма вчена, як родима* (Номис №231); *Відьми бувають природні і навчені. Ну нехай навчених відьом було значно менше, бо жінки боялися КПРС і не вчилися на відьом* (Кононенко. Зрада 25); *Чинили це переважно “роблені” або “навчені” відьми, себто ті, що добровільно зголосилися стати відьмаками – “продати нечистому душу”* (Скуратівський 169-170);

- за місцем проживання: **лісна, сільська**, напр.: *Побачили страшну хатку, в якій, певне, ніхто не жив, бо жити там могла тільки якась лісова відьма, але на тій хатині висів новий вуличний номер “Стара Поляна 48”* (Кононенко. Ностальгія 2 85); *Наші сільські відьомки замовляють мазь аж у Бельгії, їздить до нас щоліта жінка, у війну вийшла заміж за бельгійця* (Дрозд. Убивство 139);

- за оцінними характеристиками дій: **біла, чорна, розумна**, напр.: *Відьма розумна, тота, що немає за зле на нікого. – Йик иде жинков у хату або межі худобу, каже: Тну тай не дітну! – тогди нічого злого не стане си* (Шухевич V 204) (цит. за Хобзей 60); *Якщо вже ти повірив пересудам людським, що Таська – відьма, то я тоді скажу таке: є відьми білі, є відьми чорні. Відьми білі бажують людям добра і з усіх сил намагаються не робити людям зла* (Дрозд. Убивство 132). Назва **біла відьма** є антонімом до **чорна відьма** і просто **відьма**;

- за зв'язком з нечистою силою: **бісова, гаспидська, чортова**, напр.: *Катерина аж руки цілує в бісової відьми* (Гоголь 24); *От він*

настромив на махові вила чоботи та так їй і віддав, щоб і не доторкнутися до гаспидської відьми (там само, 25); *Їхалисьмо в Люботин битися з драконом. Нас перестріла якась чортова відьма і показала не ту дорогу* (Винничук 319).

Прикметники **біла, бісова, вчена, гаспидська, навчена, непритворна, природжена, природна, родима, розумна, чортова** тощо уточнюють значення демономена **відьма**, свідчать про ставлення українців до людей, які володіють магічними знаннями. Проте внаслідок субстантивзації прикметників чи діеприкметників останні можуть заступати означувану демонолексеми, напр.: *...добродій, помітивши негалайкувату вдачу студента, запропонував йому поки що посаду молодшого інспектора, та й на обов'язки не пошкодувався: доглядати за старими цвинтарями і приструнювати **родимих**, здатних тільки на зло, з чотирма волосинами на хвосту...* (Вечеря 249).

У межах ЛСГ “Відьма” виділяємо словотвірну парадигму із стрижневим словом **відьма**, яка об'єднує такі номени: **відьмиці** (Хобзей 57), **відьмище** (Гр I 235; Чабаненко I 180; Чужб 350), **відюга** (Чабаненко I 180), **видюга**, напр.: *Мало не зо всього села зійшлися люди, старі й молоді, щоб подивитися, як будуть пробивати прокляту **видюгу*** (Купрієнко 86); **відьоха, відюха** (Гр I 236; Он I 35), **відьмачка** (Іванов 438), **відьмечка**, напр.: – *Ну, теперечки, моя **відьмечко**, – каже чорт, – лети собі додому, а завтра ми з Кирилом прийдемо до пустельника* (Стороженко. Чорт 205); **відмичка** (Чабаненко I 180), напр.: *Ота Явдоха – то в нас сама найперша **відмичка*** (Я Сл 81); **відьм'яга, відьомка** (Чужб 350). У художній літературі переважає варіант **відьмочка**, напр.: *...терпкуваті запахи води наповнюють свіжий дзбан на стрісі місячні **відьмочки** сопілкають у димарі і яблуна – найспівучіший – демон синіє дзвінко...*(Сливинський 14). Назви є похідними утвореннями від лексеми **відьма**.

Перша підгрупа “Номени людей, що чинять тільки зло” включає такі лексеми: **бабиця, бісова баба, босорканя, віддойниця, вітрениця, волоцюга, вража баба, гнилозубиця, збудь-вік, лиходільниця, непевна, обавниця,**

нечисть, лиха личина, очвара, поганка, погань, потворниця, ропавка, ириця, охвара, чередільниця, яга, яритниця.

Лексему **бабиця** (Гр I 14) – ‘відьма’ фіксує словник Б.Грінченка, інші джерела це слово не подають. Мотивація лексеми прозора, містить вказівку на стать та вік демонологічного персонажа.

У художій літературі фіксується словосполучення **бісова баба, вража баба** (варіант – **урагова баба**) із значенням ‘відьма’, напр.: *Ну бісова баба! – думає чорт. – Яка ж лукава та єхидна!* (Стороженко I 25); *Поніс чорт **вражій бабі** чоботи, та вже тепер і йому страшно до неї підступати – дарма, що чорт. От він настромив на махові вила чоботи та так їй і оддав, щоб і не доторкнутись до **гаспидської відьми** (там само); А вона, **урагова баба**, і не дума; плава поверх води, та що ослобонили їй руку із вірьовки, так вона нею полощеться...* (Кв-Осн III 188). Прикметники **бісова, вража (урагова), гаспидська** є уточнюючими і підсилюючими елементами в позначенні демономена.

У південно-західних говірках поширена лексема із коренем **босор** у кількох варіантах, що порушують єдність фонетичної та словотвірної структури: **босирка** (Б-Н 60), **босорка** (Хобзей 47), **босорканя** (Гр I 90), **борсука□н’а, борс’ука□н’а, бурсука□н’а, босурга□н’а, бісурка□ня** (Он I 67) у значенні ‘відьма, що відбирає в корів молоко’, ‘ворожка’. Демонологічний персонаж **босорка (босорканя)** об’єднує ознаки **дводушника, змори** (функція давити, душити сплячих, пити їх кров) й **богінки** (функція підміни дітей) [Виноградова 2000: 236]. Назва запозичена з угорської – *boszorka□ny* ‘відьма’, ‘дух померлих, примара’, можливо, споріднена з тюрк. *basyrkan* ‘нічний жах’ (ЕСУМ I 237; Ф I 251).

У бойківських говірках зафіксовано демонолексему **пощурканя** (Он I 67), походження не ясне, можливо, видозмінена назва на зразок **босурканя, босурганя**. Етнографічні джерела засвідчують номен **босірка** (Ковальчук 99) – ‘найнижчий ступінь у класифікації відьом’, мотивація якого аналогічна до попередніх лексем. В українських говірках (здебільшого карпатських) у

назвах жіночого роду з коренем **босор-** переважає значення ‘чарівниця, ворожка’. У бойківських і гуцульських говірках значення дещо звужується до ‘жінка-відьма’, яка відбирає молоко в корів (Хобзей 47).

Поряд із демономенами жіночого роду існують іменники чоловічого роду з коренем **босор-**: **босоркун, босорак, босор, босур, босоркош**. На позначення і чоловіка, і жінки зафіксовано назву **босорканя** (там само). Демонолексема **босоркун** (Гр I 90; ЕСУМ I 73; СД II 529) функціонує зі значенням ‘чоловік, який заподіює зло людині’, ‘той, хто вміє ворожити’, рідко – ‘чоловік, який відбирає молоко в корів’, ‘упир’. Назви, споріднені з **босорка, босорканя**, мають подібне походження.

В.Гнатюк зазначав, що “відьми діляться на фахи, і котра займається одним фахом, звичайно, не мішається до другого. Відповідно до того є відьми від корів, овець, кіз, свиней, гусей, риби, гадини, бджіл, грибів, бараболь, яець, ужевок, дощу, посухи, морозу, від “усякої біди” (Гнатюк 225). Такий поділ позначився відповідно й на формуванні твірної бази для розгляданих похідних, у якій відбилися мотиваційні ознаки назв відьм за характером виконуваних дій: **віддойниця, вітрениця, збудь-вік, чередільниця**.

Слова **віддойниця** (Он I 120) – ‘чарівниця, що відбирає в корів молоко’ та **вітрениця** (там само, 132) – ‘вітрова відьма’ мають прозору внутрішню форму і вказують безпосередньо на характер діяльності (здоювання чужих корів, псування погоди, викрадання дощу). Номен **збудь-вік** (Кв-Осн I 541) – ‘та, що чаклуванням позбавила кого-небудь життя’ зафіксовано в художній літературі, мотивується словосполученням **збувати віку**. Ймовірно, відьму називали так через вплив на тривалість життя (вкорочення життя) інших людей та похилий вік (порівн. **збудь-вік** (ЕСУМ II 248) – ‘віджилий, дуже старий’).

До підгрупи “*Номен людей, що чинять тільки зло*” належить лексема **лиходійниця** (чол. рід **лиходійник**) (Хобзей 116) з фонетичним варіантом **лиходільниця** (там само, 117) – ‘людина, яка, маючи надприродні здібності, може завдати людям шкоди’, напр.: *Перебігли чародійниці-лиходійниці,*

травицю загрузили, росицю збили, водицю скаламутили і відобрали манну- сметану, ладне молоко, товсту сметану, густий сир, жовте масло (Воропай II 85). Погодимося з думкою Н.Хобзей, що у словнику Б.Грінченка **лиходільниця** (Гр II 364) – синонім до **відьма, чарівниця**: *Ішла ж вона до церкви, переходить єї чарівниця, лиходільниця, що лихо робить* (там само). Походження лексем **лиходійниця, лиходільниця** прозоре, вмотивоване словосполученням **лихо діяти**.

Словник Б.Грінченка подає корелятивну пару **непевний – непевна** (Гр II 553) у значенні ‘який знається з нечистою силою’, напр.: *Упир і непевний – усім відьмам родич кривий* (Номис №240). У художній літературі – ‘відьма’, напр.: *От я вам і кажу: непевна моя жінка, зовсім непевна, сполощить її хоч трошки, може, тогді доц піде* (Кв-Осн III 187). Субстантив мотивується прикметником **непевний** і має значення ‘який володіє таємничою силою, знається з надприродними силами’(СУМ V 352).

За переказами, у повоєнні роки ХХ ст. жінку звинувачували у відьмацтві тільки за те, що вона проводжала очима череду. Це дає підстави віднести до аналізованої групи слів назви **чередільниця** (Гр IV 455; Скуратівський 385), напр.: *А ви, коровки, а ви, блаgunки, оминайте луги, – береги, куди погань ходила, шьоби вас не зчредила ні чередільниця, ні її сила* (Воропай II 86); **чередінниця**, напр.: *Ти меш годувати мене і мого тазду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, шьоби рідко рикала, шьоби тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, шьоби тебе хто не урік...*(Коцюбинський II 232). Лексема **чередінниця** у південно-західних говірках може функціонувати у значеннях ‘людина, яка може завдавати людині чи тварині шкоди’ (Хобзей 179), ‘знахарка’ (Кобилянський 80 48), ‘особа, яка «полагоджує» любовні справи дівчат і хлопців; насилає хвороби на ворогів; вирішує судові справи; вирішує справи конкуренції, напр., щоб комусь краще велось, ніж його сусідам і т.д.’ (45). Гуцульські говірки засвідчують іменник чоловічого роду – **чередінник** (Хобзей 179). Обидва

варіанти мотивуються лексемою **череда** (СУМ XI 303) – ‘гурт великої рогатої худоби’.

Демономен **відьма** є домінантою в синонімічному ряду **волоцюга, обавниця, лиха личина, поганка, погань, потворниця, яритниця, єритниця**, на що вказують етнографічні джерела. Назва **волоцюга** (Іванов 438) мотивується дієсловом **волочитися**, пояснюється схильністю відьми ходити ночами. Дериват **обавниця** (ЕСУМ I 107; УМ 219) пов’язується із праслов’янською основою **baviti** ‘говорити, розповідати’, порівн. старослов’янське **обавьникъ** – ‘ворожбит, волхв, лікар’. Словосполучення **лиха личина** (Іванов 438) утворене зі слів **лихий** (СУМ IV 496) – ‘який чинить лихо’ та **личина** (СУМ IV 502) – ‘погана, зла підступна людина’. **Потворниця** (УМ 219) – утворено за назвою зовнішньої ознаки відьми, від твірної основи прикметника **потворний**. Слово **гнилозубиця** (Хобзей 89) – ‘різновид відьми з рідкими зубами’ – утворене складно-суфіксальним способом від прикметника **гнилозубий**. У сучасних гуцульських говірках ця назва вживається зі значенням ‘людина із зіпсованими зубами’ (там само). Демономени **поганка, погань** (Іванов 438) пов’язуємо з давньоруським **погань**, яке походить від латинського **pāgānus** ‘сільський, язичницький’ (Ф III 325) з накладанням семантики прикметника **поганий** (СУМ VI 701) – ‘який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку’, ‘який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність’, ‘якому властиві негативні моральні якості (про людину)’.

На Слобожанщині зафіксовано функціонування номена **яритниця** (варіант – **єритниця**) (Іванов 438), походження не ясне, можливо, пов’язане з **яра** (Ф IV 559) – ‘весна’, праслов’янського походження, споріднене з **Ярило** – язичницький бог, символ животворної сили, кохання, бажання, запліднення, весни й молодості; він уособлював собою весняне сонячне світло, збуджував юнацьку силу, мужність, пристрасть. Припускаємо зв’язок номена **яритниця** з прикметником **ярий** (СУМ XI 648) – ‘який виражає сильний гнів, злобу, сповнений гніву, обурення’, пор. **ярига** (СУМ XI 647) – ‘безпутна людина’.

Фонетичний варіант **єритниця** (Іванов 438), можливо, виник під впливом слова **єретик** (СУМ XI 498) – ‘людина, яка відступилась від догм панівної релігії’.

Завуальовану етимологію має лексема **ириця** (Гр II 193; ЕСУМ II 314) – ‘дуже стара жінка, стара відьма’. Фонетичний варіант **вириця** (Войтович 70), пов’язуємо з **вырей** (Ф I 370) – ‘чаклун’, **вирій** – ‘рай’ (Войтович 67) (у західнополіських говірках **ирей** (Аркушин I 196) – ‘рай’).

У бойківських говірках зафіксовано лексему **огвара** (Гр III 78; Ковальчук 98) і фонетичні та словотвірні варіанти **охвара** (там само), **охварка** (Он II 31), зрідка **очвара** (Ковальчук 98) – ‘відьма’. Походження не ясне. Припускаємо семантичний зв’язок із іменником **чвари** (СУМ XI 287) – ‘суперечка, сварка’. В основу мотивації, за припущенням, покладено своєрідний вплив на людей – нести розбрат, зло.

Сучасні етнографічні джерела засвідчують як синонім до **відьма** номен **ропавка** (Запит 31), поява якого пов’язана з вірою давніх українців у те, що відьма може перетворюватися на жабу-ропуху (Скуратівський 381-382).

Давні демонологічні вірування слов’ян на позначення злої істоти, старої відьми використовували назву **яга** (Гр IV 535; Іларіон 184). Баба-Яга в народних уявленнях постає у вигляді змії, відьми, знахарки, жриці, баби-бранки, мерця – залежно від того, як змінювався в різні епохи світогляд наших предків, а разом з тим і місце жінки в суспільстві (див. Таланчук 141). Цей образ у працях дослідників пов’язується зі смертю [Потебня 2000: 164].

Демономен **баба яга** найширше використовується у фольклорі, зокрема казках, напр.: *У тій хатині жила Баба Яга – дерев’яна нога, але не одна нога була дерев’яна в неї, а обі* (ЗВ 70); або художніх творах, стилізованих під фольклор, порівн.: *Той у Яги царівну відбере, той кам’янисте поле переоре* (Костенко 179). У сучасному мовленні, як засвідчує художня література, лексема вживається переносно у значенні ‘стара жінка’, напр.: *Три Баби-Яги й Коцій без ноги Живуть у моєму селі* (Павлюк 36), ‘розпатлана жінка’, ‘зла сварлива жінка’ (СУМ XI 622). Вживання демоніма з технічним терміном в

одному мікроконтексті створює гумористичний ефект, напр.: *Син довго слухає, а потім запитує: – А в баби-яги калбюлатол є?* (Добрянський 257).

Лексеми **яга** (Гр IV 535; СУМ XI 622), її варіанти **язя** (Ф IV 542; Он II 40; Іларіон 184), **язібаба** (Гр IV 537; Ф IV 542), за М.Фасмером, – слова праслов'янського, можливо, індоевропейського походження, болг. еза 'мука, знущання', серб. језа 'жах', словен. jeza 'гнів', чеш. jezinka 'лісова відьма, зла баба', польськ. jaga, edza 'відьма, баба-яга'; лит. angis 'гадина' (Ф IV 542). Проте єдиної думки щодо походження цього слова немає. І.Огієнко пов'язує цю назву зі словами **баба** (Огієнко I 109) – 'у тюркських народів почесна назва кожного старшого віком' та **ага** (там само, 32) – 'старший брат, старший начальник'. Можна припустити, що під час татаро-монгольської навали так лякали малих дітей. Існує також думка, що **яга** – згрубіле від **Яшка** (**Яша** у слов'янських піснях – назва ящура, який давно жив на землі та зник, праотця всього живого, пор. **пращур**). **Баба яга** первісно – праматір, дуже давнє божество слов'янського пантеону; часом войовнича берегиня роду, традицій, дітей, збіжжя [Баженова 1993: 5].

На українському мовному ґрунті на позначення цього поняття витворилися ще кілька міфономенів, синонімічних до слова **яга**: **баба скалозуба, йога, єгера, иджибаба, карга, шкиринда**. До цієї групи слів за семантичною ознакою 'страшна баба, яка лякає дітей' та зовнішньою формою (словосполучення з елементом **баба**) належать утворення: **баба залізна, баба русачка, дика баба**.

Демонолексема **баба скалозуба** (Лисенко 27) у значенні 'відьма' вживається локально, у поліських говірках. Назва мотивується характером поведінки цієї істоти – скалити зуби, голосно сміючись. Інші словники цей номен не подають.

Слово **йога** (Войтович 19) – очевидно, фонетичний варіант **яга**. Походження назви **єгера** (там само) затемнене, можливо, трансформоване **яга**.

Рідковживаним є й демономен **иджибаба** (Гр II 193; ЕСУМ II 302) – ‘баба яга’, походження не ясне, можливо, видозмінене запозичення зі словацької мови; слц. **jendzibaba, jenzibaba, jedzibaba** ‘відьма’ (ЕСУМ II 302).

Активністю вживання в сучасній українській мові відзначається лексема **карга** (СУМ IV 101; ЕСУМ II 389; Огієнко II 193) – ‘відьма’, напр.: *Чортик, що його ми покинули напризволяще в лапах розлюченої відьми, якось таки вирвався і, летючи, мов стріла, на землю, думав: “Ото стара карга! Вирішила, що я дівок тягаю!..”* (Данилевський 227). У мовленні вживається здебільшого як інвектив, напр.: – *А ти підглядаєш за нами, стара карго?..* (Мирний III 154). Назва тюркського походження: тур., крим.-тат., каз., кирг., алт., тат. *кагуа* ‘ворона’. На думку І.Огієнка (II 193), той факт, що у тюркських народів відьму називали “вороною”, свідчить про табуїстичність у них назви **відьма**. Асоціація відьми з вороною характерна й для української демонології: **корча** (Ковальчук 99) – ‘відьма, яка перекидається на ворону’. Походження не ясне, можливо від **корчитися** – ‘зігнути у спині’, споріднене з **корчака** (ЕСУМ III 46) – ‘горбань’.

Локально вживаним є номен **шкиринда** (Гр IV 500; Чабаненко IV 237) – ‘стара карга’. Походження не ясне, можливо, пов’язане із **шкірити** (СУМ XI 477) - ‘розсуваючи губи, відкривати, показувати (зуби, пащу, рот)’.

У нижньонадніпрянських та поліських говірках фіксуємо назви **баба залізна**, напр.: **баба залізна** у вікна дивиться (інформатор К.Тимошенко, с.Комишуваха, Запорізька обл.); **баба залізна** (Лисенко 27). Західнополіські говірки подають демономен **жилізна баба** (Аркушин I 156) – ‘страшна баба, яка ніби сидить у колодязі, нею лякають дітей’. Аналогічне призначення має номен **баба русачка** – ‘страшна баба, якою лякали дітей, жила, за переказами, на городі або в полі’, напр.: *Шоб ми оце малі не їли зелень, бабуся нас бабою русачкою лякали* (інформатор Т. Робота, с.Комишуваха, Запорізька обл.). **Русачка** походить, можливо, від **русалка**. Підтвердженням припущення може бути інформація про вірування, що русалка може мати зовнішність страшної неохайної баби [Давидюк 2002: 120; Виноградова 1986: 135].

Міфономен **дика баба** також позначає стару жінку, якою лякають дітей, напр.: *Як ідуть діти в горох, говорять їм, що в горосі стоїть Дика Баба з залізним макогоном та як лусне котре, то воно тільки цягне* (Гнатюк 207).

Етнографічні дослідження останніх років засвідчують номени **шестикрилка** (Ковальчук 99) – ‘відьма середнього ступеня’, **дванадцятикрилка** (там само) – ‘головна відьма’. Внутрішня форма композитів прозора. Мотивувальними є числівники **шість**, **дванадцять** та іменник **крило**.

В українців Східної Словаччини існує ще кілька найменувань відьми – **гапстріга**, **обербаба**, **стріга** (Вархол 123). Назва **обербаба** походить від **обер** (нім. *ober* – головний, старший), у складних словах позначає ‘вищий’, ‘старший’ (за посадою) (Морозов 396).

Традиційно міфономен **відьма** пов’язується з жіночою статтю. Однак українська міфологія свідчить і про існування **відьмаків** – представників чоловічої статі, на позначення яких існує кілька словотвірних варіантів: **відьмак** (СУМ I 667; Гр I 235; Б-Н 763), **відьман**, **відьмарь**, **відьмач** (Гр I 235), **відьмун** (Милорадович 492), **відьмур** (ЯСл 108) – ‘чоловік, що займається відьмуванням’; напр.: *Відьмак і непевний* (Номис № 239 47); *Так помирав мій прадід, кажуть, відьмак...*(Забужко. Диригент 121); *Гляне (небіж), аж із очка так і тече густа патока, так наче кінський хвіст. Він тоді і догадавсь, що його дядько відьмач, да й годі вже йому завидувать* (УМДЛ 95). За П. Чубинським, **відьмак** не робить зла, забороняє чинити зло відьмам, ходити мерцям, розганяє хмари, “своєї влади він не втрачає і по смерті” (I 202). За своїм семантичним наповненням лексема **відьмак** наближається до ПГ “*Номени людей, які можуть і відганяти злих духів і лиходіяти*”. У досліджених джерелах не знаходимо інформації про навчених відьмаків. Це спадкове ремесло передається від матері-відьми. Номени **відьмак**, **відьман**, **відьмарь**, **відьмач**, **відьмур** є похідними утвореннями від іменника **відьма**.

Рідше на позначення чоловіка, що відбирає в корів молоко, використовується лексема **віддойник** (Он I 120). Назва мотивується дієсловом **віддоювати** (СУМ I 381) – ‘доючи, зціджувати частину молока з молочної залози’.

Український фольклор, література подають міфономен **кощій безсмертний** (Головацький 53; ЕСУМ III 70; Огієнко II 279; Скуратівський 176) – ‘старий і злий відьмак’. На сучасному етапі розвитку мови назва **кощій** уживається переважно в значенні – ‘дуже худа людина’. Для змалювання реалій сучасного життя лексему **кощій безсмертний** використовують у сатирично-гумористичних текстах, напр.: – *Невже Кощій Безсмертний помер? – Податками задавили...*(Перець, 2002, №5, с.9).

Лексема **кощій**, згідно з ЕСУМ (III 70), – похідне утворення від дієслова **костити** ‘поганити, сквернити, паплюжити; бруднити’. Поділяємо думку І.Огієнка (II 279), який пов’язує номен **кощій** зі староукраїнським **кощей** ‘скупа людина’, порівн. татар. *kostan* ‘користолюбна людина’ та ‘отрок, хлопчина, полонений’ (тюркське *kosc* ‘раб, невільник’), отже, ймовірно, пов’язане з теперішнім ‘кість’, староукраїнське **кость**. Існує також думка, що лексема може мати зв’язок із **костій**, **кістяк** – ‘образ смерті, безтілесний кістяк’ або ж із **кощун** – ‘чарівник’ (давньоруське **кощуни творити** – чаклувати) (Таланчук 152). У художній літературі – **кощунка** (Кв-Осн III 188) - ‘відьма’.

На українському мовному ґрунті засвідчено такі варіанти цього демономена – **костій безсмертний** (Таланчук 152), **кощій** (Скуратівський 176), **кощій бездушний** (Таланчук 152), **кощій безсмертний** (Гол ДЛ 53; Скуратівський 176).

Лексема вживається переважно у словосполученні **кощій безсмертний**, прикметник **безсмертний** є уточнюючою характеристикою назви, напр.: *Кощій Безсмертний неодмінно вмер, і все безглуздя розум переборе* (Костенко 179).

Етнографічні джерела фіксують номен **ядун** (Гол ДЛ 53) у значенні ‘кощій’, напр.: *До числа фантастичних істот належали Кощій – Ядун чи Кощій Безсмертний, що уявлявся у вигляді кістяка (скелета), і триклята баба Яга (Язя) протилежна золотій бабі Ладі, чи морова жінка (Чума, Джума), у сербів Куга (там само); можливо, пов’язане зі словом яд, яке вживається в більшості слов’янських мов: болг. яд (ѣт) ‘яд, гнів, горе’, сербохорв. jag ‘туга, горе’, словен. jad ‘гнів, яд’ (Ф IV 546).*

У живому мовленні та етнографічних джерелах зафіксовано номен **важкоокі** (Скуратівський 201) – ‘люди, які поза своєю волею здатні завдавати своїм поглядом прикрощів родичам і сусідам, тобто наврочити чи зурочити’. Назва мотивується словосполученням **важкі очі**. У гуцульських говірках на позначення людини, яка може зашкодити поглядом, уживаються номени **урекливий, урічний, врічлива** (Хобзей 171). Іменник **урекливий** – дієприкметникового походження, мотивований дієсловом **уректи**, у бойківських говірках фіксуємо дієслова **врічи, урічи** (Он I 149) – ‘наврочити, зурочити’. Назва пов’язується з лексемою **уроки** – ‘погляд, яким людині заподіюють шкоду’ (Гр IV 352). Як синонім до **урекливий** Б.Кобилянський подає номен **бещесний** (28 75), який має у значенні оцінний компонент.

Гуцульська міфологія засвідчує номен **чинтар** (жін. рід – **чинтарка**) (Хобзей 182) на позначення людини, яка може завдавати іншим людям шкоди, що “належить до архаїчних назв, які зафіксовані в гуцульських говірках на позначення “шкідливих непростих”(там само). Етимологія цього міфоніма пов’язана з дієсловом **чинити** – ‘робити що-небудь’ (Кобилянський 80 48). Н.Хобзей у гуцульських говірках фіксує описову назву **чоловік, що ни добрий на перехід** (Хобзей 182) у значенні ‘людина, яка може зашкодити іншій, перейшовши перед нею дорогу’.

2.1.2. Номени людей, які можуть і відганяти злих духів, і лиходіяти

До другої ПГ належать демономени **архимник, баиля, балка, волошебник, волшебник, відун, галдовник, галдовик, галдун, кудесник, маг, маноцівник, мольфар, мудрий, наузник, непростий, обаятель, тарактерник, характерник, химородник, хмарник, чаклун, чарівник, чародій, чародійник, чудодій**.

У південно-західних говірках зафіксовано номени **баиля** (Головацький 358) – ‘ворожбит, чародій, чаклун’, жін. рід – **баиля** (там само) – ‘чаклунка, чарівниця’ та **балка** (там само) – ‘чародій, ворожбит’. Назви пов’язують з псл. ***bajati**, яке успадкувала і стсл. мова зі значенням ‘розповідати байки, замовляти, заворожувати, заклинати’ (ЕСУМ I 157). Подібну мотивацію має демономен **обаятель** (Войтович 339) – ‘заклинатель, казкар, чародій’.

У сучасних етнографічних джерелах, художній літературі фіксується назва **відун** (Скуратівський 497) – ‘чаклун’, напр.: *З нею (книгою – Н.Т.) діди-відуні тільки моляться і чуда свої творять, але зовсім ветхі ці дощечки і скоро розсипляться* (Шевчук. Біс 95); *Ті, що, може, не завжди встигають лишитись на фото, – Ворожбити, поети, герої, волхви, відуні...* (Забужко. Диригент 24); ‘знахар’, напр.: *У знахора-відуна повна хата й двір усякого зілля, трави, коріння та листу, – він усе це сушить у хаті попід стелю та на дворі попід стріхою, і робить з того ліки звичайно на добро, але часом і на зло* (Іларіон 193-194); ‘людина, яка вгадувала майбутнє, віщун, пророк’ (СУМ I 653).

Етнографічні джерела та словники засвідчують уживання фонетичного варіанта демономена **відун – ведун** (УМ 212). Лексеми мотивуються дієсловом **відати**, назва є спорідненою зі словом **відьма**.

У говірках Нижньої Наддніпрянщини вживається назва **волошебник** (Чабаненко I 194) – ‘чаклун, чарівник’, напр.: *У його, кажуть, дід був волошебник, так поробе кому, так і вмерти людина може* (там само).

Похідне праслов'янського походження, слов.* **vьlsba** (Ф I 347), пов'язане з д.-рус. **вълхвъ**. В етнографічних джерелах – **волшебник** (Головацький 412) – ‘чародій’.

Етнографічні джерела, словники подають демономени **гавдун** (Головацький 500), **галдовник** (Чабаненко I 217) – ‘чаклун’, ‘чарівник’, напр.: *Між запорожцями були такі галдовники, що уміли і кулі ворожі одвертати, і югу на ворогів наводити* (ЯСл 171), варіант **галдовик** (ЯНов 107), напр.: *Галдовиків попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму... (там само); галдун, напр.: То не циган, а галдун* (Чабаненко I 218); **голдун** (Лисенко 63). У говірках Нижньої Наддніпряниці функціонує корелят жіночого роду в двох словотвірних варіантах – **галдовка** (Чабаненко I 217), **галдовниця** (там само, 218). Полтавські говірки засвідчують номени **калдунниця**, **колдовниця** (Сизько 39) – ‘людина, яка ворожить, знахарка’. У західнополіських говірках зафіксовано слова **ковдун** (Аркушин I 231) – ‘знахар’, **колдуха** (там, само 235) – ‘знахарка’. Лексеми **калдунниця**, **колдовниця**, **ковдун**, **колдуха** за семантичним наповненням належить до ПГ “Номени людей, які магічними діями лікують”. Назви праслов'янського походження, можливо, ще праіндоєвропейського, споріднені з **колдун** (Ф II 287), лит. **kalba** ‘мова’; лтш. **kalada** ‘шум, сварка’.

На Бойківщині у значенні ‘маг, характерник’ фіксуємо номен **кудесник** (Огієнко II 308), назва старослов'янського походження, похідне від **кудес** – ‘чорт’, ‘чарівник’ (там само).

На сучасному етапі розвитку української мови активності набула лексема **маг** (СУМ IV 588) – ‘людина, що нібито володіє таємницями магії; характерник, чарівник’, напр.: *Знічений, зі скрученою краваткою і розпоротою фалдою фрака, розчухраний маг – професор повернувся на кафедру* (Данилевський 238). Сучасне мовлення репрезентує словосполучення **білий маг**, напр.: *Мені доводилося спілкуватися із знахарями, білими магами* (телепередача “Подвійний доказ”, канал 1+1 від 02.03.2004 р.). Лексема **маг** –

‘жрець у Стародавньому Ірані і деяких сусідніх країнах’ (Морозов 331) – грецького походження, запозичена книжною мовою.

На позначення людей, які можуть і відганяти злих духів, і лиходіяти, в українській мові вживається словосполучення **володар білої і чорної магії**, напр.: *Адже слова, які “народний цілитель, чарівник, володар Білої і Чорної Магії” (так видрукувано на його візитках) щедро висівав на стрічку мого диктофона, не призначалися для друку* (Дрозд. Убивство 3).

У словнику Б.Грінченка фіксується демонолексема **маноцівник** – ‘чарівник’, напр.: *Запорожці маноцівники були, такі й лицарі були – страшне діло! Оце розстелють бурку по воді та сядуть по вуглах чотири чоловіка, та й пливуть* (Гр II 404). Пов’язане з лексемою **манівець** (ЕСУМ III 383) – ‘обхідний, кружний шлях; невірний шлях’, споріднене з **манити** (ЕСУМ III 382; Ф II 569), слово праслов’янського, можливо, індоєвропейського походження – порівн., рос. **мана** ‘приманка’; лит. **monyti** ‘чаклувати’; споріднене з д.-інд. **maṃa** ‘чарівна сила, обман, ілюзія’.

Художня література, фольклор, живе народне мовлення фіксують номен **мольфар** (ЕСУМ III 506; Хобзей 128) – ‘чарівник, знахар, ворожбит, злий дух, дії якого бувають зловорожими’, ‘людина, яка бореться з нечистими силами’ (програма “Подвійний доказ”, канал 1+1, від 02. 03. 2004), напр.: *Про нього люди казали, що він богує. Він був як бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар. У своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров’я маржини й людини, його боялись, але потребували усі* (Коцюбинський II 229). Словник Б.Грінченка подає цю лексему зі значенням ‘злий дух, різновид чорта’ (Гр II 443), інших свідчень такого значення немає, проте в багатьох гуцульських сюжетах **мольфар** виступає не як покірний виконавець волі чорта, а як його повелитель, що владно, із підкресленою незалежністю користується послугами “нечистої сили” [Кирчів 1987: 249]. Це, на нашу думку, стало причиною розвитку такого значення. Походження неясне, пов’язується з італійським **molfar** – ‘чинити зло, злодіяння, злочин’ (ЕСУМ III 506). У гуцульських говірках значно рідше, ніж **мольфар**,

вживається іменник жіночого роду **мольфарка** (Хобзей 129) – похідне утворення від **мольфар**.

Етнографічні джерела та лексикографічні праці засвідчують назви **наузник** (Войтович 328; Скуратівський 497) – ‘чарівник’, ‘знахар’, що пов’язується з давньоруським **наузь** (Ф III 49) – ‘амулет, чарівництво’; корелятивну пару **непростий** – **непроста** (Хобзей 131-132) – ‘людина, яка вирізняється з-посеред інших своїми знаннями та вміннями, унаслідок чого може заподіювати шкоду чи приносити користь людям’, яка мотивується прикметником **непростий** (СУМ V 372) – ‘не такий, як інші, який виділяється серед інших’; **перемітник** (УМ 225) – ‘чарівник’, у художній літературі – **перемитник**, напр.: *Снували різноманітні здогади про зв’язки Маньки з перемитниками й розбійниками, про якісь таємничі стосунки з дияволом* (Винничук 139); походження не ясне, можливо від **перемітуватися** (Гр III 127) – ‘перекидатися’.

Козацькі перекази, художня література засвідчують номен **характерник** (Гр IV 387; СУМ XI 25) – ‘чаклун, чарівник’, напр.: *Кошовий Сірко був превеликий характерник. Було хто б не задумав воювати з ним – він уже й зна зараз і військо збира... Не даром його турки прозвали шайтаном* (ЯНов 72); переносне значення – ‘людина, що вродою чи особистісними характеристиками може сильно сподобатися’, напр.: *Видно, він очарував її, характерник чорнобривий!.. Вона мало що пам’ятає з того часу про той вечір* (Мирний I 218). Як бачимо, лексема фіксується в фольклорі, засвідчена й у художній літературі, напр.: *Дід мій був запорожець... Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник; знався з відьмами, з чортами* (Стороженко I 81); *...шотландський характерник Мак-Ніс, що дослужився до козацького полковника і нині відомий всій Речі Посполитій як Максим Кривоніс* (Андрухович 216). Походження затемнене, можливо, від **характер** (Ф IV 223) у первісному значенні ‘посада, сан’.

Поетична мова репрезентує і номен **характерниця** (СУМ XI 25) – ‘жін. до характерник’, напр.: – *Встань, пророче, з домовини! – Характерниця мовля. Глянув цар: тії ж години Розпустилася земля* (Грабовський I 227).

Художня література засвідчує okazіоналізм **запорожець** у значенні ‘чаклун’, напр.: *Ну то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім **запорожці** ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в **запорожця** не одна, а дев’ять душ у тілі, що поки його вб’єш, то вбив би дев’ятеро простих козаків... Вони напускають ману на чоловіка...*(Куліш. Чорна рада 54). Значення розвинулося в переказах і легендах про козаків, і, напевне, пояснюється силою, незвичною поведінкою та зовнішністю об’єктів номінації, що спричинилося до асоціювання назви й поняття з потойбіччям.

До парадигми назв зі значенням ‘чаклун, чарівник’ належить міфонемен **тарахтерник** (Хобзей 170). Походження не ясне, можливо, є трансформацією лексеми **характерник**.

Химородник (Гр IV 398) – ‘знахар, чаклун’, напр.: *У Великому Лузі, ще за запорожців, жив **химородник** Хвесько. Його дуже боялись і слухали козаки* (Я Нов 104); *Отсе не удавай із себе **химородника**, не бурли, як кабан у кориті!* (Куліш. Чорна рада 54). Як лайливе у художній літературі функціонує **химород** (Стельмах 29). Походить від **химорода** (Гр IV 397) – ‘чаклунство’. Корелят жін. роду – **химородниця** (Гр IV 398) – ‘чарівниця, відьма’. У поезії функціонує словосполучення **химородь лісна** – ‘нечиста сила’, напр.: *І десь хихоче **химородь лісна**, що я до тебе по снігах не втраплю* (Костенко 74).

Активністю вживання в українській мові характеризується лексема **чаклун** (СУМ XI 266; Б-Н 385; Гр IV 443), яка має декілька значень: ‘відьмак’, напр.: *А дівчині він був потрібен не через любов, і не тому, що він їй був винен гроші, а тому, що його дід був **чаклуном**, і близька подруга тої дівчини дуже хотіла до того **чаклуна** потрапити* (Кононенко. Ностальгія 1 107); ‘казковий персонаж, який впливає магічними діями на природу й людей, чарівник’, напр.: *А все довкола мертве, зачакловане, і злий **чаклун** глузує поблизу* (Костенко 176). Сучасна проза експлуатує цей образ для створення

картини сьогодення, напр.: *...як емігранти, музиканти, чорнороби, чаклуни, секс-автомати, погорільці, дисиденти, бандити... – вони таки встигли, змогли, скрутили, видерли для себе цю землю, цю Німеччину, цей добробут* (Андрухович 29-30). Слово засвідчене й у переносному значенні ‘майстер своєї справи’, напр.: *Старесенький лікар, чаклун санаторний, підсилений курс призначає, повторний* (Костенко 400). Варіант **чаклій** (Гр IV 443), як і **чаклун**, утворене від **чаклувати**. Художня література, словники подають демонолексему **чаклунка** (СУМ XI 266) – ‘жін. до чаклун’; напр.: *Вони були нормальні і здорові, а ця чаклунка збила їх з пуття* (Костенко 382). У художній літературі іменника **чаклунка** може функціонувати з атрибутом-кваліфікатором **чорна**, який уточнює семантику слова, напр.: *Вона ж чаклунка, та ще й чорна! Хоча ... що вона, власне, йому поганого зробила?..*(Логвин 3).

У більшості регіонів України вживається лексема **чарівник** (СУМ XI 270; Б-Н 385; Гр IV 444) – ‘чаклун’, напр.: *А душа, що звертається до померлих духів та до чарівників, щоб блудити за ними, - то Я зверну Своє лице проти тієї душі, – і винищу того з-посеред народу його* (Біблія. Левіт 20: 6); у поетичній мові: *Невже цей дощ вечірній змиває не лише зачаровані за день бруківку і асфальт, а й літні спогади. Невже він чарівник із потойбіччя* (Топчій 52). Похідне утворення від **чари** (Ф IV 317), праслов’янського, можливо, індоєвропейського походження (порівн., праслов. ***carъ**, лит. **keras** ‘чаклунство’, **keret**, **keriu** ‘чаклувати, наврочити, накликати біду’). Фонетичний варіант – **чаровник** (Б-Н 385). У СУМі подається демінутив **чарівниченько** (XI 271) – ‘зменш.-пестл. до чарівник’, напр.: *Слухай, любий чарівниченько, научи ж мене чарувати, тоді я тебе так зачарую, що ніколи не покинеш мене!* (Васильченко III 35). На українському мовному ґрунті утворився номен **чарівниця** (СУМ XI 270; Гр IV 445) – ‘жін. до чарівник’, напр.: *Чорна хата невеличка, Хто в ній проживає? Там старая чарівниця Нишком пробува...* (Костомаров 168); *Який туман піднявся з низини! Тут, може, ті луарські чарівниці вночі кисіль варили з бузини* (Костенко 507).

Переносно **чарівник, чарівниця** – ‘людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь, є майстром своєї справи’, напр.: *Заголовок: “Чарівниця-костоправка”* (Будьмо здорові, №1, 2003, с.29); вживається на означення чогось незвичайного, вражаючого, напр.: *Там чи тут я буду вільний, –Маю думи-чарівниці, Що для них нема на світі Ні застави, ні границі* (Леся Українка I 385); як експресема на позначення коханої, жінки, напр.: *Се ти, єдина моя? Се ти, моя царице? З-за моря приплила сюди, кохана чарівнице* (412). Словники засвідчують варіант цієї лексеми **чарівка** (Гр IV 444) та демінутиви **чарівниченька, чарівничка** (СУМ XI 271), **чаровниця** (Б-Н 385), напр.: *О чарівниченько моя! Мені ти всюди помагала, Мене ти всюди доглядала.* (Шевченко II 265).

Лексемами **чари** та **діяти** мотивуються міфономен **чародій** (СУМ XI 271), напр.: *Всі ворожбити, чародії, Всі гайдамаки, всі злодії, Шевці, кравці і ковалі... Кипіли в пеклі всі в смолі* (Котляревський 138) та його варіанти **чародійник** (СУМ XI 273; Гр IV 445), напр.: *Чула й вона колись про лісовиків, вовкулаків, чародійників* (Купрієнко 75) та **чародієць** (Он II 363). Фіксується і корелят жін. роду **чародійка** (СУМ XI 272), напр.: *О чародійко, пустельнице, відьмо, З яких підземель викликаєш сили?* (Забужко. Диригент 109); **чародійниця** (СУМ IX 273).

Менш уживаним в українській мові є демономен **чудодій** (СУМ XI 376) – ‘той, хто робить чудеса; чарівник’.

У гуцульській говірці функціонує лексема **чінкар** у значенні ‘чарівник’ та **чинаторка** (Горбач 96) – ‘чарівниця’. Етимологія пов’язується з **чинки, чінк’и** – ‘чари’ (там само), а також дієсловом **чинити** ‘робити що-небудь’ (Кобилянський 1980 48; Хобзей 182).

У гуцульських та бойківських говірках значення ‘чаклун, ворожбит’ мають і лексеми **бог** (Он I 62; Хобзей 105), **божок**, словосполучення **бог земний** та **земляний бог** (Хобзей, там само). Н. Хобзей зазначає, що “чарівникам, яких у гуцульських говірках номінує словосполучення **земляний бог**, у давніх етнографічних записах часто приписували дії та вчинки,

спрямовані проти людини” (106-107). Назва **земляний бог** підтверджує припущення М.Толстого про протиставлення білого бога не чорному богу, а чорній землі [див. Толстой 1994: 277]. Можливо, демономен утворився внаслідок метафоризації, на основі подібності виконуваних дій (зв’язок з надприродним). Атрибут-кваліфікатор **земний** є уточнюючим елементом у позначенні поняття. Цей міфонім належить ще й до іншої семантичної парадигми – слів на позначення чорта.

У художній літературі фіксуємо номен **архимник** у значенні ‘чаклун’, напр.: *Ти якийсь архимник. Я й не почула, звідкіля взялося срібло* (Логвин 199). Походження не ясне, можливо, трансформоване **алхімік** (асоціація деривата на семантичному рівні).

В українській мові існує ряд лексем на позначення людей, які вміють впливати на явища природи: **градівник, градобур, градобурник, планета, планітник, тучник, хмарник**.

Лексема **градівник** (Хобзей 90) – ‘людина, яка вміє розганяти хмари’, поширена в гуцульських говірках, напр.: *Він був як бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар* (Коцюбинський II 229), зрідка – **градобур**, напр.: *Василенків був звісний в Новиці і околиці градобур і ворожбит. Він відвертав літом град від села, зашіптував хвороби людські і худоб’ячі, привертав молоко, забране відьмою...* (Петрушевич 353). У говірках Бойківщини виявлено номен **градобурник** (Он I 190) – ‘людина, яка вміє розганяти хмари’. Мотивація лексем прозора.

Планета – ‘градівник, ворожбит’ (Хобзей 154), ‘нечиста сила, чорт’ (152), ‘щось невідоме, пов’язане з нечистою силою взагалі’, напр.: *Щезай! Не піду! Що кличеш?.. Чуєте? Кличе планета д’ собі...пробудившись з-між привидів, говорить хворий до сидячих мужиків* (Петрушевич 363), пов’язується, ймовірно, з **планіта** (Он II 78) – ‘доля’, пор. слц *planta* – ‘листівка, в якій пророкується майбутнє’.

На українському мовному ґрунті сформувався полісемантизм демономена **планітник** (Хобзей 90), окрім значення ‘людина, яка вміє

розганяти хмари’, в українській мові лексема має такі варіанти значень – ‘чаклун’ (Гр I 204), ‘якась міфічна істота’ (Он II 78), ‘ворожбит, градівник’. Наддністрянські й західноволинські говірки фіксують номен **планетник** (Горбач 71; Корзонюк 186) – ‘людина, що може розганяти хмари’. Українська мова засвідчує також уживання цієї лексеми у значенні ‘людина, яка уміє ворожити по зорях’ (Хобзей 154), напр.: *Про планетників говорять: вони вгадують, що вас чекає по зорях. За життя – то юродиві люди, в них діють нечисті сили* (Кобилянський 1980 48), натомість словник Б.Грінченка подає цю лексему в значенні ‘астроном’ (III 191). Номен **планетник** функціонує як у літературі XIX ст., так і в українській прозі, напр.: *...Іван простягав руку в цю скуту зимою безвість і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників...* (Коцюбинський II 231); *...перша згадка про Цитрин в тамтешній магістратській книзі походить із XVI ст. і стосується напівнавіженого алхіміка та планетника Георгія Цитрини* (Андрухович 79). Зрідка, на позначення людей, які наділені надприродними здібностями, вживається лексема **планитуваті**, напр.: *Дитя вдалося спокійне, некрикливе, якими зроду планитуваті не бувають...* (Забужко. Сестра 71).

Номен **хмарник** (Хобзей 91) в українських говірках карпатського ареалу має значення ‘людина, яка може відганяти або насилати градові хмари’; бойківські говірки okazіонально засвідчують також значення ‘якась міфічна істота’ (Он II 342). У художній літературі фіксується вживання лексеми **хмарниця** у значенні ‘нечиста сила’, напр.: *Хмарниця закрутилася стовпом сивого диму, і роззівилася вогнем, і заревіла громом* (Кобринська 224).

У гуцульських говірках на позначення людей, які можуть керувати грозовими хмарами, відомі й описові назви : **борець бурі; чоловік, що бурев орудував; чоловік, що знає хмари градові відвертати** (Хобзей 91).

2.1.3. Номен людей, які магічними діями лікують

Домінантою підгрупи є демонім **знахар** (УМ 212) – ‘людина, добре обізнана з народними методами і засобами лікування’, напр.: *Це були хвилини моєї найвищої найніжнішої любові до Неї – саме тоді з Нею почалося, ми бігали по лікарях і знахарях...* (Андрухович 52). Словники, фольклор засвідчують фонетичні варіанти цієї лексеми: **знахир** (Б-Н 157), **знахор** (СУМ III 645), **знахур** (Аркушин I 231), напр.: *Вона пішла проти Великодня до знахуря, а той і обернув мене вовкулакою* (СС 49). Зазначимо, усвідомлення поняття **знахар** неоднозначне. Одні дослідники кваліфікують **знахаря** як людину, що не знається з нечистою силою: “вся їхня чинність пересякнута глибокою, хоч і до певної міри апокрифічністю...” [Вовк 1995: 186]; інші – як людину, що “продала свою душу чорту” [Чубинський I: 206-207]. Тлумачення у СУМі номена **знахар** (III 645) – ‘людина, що лікує різними немедичними засобами, а також займається чаклуванням’ – та різні прояви функціонування цієї лексеми свідчать про перетин семантичних полів слів на позначення людей, що займаються чаклуванням, та назв осіб, обізнаних з народними методами та засобами лікування. Таке сприйняття слова дозволяє говорити про контекстуальну синонімічність лексем **знахар** – **ворожбит**, напр.: *Він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці.., і все те обережно ховав... Старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який* (Грінч I 236). Володіння магічним знанням ставить **знахаря** в один ряд з **відьмою**, ця особливість підкреслюється поділом знахарів на **вроджених** та **навчених** (УМ 212).

Фіксуються і форми жін. роду цієї лексеми – **знахарка**, **знахорка**, **знахурка** (СУМ III 645), напр.: *Над Герасимом, витягнувши руки, нашіптувала таємничі заклинання знахорка Явдоха Пражигорицвіт* (Гавришкевич 191). Назви співвідносяться з дієсловом **знати**. Лексема **знахар** зберігає активність вживання в різних стилях сучасної української мови: напр.: *Відома зілителька і знахарка Марія приймає на прохання мешканців області...* (ВЗ, 24.07.2003, с.6); *Кожному з трійці слухачів хотілося знати, чи будь-кого можна вбити, вимкнувши світло в лікарні. І чому знахарі та чаклуни в*

старовину обходилися мерехтінням свічок, відблисками вогнища, зіллям та замовляннями (Кокотюха 137); *Я всього лиш трава, з різнотрав'я трава, Та однаково – в тім не жалкую, Бо і я вам приношу цілющі дива, Наче знахар, недуги лікую* (Геньба 45).

На позначення знахарки використовуються й номен **Золотиха**, **Симониха** (Войтович 201). Назви мотивуються міфонімами **Зільник Зилота** (там само) – ‘володар цілющого зела, царства квітів і рослин’, **Симон Зілота** (Ковальчук 111).

Для уточнення найменування поняття “знахар” в українській мові зрідка використовуються етноніми, напр.: *Був тут колись у нашому селі один австріят, і такий був знахар, що було направить або одведе дощ або град, як хоче* (УМДЛІ 93); *Всесвітньо відомий турецький знахар Ілхам Елбак-Огли ворожить, віщує, пророкує долю* (Експрес, 17-24.07.2003, с.13). В основі називання лежить надання надприродних властивостей звичайним людям, які протистоять традиції, або різняться зовнішніми ознаками.

У народному світогляді знахарство (і взагалі чарівництво) асоціювалося з ремеслом, що поєднує **знахаря** з повитухою, ковалем, пасічником, музикантом, мірошником, лікарем та ін. носіями професійних знань, пор.: *За словами Є.К.Рогожина, лікаря-чудодія, людина може побачити й відчувити те, чого дуже забачає. Це немов “за своїм хотінням, за екстрасенсовим велінням”* (МУ, 11.07.1997, с.2); *Аж ось почули вони, що десь далеко, в одному селі, є віщун пасічник, людина старосвітська, що знає все на світі і, певне, зрозуміє, що це за причина така* (Куліш. Змій 142); у гуцульських говірках ‘людину, яка з-посеред свого оточення вирізняється майстерністю чи вмінням’, називають **сточником** (Хобзей 169); таку людину вважають “непростою”, вбачаючи її зв’язок із нечистою силою.

Для позначення людини, яка має незвичні, особливі для пересічних людей знання, на мовних теренах Гуцульщини виявлено корелятивну пару **розумний – розумна** (Хобзей 162). Евфемізми функціонують зі значеннями: ‘знахарка’, ‘людина, яка бачить більше за інших’(там само). Демономен

розумний вживається паралельно з назвою **мудрий** (там само, 120) – ‘знахар’, ‘дуже талановита людина, сточник’, ‘людина, яка відгадує думки інших та бачить більше від інших’, ‘людина, яка продає чортів, хованців’, ‘чорт, хованець’, ‘людина, яка може керувати зміями, гадер’.

Магічна медицина українців має три напрямки: перший – лікування за допомогою магічних замовлянь, дій і предметів; другий – лікування чарівним зіллям; третій напрямок є поєднанням перших двох. У масиві досліджуваної підгрупи слів окреслюються семантичні поля з відповідними темами:

1. Номен людей, що лікують магічними замовляннями

У гуцульських говірках у значенні ‘людина, яка виліковує хвороби за допомогою різноманітних примівок – замовлянь, нашіптувань’ вживається лексема **примівник** (Хобзей 156-157). Цей номен у гуцульських говірках відзначається активністю вживання [Кирчів 1987: 248] й наявністю кількох лексичних значень: ‘той, хто замовляє від укусу гадюк’, ‘людина, яка лікує різноманітними травами’, ‘чарівник, чарівниця, що привертає хлопця до дівчини або дівчину до хлопця’ (Хобзей 157). Мовленнєва практика засвідчує іменники жін. роду **примівниця** та **примівничка** (там само), у художній літературі – **примовниця**, напр.: *Моя бабуся була примовниця і на травах зналася* (Дрозд. Убивство 132). Назви мають прозору мотивацію, твірна основа дієслівна – від **примовляти** ‘замовляти, зашіптувати хворобу’ (Хобзей 157).

Шептун (Гр IV 492) – ‘знахар’, напр.: *Зінське щеня, якби йому очі, то скаженішого б і не було. Воно як укусе, так од нього й шептуна нема!* (СС 84). Слово має словотвірні варіанти: **шепті́й** (Гр IV 492), **шептальник**, напр.: *Усі Маринчині писання про рід Макух – шептальників, знахарок, поліських віщунів – самі фантазії задля реклами тільки* (Дрозд. Убивство 8). Мова виробила й форми жіночого роду – **шептуня**, **шептуха** (Гр IV 492), напр.: *Була собі одна дуже велика шептуха. Шептала вона від пропасниці і багато людям помочі давала, хоч і заставляла їх то воші з хлібом їсти, то кінську сечу пити* (СС 55); *Мати носила мене до шептухи, що жила на хуторі*

Козачому, за Чортовим болотом. Шептуха виливала переляк (Дрозд. Убивство 137). Назви утворені від дієслова **шептати**, характеризують спосіб промовляння магічних слів – тихо, пошепки.

Як топонім та антропонім в українській мові функціонує номен **Чорнобай** (УРЕ XII 336). На думку М.Л. Худаша, **чорнобай** – народнорозмовний синонім слів **знахар, шептун, замовляч, ворожбит** або й **чорнокнижник**. Лексема містить формант **-бай**, що споріднює її з демономенами **баїля, баїля, баїльник**. В ілюстрації (Худаш 162-163) спостерігаємо номен **замовляч**, утворений від дієслова **замовляти** (СУМ III 217) – ‘промовляти магічні слова, вислови, які маючи чаклунську силу, чинять вплив на кого-, що-небудь, лікують хвороби, загоюють рани і т.ін.’.

У фольклорі та етнографічній спадщині зафіксована демонолексема **чудан** у значенні ‘знахар’, напр.: *Пішла баба до чудана, одчудив він – очуняла* (Гр IV 475). Лексема має низький рівень активності.

2. Номен людей, що лікують чарівним зіллям

Зелійник (Войтович 188) – ‘знавець цілющого зілля’; **зілійник** (Скуратівський 497) – ‘людина, що магією слова та рослинами лікувала людей’; **зельник** (там само). Лексема має рідковживаний фонетичний варіант **зелейник**, напр.: *Ти лише тоді мав право зцілювати людей, коли сам видужав від сорока хвороб. Ось чому й віддавали до волхвів-зелейників хлоп'ят трилітків* (Ніс, 1/2, 2003, с.38). Лексеми мотивуються іменником **зелю** – ‘зелень’ (СУМ III 555), ‘цілюще та чарівне зілля’ (Войтович 188).

Травознав (Скуратівський 497) – ‘те саме, що зілійник, зельник’; складне слово, мотивується словосполученням **знати траву**.

3. Номен людей, що лікують магічними знаннями

Традиційно лікуванням займалися люди старшого віку, молодь до цієї відповідальної справи не допускалася, і тому закономірним вважаємо використання на позначення людей, які магічними діями лікують, номенів, що мають у складі значення компонент ‘поважного віку’: **дід, баба** (СУМ I 75; Хобзей 29). Назви поширені в більшості регіонів України, причому, за

нашими спостереженнями, лексема **баба** у значенні ‘знахарка’ у живому мовленні вживається частіше порівняно з лексемою **дід** – ‘знахар’. Зазначимо, що в обстежених лексикографічних джерелах не засвідчено лексему **дід** у значенні ‘знахар’, на відміну від художньої літератури та живого розмовного мовлення, напр.: *Розповідають, ніби “діди” (так у горах називали знахарів) знали, як лікувати рак* (Федорів 209). Номен **баба** вживається зі значенням ‘ворожка, шептуха’, ‘жінка, що приймає дітей під час пологів’ (СУМ I 75). Напр.: *Надвоє баба ворожила, або вмре, або буде жила* (Номис №5616); *Скажи-бо, Степане! Може, справді нездужаєш?.. Я побіжу за бабою* (Шевченко I 278). У народі жінкам, що приймають дітей під час пологів, приписувалася здатність передбачати майбутнє. Фіксуємо реалізацію лексеми **баба** в обох значеннях – ‘жінка, що приймає дітей під час пологів’ і ‘ворожка’, напр.: *Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгадала* (Васильченко II 200); *У нас, у бабів, є така приміта, що коли перш ніж зайти до породільниці в хату та заглянути знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого* (там само, 201). Слово **баба** – багатозначне і основним його значенням є ‘стара жінка, бабуся’, псл. *baaba* – слово дитячого мовлення (ЕСУМ I 102), інші значення, очевидно, є метафоричними. А.Баньковський, однак, уважає, що назва **баба** вживалася спочатку на позначення відьми-знахарки, яка замовляла хвороби (магічними формулами) й допомагала при хворобах. Із часом семантична структура слова розширилася до значення ‘стара жінка’ [Bańkowski I: 23].

Активністю вживання в українському живомовному просторі позначена лексема **бабка** (Вусик 8; СУМ I 76) – ‘те саме, що баба’, напр.: *Івась занедужав... Усіх бабок понакликкала* (Мирний I 301); локально, у гуцульських говірках вживається назва **гибавка** (Хобзей 32).

Словники, художня література фіксують аугментативні утворення – **бабега, бабисько** (Вусик 8), **бабище** (СУМ I 76). Назви стилістично марковані – мають відтінок збільшеності й суб’єктивно-оцінного значення згрубілості. У різних джерелах значення слів досліджуваної групи досить часто

увиразнюється атрибутивним компонентом: **баба-шепітниця, баба-бранка** (Словесна магія 14-15), **баба-знахарка, баба-повитуха, баба-пупорізка, баба-сповитуха** (Вусик 8), **баба пупова, бранна баба** (Войтович 18), **брана баба** (Аркушин I 30) (порівн. **баба яга, баба русачка, баба залізна**), напр.: *Тоді й почав говорити вірші про неплідних жінок; про жінок–удів; про зваблення жіночі й про чоловічі пристрасті до них, особливо до чужих; про терпіння жіноче, коли взимі студеності не бояться, як у люті морози хустя перуть, про дітей, що народжуються від нечистих ложен; про богомерзких **бабів–шепітниць, проклятих чарівниць і душепогибельних ворожок** (Шевчук. Біс 220); *А коли і це не допомагає, то ідуть до **баби-повитухи**, що була сільським гінекологом, акушером, психологом та педіатром в одній особі. До неї завжди ставилися з повагою і певним страхом, бо, окрім лікування, вона могла відібрати у матері молоко або надіслати їй чи дитині чийсь хворобу. Як бачимо, **повитуха, або баба-бранка**, вміла відбирати молоко, що було характерною ознакою сільської відьми (Словесна магія 14-15); *Зanedужала княгиня, І князь схаменувся, за **бабами-знахурками** По селах метнувся* (Шевченко II 28).**

У гуцульських говірках на позначення людини, яка лікує різними немедичними засобами, переважно замовляннями, вживається міфонім **байльник**, жін. рід – **байіл’а, байіл’ниц’і** (Хобзей 33). Словники літературної мови ці лексеми не подають. Назви псл. походження, споріднені з **баиля, балка**. До цієї групи слів в гуцульських говірках належить також корелятивна пара **байбірник – байбірниця** (Хобзей 36). Погоджуємося із припущенням Н. Хобзей, що діалектне **байбірник** – наслідок контамінації слів **балбір** ‘лікар’ та **бай** ‘замовляння’ з нарощенням додаткового агентивного суфікса на вже сформовану назву особи за родом заняття **байбір+ник** (там само, 37).

Корелятивна пара **знатник – знатниця** (СУМ III 645) на позначення людини, яка лікує народними методами, використовується в художній літературі та фіксується словниками, напр.: *Прадід стояв, мов **знатник**, що знав всі весняні тайни, він здавався Данилові господарем степових звичаїв*

(Яновський 181); *У кілька днів занедужала Пилипиха. Покликали ми до неї усіх знатниць і лікарок* (Марко Вовчок I 241).

У практиці сучасної української мови засвідчуємо вживання слова **спасителька** як синоніма до **знахарка**, напр.: *До спасительки Надії відвела мене дочка Лариса. Вона вже була на прийомі в Надії і отримала допомогу від знахарки* (ЗП, 18.03.2004, с.14).

Активністю вживання відзначається лексема **цілитель** (СУМ XI 231) – ‘той, хто (те, що) зцілює від чого-небудь’, **цілителька** (там само) – ‘жін. до цілитель’, напр.: *Навіть відомі цілителі дивуються дару Ілхама. Прийдіть і переконайтесь – чудеса можливі!* (ВЗ, 24.07.2003, с.6); *Доповідь: Цуцу Маврополе, Бессарабія – Трансильванія, ересіярх і черевомовець, пожирач вогню, почесний академік Бу-Ба-Бу, кавалер ордена “Літаюча голова”, чемпіон Галичини (виправлено) Галактики з чорної магії в класі змагань “чорна меса”, особистий цілитель Майкла Джексона і федерального канцлера Капусти, князь* (Андрухович 41). Мовлення засвідчує корелятивну пару **зцілитель** – **зцілителька**, напр.: *Що і як лікує народна і нетрадиційна медицина; чи можна, наприклад, позбутися серйозного захворювання, “викатуючи” його яйцем або прикладаючи фотографію зцілителя до хворого місця...*(ВЗ, 24.07.2003, с.6); *Заряджаючи свої фотографії, зцілителька передає свою енергію німеччинею, хворим, які швидко одужують, за допомогою її талісману люди виходять з депресії, починають вірити в себе, позбуваються безгрошів’я* (ВЗ, 24.07.2003, с.6).

У західнополіських говірках на позначення знахаря, ворожбита вживається слово **бамбор**, фонетичний варіант **бамбур** (Аркушин I 9). Походження не ясне, припускаємо спорідненість із **бамбалка** (там само) – ‘дерев’яний пристрій, яким ударяють у бубон’. Зазначені говірки подають також назву **буження** (Аркушин I 35) – ‘знахар’.

У межах третьої групи окреслюється низка номенів людей, що лікували окрему хворобу.

Локально, у гуцульських говірках, на позначення людини, що може вилікувати від укусу гадюки, використовується лексема **гадер** (жін. рід – **гадерка**) (Хобзей 88). Мотивація цих лексем прозора (< гад).

Серед знахарів існувала певна спеціалізація, що відбилася і в номінації: **знахар, що спалював рожу, скидав уроки, викачував ляк, замовляв кров чи зуби** тощо (УМ 212-213).

У сучасній українській мові на позначення людини, що лікує магічними способами, використовується номен іншомовного походження **екстрасенс**, напр.: *Ми в різні магічні сили не вірили, аж доки по телевізору екстрасенс не почав виступати. Він не просто демонстрував свої унікальні можливості, а й запросто лікував од різних болячок* (Прудник 30). Фіксуємо функціонування цієї лексеми у значенні ‘чаклун, чародій’, напр.: *Окремі люди мають здатність до генерування потужного біогенного випромінювання, подібного до концентрованого планетарного випромінювання. Таких завжди називали чаклунами, а в другій половині ХХ сторіччя з’явилось нове слово: екстрасенс* (Ніс, №11/12, 2002, с.35); *З наступним чародієм поговорили – та сама історія, і про татуювання на руці запарив ялтинський екстрасенс* (Капранови soft 173). Лексема походить, очевидно, від **extra** – лат. ‘префікс, що означає надмірність, винятковість, розташування поза чимось’ (Морозов 193) та **sensus** (520) – лат. ‘смысл’.

2.1.4. Номени людей, що передбачають майбутнє

Четверта ПГ об’єднує номени *осіб, що різними способами вгадують долю*, тобто ворожать.

Частина ворожінь – передусім пов’язаних із господарською діяльністю людини, спостереженнями за явищами природи, поведінкою тварин тощо – акумулювала певний етнокультурний досвід. Проте більшість передбачень

майбутнього ґрунтується на уявленнях про здатність людей контактувати з померлими предками через посередництво потойбічних сил.

Ворожінням займалися як звичайні люди, так і “професійні” віщунки – **ворожбити** [Пономарьов 1991: 218]. За народними уявленнями, **ворожбит** – людина незлоблива, хоча, зважаючи на його силу, міг би наробити багато зла [Чубинський I: 204].

Віра в силу людей, котрі вміли передбачати майбутнє, була надзвичайно живучою в народі. У давні часи такі люди завбачували надприродні катаклізми – повені, посухи, градобій, пожежі, хвороби, мор, війни тощо.

В Україні **ворожбитів** ототожнювали з чарівниками, відьмаками, знахарями, мольфарами, отже, це слово є узагальнюючою назвою людей із надприродними властивостями чи обізнаних із таємницями природи: **ворожбит** (СУМ I 739; Б –Н 85) – ‘той, хто вгадує майбутнє чи минуле за якимись прикметами, або ворожачи на картах’, напр.: *Всі ворожбити, чародії... Кипіли в неклі всі в смолі* (Котляревський 138); *Вгорі жили царі і ворожбити. Внизу роївся ремісничий люд* (Костенко 443); *Не звертайтеся до духів померлих та до ворожбитів, і не доводьте себе до опоганення ними* (Біблія. Левіт 19: 31); ‘чарівник’, напр.: *[Христя:] Що ж той ворожбит зроби? [Маруся:] Що? Перекине Семена вовкулаком, а тоді й роби, що хочеш...* (Кропивницький I 89); *І сніться ліфтам будинки без стель... а чорним котам – ворожбити...* (Забужко. Диригент 39); ‘знахар’, напр.: *Він ходив по лісах та по лугах, збирав якісь квітки, камінці..., і все те обережно ховав... Старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який* (Гр I 236). У гуцульських говірках зафіксоване й таке значення згаданої лексеми – ‘людина, яка вміє виліковувати від укусу гадюки’ (Хобзей 84), а в художній літературі – ‘нечиста сила’, напр.: *Я являюсь тобі – наче сила, на ім’я ворожбитом названа!* (Забужко. Диригент 112). Ця лексема перебуває на перетині кількох семантичних полів, проте домінуючим є перше значення. Пов’язується у значенні ‘чаклувати, спричиняти чаклуванням зло ворогові’ з псл. * **vorgь** ‘ворог, лиходій, зла сила, лихо’. Існує також думка, що **ворожити** означало

первісно **кинути (жереб)**, тому, можливо, і пов'язується з псл. ***vergti**, укр. **вергати** (ЕСУМ I 427).

Активністю вживання відзначається корелят жін. роду **ворожбитка** (СУМ I 739; Б-Н 85; Головацький 414) – ‘жінка, що передбачає майбутнє’, напр.: *Моя мати ворожбитка мені ворожила: – Не йди доню за нелюба, бо будеш тужити* (Гр I 255); ‘знахарка’, напр.: *Зілля...лежало на столі поруч з хлібом, немов нагадуючи, що воно і є хлібом ворожбитки* (Стельмах Хліб 145). Цей демономен зафіксований також у значенні ‘чарівниця, дружина чарівника’ (Б-Н 85).

Мовна практика засвідчує номен **ворожка** (СУМ I 740; Гр I 414; Б-Н 85) – ‘жінка, яка ворожить’, напр.: *Тут і без Вас на ворожок вивчать – Таких, які, перше ніж ворожити, Питають клієнта: “Що пан собі зичить?..”* (Забужко. Диригент 129); ‘чаклунка’, напр.: *Так ворожка поробила, Щоб менше скучала, Щоб, бач, ходя опівночі, Спала й виглядала Козаченька молодого, Що торік покинув* (Шевченко I 33); *Але якщо вона вміла чарувати, то чого вона не повернула собі чоловіка? Багато жінок просить ворожок не вбивати чоловіка, а повернути його* (Кононенко Зрада 25); ‘відьма’, напр.: *...пам'ятаю ворожку; чоловікам дорогу переб'є, з косовиці вертають, що корову примітила в череді, або здує, або вим'я порожнє принесе, страх вреднюча* (Вечеря 185); ‘знахарка’, напр.: *Завдяки ворожці Тетяні я кинув пити і до мене повернулася дружина* (ЗП, 18.03.2004, с.13); переносно – ‘людина, яка може щось передбачити або спрогнозувати’, напр.: *Хто, як не мама, стає “ворожкою”, щоб бачити наслідки усіх подій, які розгортаються навколо її маленького бешкетника* (Будьмо здорові, №6, 2003, с.18).

Фіксуємо фонетичні варіанти **ворижка** (Б-Н 85), **воріжка** (Уманець 114), **ворошка** (Хобзей 82). Останній варіант у говірці с. Красна (Румунія) вживається для позначення осіб і жіночого, і чоловічого роду (там само). В українській мові фіксуємо також лексеми **ворожея** (Головацький 414; Гр I 255), **ворожиля** (Головацький 414; Гр I 255; Он I 144). Походять назви від дієслова **ворожити**. Ним мотивуються й локальні номени, що належать до

досліджуваної мікросистеми: **варажбіей** (Лисенко 39), **ворож**, **ворожилъ** (Гр I 255), **ворожбун** (Аркушин I 73), **ворожбей** (Чабаненко I 197), **ворожб'іл'а**, **ворожб'іл'ка** (Хобзей 83), напр.: *А то ще кажуть, у тому ж таки селі єсть ворожбей* (ЯСл 124).

У гуцульських та бойківських говірках засвідчено лексеми **ворожилъник**, **ворожилник**, **ворожинник**, **ворожежник** (Он I 144). Локально вживаною є також назва **ворох** (Хобзей 83) – ‘ворожбит’, зафіксована лише в говірці с.Зелена Карпатського регіону.

На позначення поняття **ворожка** в південно-західних говірках функціонують також аугментативи – **брехачка** (Хобзей 48-49), **бреха** (там само), напр.: *А брехачка дивиться то на її руку, то в очі, то в голову, але нічого не розуміє, лишень те розуміє, що їй жінка-юда набрехала* (ЗВ 166). Вмотивовуються назви дієслівною твірною основою (< **брехати**), мотиваційна доцільність якої визначається ставленням до правдивості пророкувань.

Дослідниця гуцульських говірок Н. Хобзей подає відомості про наявність корелятивної пари **віжлунка** – **віжлун** (Хобзей 63) зі значенням ‘людина, яка може передбачати майбутнє’; “етнографічні матеріали початку сторіччя зафіксували тільки іменник чоловічого роду **віжлун**, і тільки сучасні записи подають його родову пару **віжлунка**” (там само). Назва споріднена із псл. ***vedeti** ‘знати’ (там само).

Мовленнєва практика знає номен **гадалка** – ‘жінка, що передбачає майбутнє’, напр.: *Піду до гадалки погадаю – що жде мене узнаю* (інформ., Т.Робота, Запорізька обл., Оріхівський р-н, с. Ясна Поляна). Західнополіські говірки ілюструють іменник чоловічого роду **гадун** (Аркушин I 83) – ‘знахар, ворожбит’. Похідні праслов'янського походження, сягають дієслова **гадати** (ЕСУМ I 449) – ‘ворожити’.

У бойківських говірках вживаються демонолексми **бáла**, **баліта**, **балич** (Он I 41) – ‘ворожбит’, можливо, споріднені з **баяти** (Гр I 35; Он I 47) – ‘ворожити, замовляти’, псл. утворення з суф. **-l-** від іє. ***bha-**, лексема пов'язана з псл. **-bal-** ‘балакати, говорити’ (ЕСУМ I 127). Джерела

бойківських говірок засвідчують вживання номена **байла** (Он I 41) у значенні ‘віщунка, ворожка’. Існує припущення, що ця назва є результатом контамінації слів **баїля** та **бала** (Кміт 11).

Синонімічний ряд до лексеми **ворожбит** продовжує демономен **віщун** (СУМ I 693; Гр I 242; Головацький 467) – ‘той, хто віщує, пророкує щонебудь’ та його словотворчі варіанти: **віщ** (Головацький 467), **віщук** (там само), **віщивник** (Гр I 243), напр.: *Його в Воронежі називають віщуном, бо він все знає і ніщо від нього не сховається* (Куліш.Змій 118). Демонолексема **віщун** (ЕСУМ I 396) праслов’янського походження – псл. * **vestjь** < * **vedtjo** ‘мудрий’, мотивується основою дієслова **vedeti** ‘відати, знати’; має корелят жін. роду **віщуха** (Гр I 242) – ‘чаклунка’. Існує кілька словотвірних варіантів згаданої лексеми: **віщка** (Головацький 467), **віщунка** (Гол ДЛ 59), напр.: *Випускала рядки – як віщунка з вогню голуби!* (Забужко. Диригент 55).

У писемних пам’ятках різних часів (“Велесовій книзі”, Біблії та ін.), художній літературі згадується такий обряд ворожіння, як віщування. Займалися цим особливі ворожбити – волхви. Згідно з ЕСУМ (I 423), лексема **волхв** має значення ‘чарівник, чаклун, провісник’. Волхви виконували роль провидців і лікарів, головним засобом магічної практики яких було слово (СД II 529). У слов’янському перекладі Святого Письма **волхви** – сповнені людського тепла й довіри образи мудрих і доброзичливих “королів-магів”, які прийшли вклонитися новонародженому Месії: “Волхви були в нас носителями таємної глибокої мудрости, і саме слово **волхв** в Євангелії (Мт.2.1) визначає мудрець” (Іларіон 174-175). Лексема продовжує функціонувати як у літературі XIX ст., так і в сучасних белетристичних творах, напр.: *Заворожи мені, волхве, друже сивоусий* (Шевченко I 257); *Мутанти-кити розгойдують світом, Волхви в протиказах ховають дари...*(Забужко. Диригент 128). Вживається це слово й переносно – *Ідуть волхви у стуманілих каптурах. Ліси правічні, госпіталь душі* (Костенко 411).

Існує декілька припущень стосовно походження лексеми **волхв**: за М.Фасмером, слово псл. походження: д.-рус. **вълхвъ** (Ф I 346) функціонує в

більшості слов'янських мов. Інші дослідники вказують на кельтське походження цього слова: “За сучасними уявленнями археологів, експансія кельтів уперше торкнулася слов'ян у Середньому Подунав'ї та Чехії, куди близько 500 р. до н.е. проникли кельтські племена бойів і вольків. Просуваючись із Галії на схід південним краєм тодішніх германських теренів, вольки-мандрівники стали відомі слов'янам під германізованою назвою *Walhōz < гал.Volcae” [Тищенко 2003: 6]. За “Релігієзнавчим словником”, **волхви** (Р. Сл 67) розвинулося із санскр. “**вае**” – дослівно “горіти, світити” – ‘служителі дохристиянського культу’ [див.Рибаков 1988: 294-295].

Відповідники жіночого роду – **волхва, волхвиня** (Р. Сл 67). У південно-західних говірках зафіксовано дериват **волховник** (Головацький 412) – ‘ворожбит’, подають його й сучасні етнографічні джерела (Скуратівський 339).

Волох (Ф I 345) – за Фасмером, ‘стара назва романських народів, укр. волох “румун”’, напр.: /Кобзар:/ *Та я й не волох; так тільки – був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом, сам не знаю за що* (Шевченко I 115). Проте в оказіональному вжитку лексема **волох** (як і **волхв**) має значення ‘людина, що вгадує майбутнє чи минуле’, напр.: [Запорожець:] *Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!* (Шевченко I 115).

У вживанні демономен **волох** часом виступає як абсолютний синонім до **волхв**, напр.: ... *Нестор розповідає, що волохи напрокували смерть Олегу: “Призва Олегъ волхвы своя и рече имъ: скажите ми, что смерть моя”* (Гол ДЛ 84). Дослідники словотвору відзначають наявність у лексеми **волхв** суфікса-**въ**, що вказує на належність деривата до тієї ж основи, що й **волх-**, **волох-** [див. Тищенко 2003: 7].

У художній літературі відзначаємо вживання лексеми **волохи** з уточнюючим компонентом **цигани**, напр.: *Понад гаєм, над водою Стелються тумани; Стоять в шатрах над рікою Волохи-цигани* (Боровиковський 59). Номен **циганка**, як і назва **волох**, є етнонімами, що набули значення

‘ворожбит’, напр.: **Циганів** багато на світі..., але ворожити я теж умію, ще й як! Так само й на зіллі знаюсь (Кобилянська 394). Пояснюється це екстралінгвальним чинником: цигани споконвіку займаються ворожінням. Очевидно, волохи асоціюються з циганами Бесарабії, Молдови, Румунії, що засвідчує й слововжиток.

Етнонім **циганка**, що є передусім назвою ‘жінки циганської національності’, набуває значень ‘відьма’, напр.: – **Циганка! Відьма! Відюха, зарізала пітуха!** – чулися з усіх кінців викрики (Васильченко II 120); ‘чаклунка’, напр.: **Циганка** тим часом ворожила та чарувала й перебирала в руках якісь скалочки (Куліш. Змій 144); ‘ворожка’, напр.: **Циганкам** – ворожить, циганам – коні красти, сережками трясти під стогони гітар (Костенко 406). Художня література засвідчує демінутивне утворення **циганочка** – ‘зменш.-пестл. до циганка’, напр.: *Питаються циганочки* – Де зілля копати, Питаються – як тим зіллям Хлопців чарувати...(Боровиковський 60).

Релігієзнавчий словник подає номен **кощунники** – ‘віщі люди, що виконували пісні-кощуни, подібні до козацьких дум’[Релігієзнавчий словник: 65]. Припускаємо спорідненість останнього з **кощун** (Ф II 362) – ‘насмішник, богохульник’.

В етнографічних джерелах зафіксовано назви **провісниця, видунка** – ‘жінка, яка передбачає майбутнє’, напр.: *Наше сільське жіноцтво користувалося послугами однієї провісниці, що жила біля Малина. До неї часто їздили, коли не було довго листів од дітей та близьких, просили завбачити долю тих, хто тяжко хворів, і за інших okazji. Казали, що видунка могла навіть змалювати зовнішність злодія чи злочинця* (Скуратівський 505). Аналізований номен мотивується дієсловом видіти, споріднене з іменником **відьма**, старосл. **вѣдь** – ‘знаю’ (Ф I 312).

Номен **провісниця** (Ф I 304; ЕСУМ I 391) іє. походження, давньоінд. **vittis** ‘значення’, споріднений із **вісник, вість**.

Рідковживаним, зафіксованим лише в сучасних етнографічних джерелах, є демономен **угадько** (Супруненко 339). Має прозору мотивацію – назва за родом діяльності – вгадувати (угадувати) майбутнє.

В українській мові зафіксовано ряд лексем, що позначають людину, яка вміє ворожити якимось конкретним способом: **воскарка** (Супруненко 339) – ‘ворожка, що за допомогою воску передбачає майбутнє’; **знаюки-погодники** (там само) – ‘люди, обізнані на природних явищах і прикметах, схильні до метеорологічних передбачень’; **картянка** (Он I 324) – ‘ворожка, що гадає за допомогою карт’.

До слів на позначення людей, що передбачають майбутнє, належить демонолексема **зметлак** (Головацький 602) – ‘ворожбит, що гадає за допомогою жеребків’. Міфонім має обмежене функціонування, походить від дієслова **зметати** (Он I 313) – ‘кидати’.

У сучасному слововжитку набуває активності лексема **провидець** у значенні ‘людина, що передбачає майбутнє, знахар’, напр.: ***Провидець**, до якого багато відомих цілителів ходять за порадою, знаменитий турецький знахар Ілхам ворожить, віщує, пророкує долю* (ВЗ, 24.07.2003, с.6); *Перед вами – наш знаменитий **провидець** і народний цілитель, володар усіляких магій і найтаємніших таємниць – Великий Робінзон!* (Дрозд. Убивство 47).

Переважно в художній літературі у межах розглядової групи слів з оказіональним значенням функціонує корелятивна пара **пророк - пророчиця** (СУМ VIII 272) – ‘людина, що передбачає майбутнє’, напр.: *Сей на руках знав ворожити, Кому знав скільки віку жити, Та не собі він був **пророк**. Другим ми часто пророкуєм, Як знахарі, чуже толкуєм, Собі ж шукаєм циганок* (Котляревський 225); узуально лексема має значення – ‘проповідник волі божої’, напр.: *Хіба я ясновидець, чи всевишній, ну звідки мені знать, ким був отой Христос, а, може, він злодюга, чи пройдисвіт, бо скільки ж тих **пророків** розвелось* (Топчій 10); *Не **пророчиця**, не Сивілла, – Зойк, пронизливий, мов клаксон!..* (Забужко. Диригент 126); *На численні прохання*

індивідуальний прийом веде відома ворожка та пророциця Тетяна, ворожить, передбачає, пророкує долю (ЗП, 18.03.2004, с.13).

Активністю вживання, наявністю декількох значень характеризується лексема **чорнокнижник** (Довженко 37; СУМ XI 359; Супруненко 339) – ‘власник ворожбитської книги, в якій розписані долі людей’, напр.: *...мала – друзів, коханців-закоханців,(...) мала мужа (...), – а за всім тим глухо клекотало в крові, грізно обіцяючи збутись: “Брате мій, чорнокнижник, де ти тепер єси? (...)”* (Забужко. Диригент 49); ‘людина, яка запродала душу дияволу й чинить іншим людям лихо’ (Кобилянський 80 48); ‘чаклун’, напр.: *В основі її лежала “Мала масонська кантата”, поверх якої вліталися окремі синкопи “Маршу розенкройців” та буфонні ритми “Вальсу чорнокнижників”* (Андрухович 232). У гуцульських говірках лексема **чорнокнижник** (Хобзей 183-184) вживається у значеннях ‘людина, яка відвертає дощові, грозові хмари’, ‘нечиста сила, чорт, який керує душами, що скидають на людей град’. На Західному Поліссі згадана лексема функціонує зі значенням ‘домовик’ [Виноградова 2000: 279]. Фольклор засвідчує корелятив жін. роду – **чорнокнижниця** у значенні ‘відьма’, напр.: *Привела Чорнокнижниця дівчину до свого двору, а там навколо будинку палі й на кожній – людська голова* (ЗВ 92). До аналізованої групи належить словосполучення **вчені юди** (Хобзей 195) – ‘чорнокнижники’. Вживається в гуцульських говірках, мотивується демономеном **юда** – ‘чорт’; прикметник **вчені** вказує на набутість демонічних здібностей.

Корелятивна пара **ясновидець – ясновидиця** (СУМ XI 657) репрезентує значення ‘той (та), хто має здатність до ясновидіння, передбачення чогонебудь’. Лексеми функціонують переважно в газетних оголошеннях, напр.: *Ворожка та ясновидиця Оляна віщує, пророкує долю!* (“Експрес” 17-24.07.2003, с.18).

Досліджувану мікрогрупу формують і лексеми іншомовного походження. На сучасному етапі розвитку мови активності набув демономен **астролог** (СУМ I 68) – ‘людина, що передбачає майбутнє за допомогою

зірок’, напр.: *Нострадамус, Мішель де (1505-1566) – французький астролог, що так завчасу провістив кінець світу...*(Забужко. Диригент 126); слово засвідчене і в сатирично-гумористичних текстах, напр.: *Астролога П.М.Савицького можна вважати майстром широкого профілю. Він не тільки може передрікати майбутнє, він також знімає причину, навроки* (Перець, 2001, №8, с.7). Назва мотивується іменником **астрологія** – ‘вчення, яке виникло в глибоку давнину і викликає інтерес у наш час; за ним на основі розташування небесних тіл нібито можна передбачити майбутнє окремих осіб і людства, долю різних починань і організацій, природні явища тощо’(Морозов 62). СУМ фіксує український відповідник на позначення людини, що займається ворожбою на планетах і зірках, – **звіздар** (Ш 481).

Медіум – ‘особа, здатна бути посередником між людьми і духами’, напр.: *А він викликає духів, медіум і мало не заклинач зміїв* (Данилевський 238); походить від лат. **medium** – ‘середина, щось проміжне’ (Морозов 347). Номен **спірит** (жін. рід - **спіритка**) має певні відмінності в семантиці порівняно зі згаданою лексемою – ‘медіум, що спілкується з душами померлих’, напр.: *А знаєте, що я спірит?! Давайте, я вас усіх трьох повспляю миттю!* (Катренко 143); – *Ні, – відповіла вона мені, – я зовсім не спіритка* (там само, 146). У сучасній поезії: *Ти так і вмер Тарасе в самоті? Тебе ще різні викличуть спірити. Пошли їх к чорту, бо це саме ти* (Костенко 256). Запозичення з лат. **spiritus** – ‘містична віра в існування потойбічного світу душ померлих; система прийомів спілкування з ними за посередництвом медіума’(Морозов 541).

Менш уживаним в українській мові є демономен **оракул** (Морозов 405) у значенні ‘жрець, який від імені божества відповідав на запитання віруючих’; переносно – ‘той, чиї думки визнаються як беззаперечна істина’, напр.: *Віра у ворожіння була так поширена між слов’янами, що й до цих пір у руських селах знахар чи ворожбит користується такою ж силою як оракул* (Гол ДЛ 59). Слово латинського походження: **oraculum** від лат. **oro** ‘кажу, прошу’(Морозов 405).

Шаман (СУМ XI 401; Ф IV 401; Огієнко IV 502) – ‘служитель культу, знахар у племен, релігія яких ґрунтується на культурі духів, магії’. Назва поширена в народів Північної Азії (чуків, бурятів, евенків), а в українській є синонімом до **жрець, ворожбит, волхв**, напр.: *Кошлатий вітер - голодранець в полях розхристує туман, танцює юродивий танець, б’є в бубон сонця, як шаман* (Костенко 332). Лексема походить від санскр. **сьраманас** – ‘жебракуючий чернець, аскет’ (Морозов 649).

Кабалниця – ‘ворожбитка’, назва походить від **кабала** – ‘ворожба’, запозичено з гебрайської мови через посередництво західноєвропейських мов; нім. **kabbala** ‘таємна єврейська наука; вміння пророкувати по числах’ (ЕСУМ II 330).

Активно функціонує в українській мові корелятивна пара **хіромант** – **хіромантка** (СУМ XI 74) – ‘особа, що займається хіромантією’, напр.: *Він гортав колись і книги видатних хіромантів* (ЗП, 12.11.1994, с.4). Агентив мотивується іменником **хіромантія** (Морозов 634) – ‘ворожіння, провіщення майбутнього по лініях на долонях рук’, від грец. **χείρ** – рука і **μαντεία** – ‘пророкування, ворожіння’.

Узагальнюючи викладене, зазначимо: полісемантизм номенів ЛСГ “Відьма” – найхарактерніша її риса: **ворожбит** – ‘той, хто вгадує майбутнє чи минуле, за якимись прикметами’, ‘чарівник’, ‘знахар’, ‘нечиста сила’; **ворожка** – ‘жінка, яка ворожить’, ‘чаклунка’, ‘відьма’, ‘знахарка’; **мольфар** – ‘чарівник’, ‘знахар’, ‘ворожбит’ та ін. Семантична амплітуда номінацій коливається в межах двох і більше значень. Характерною рисою номенів ЛСГ “Відьма” є їх розгалужена варіантність, насамперед фонетична (**знахир, знахар, знахор, знахур; видьма, відьма; відюга, відьоха, відюха** тощо) і дериваційна (**босоркун, босорак, босур; відьмак, відьмар**). Номени ЛСГ “Відьма” утворюють ряди переважно семантичних синонімів: **віжлунка, віщунка, видунка, ворожбитка, ворожея, ворожка, воскарка, гадалка, колдунниця, провісниця, циганка, чорнокнижниця** та ін.; **бабиця, бісова**

баба, босорканя, віддойниця, вітрениця, волоцюга, вража баба, гнилозубиця, збудь-вік, лиходільниця, обавниця, нечисть, лиха личина, поганка, погань, потворниця, ириця, охвара, чередільниця, яга, яритниця. Абсолютні синоніми в межах ЛСГ – менш типове явище: **костій безсмертний, кощій, кощій бездушний, кощій безсмертний, ядун.** Антонімічні відношення між членами лексико-семантичної групи поодинокі: **чорна відьма – біла відьма.**

Багатоманіття одиниць ЛСГ “Відьма” та строкатість їх будови пояснюється гетерогенним і гетерохронним походженням, розгалуженістю системи назв на поняттевому рівні, що спричинилося до витворення лексем, які передають найтонші семантичні відтінки. До того ж, аналізовані найменування функціонують у різних територіальних діалектах, стильових різновидах мови, відзначаються неоднаковою активністю та актуалізацією в сучасних умовах. Частина номенів з’являється в результаті семантичного переосмислення (**баба, бог, відьма, дід, кобзар, мудрий, розумний**). Внутрішні семантичні процеси різноманітні, в переважній більшості аналогічні і водночас специфічні. Основним способом творення слів досліджуваної групи є суфіксальний (**бабище, відьмак, відьмечка, знатниця, хмарник, характерниця, чарівник, чарівочка, шептуха**), менш продуктивними є префіксальний (**непростий**), основоскладання (**гнилозубиця, чорнокнижниця**) та лексико-семантичний спосіб (**баба, волох, дід, циганка**). Творення лексем відбувається переважно за тими ж словотвірними моделями і за допомогою тих же словотворчих афіксів, що властиві загальнолітературній мові загалом.

Важливою рисою демономенів є збереження прозорої мотиваційної ознаки досліджуваної групи слів (за винятком запозичень). Лексеми, що входять до складу ЛСГ “Відьма”, найчастіше мотивуються: а) зовнішніми ознаками (**гнилозубиця, шестикрилка**); б) внутрішніми властивостями (**лиха личина, поганка**); в) типом виконуваних дій (**віддойник, відун, збудь-вік, чародій, чередільник, шептун**); г) інструментом гадання (**воскарка,**

картянка, чорнокнижник). Зрідка на позначення понять досліджуваної лексико-семантичної групи під впливом різних екстралінгвальних чинників використовуються етноніми – **австріят, волох, турецький знахар, циганка**.

Номени ЛСГ “Відьма” неоднакові з точки зору формальної структури. Більшість – це однокомпонентні субстантиви (**баиля, волошебник, відун, галдун, маг, маноцівник, мольфар, наузник, характерник** тощо), а також субстантивовані прикметники (**знайовитий, мудра, розумна**), композити (**гнилозубиця, иджибаба, травознав, шестикрилка, чорнокнижник**). Складені форми номінацій представлені двокомпонентними словосполученнями – **бісова баба, вража баба, гаспидська відьма, лиха личина, баба скалозуба, баба яга, кощій безсмертний, борець бурі** тощо.

Ареальний аналіз ЛСГ “Відьма” свідчить про різні етнокультурні й мовні процеси, які відбувалися на території України й позначилися на досліджуваній лексиці. Це й міжетнічні зв’язки, і культурні та лінгвальні взаємовідносини, і міграційні процеси.

За сферою поширення досліджувані найменування поділяються на загальноновживані та діалектні. Перші функціонують у міфологізованих, сатирично-іронічних текстах, як інвективи – у живому народному мовленні, широко використовуються художньою літературою та поетичною мовою, оскільки більшість лексем аналізованої групи, крім прямого денотативного значення, має й символічні нашарування. Локальні назви функціонують у мовленні регіональних груп, представлені переважно в міфологізованих текстах, фіксуються в переказах, легендах, казках тощо. У художніх творах ці назви використовуються з метою стилізації мовлення регіону.

2.2. Лексико-семантична група “Некродемономени”

Давні українці, як і більшість народів світу, розрізняли два види смертей і два типи покійників – померлі своєю смертю від старості чи хвороб і померлі

неприродною смертю. Вони вірили, коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки померлого з живими були нормальними, душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Іншим було ставлення до покійників, померлих передчасно, – наглою, насильницькою смертю, самогубців, проклятих батьками дітей, опойців, мертвонароджених чи нехрещених дітей, відьом і чаклунів [Зеленин 1994: 230-232; Таланчук 2002: 158]. Цих мерців вважали небезпечними, і в обряді поховання намагалися зробити все необхідне, щоб знешкодити їх дії після смерті.

ЛСГ “**Некродемономи**” об’єднує назви тих померлих людей, які продовжують чинити шкоду живим й після смерті. Етнографічні джерела, лексикографічні дані дають підстави виділити в цій ЛСГ такі ПГ:

1. *Номени заставного мерця.*
2. *Номени русалки.*
3. *Номени привида.*
4. *Номени упиря.*

За народними світоглядними уявленнями, людина мала три субстанції: тіло, душу й дух. Смерть означала відторгнення від тіла як душі, так і духу. Якщо душа покидала тіло назавжди, то дух міг повертатися до тіла, що було неприродним [Українська минувшина: 179]. Душа асоціювалася з життям, серцем, на відміну від духу, що асоціювався з диханням та внутрішніми органами взагалі [Попович 1985: 72].

2.2.1. Номени заставного мерця

Аналізована ПГ включає слова на позначення мерців, душі яких “тинялися по світу, доки не спокутують своїх гріхів” (УМ 222), а дух їх шкодив живим. Залежно від виду смерті (нагла, насильницька) і якості життя будь-яка померла людина може стати заставним покійником. В українській

мові існує загальна назва таких покійників – **мрець** (Гнатюк 212; Таланчук 156), яка уточнюється атрибутами-кваліфікаторами **залошний** (УМ 222), **заставний** (Таланчук 158), напр.: *А той **мрець** заходить собі до баби в хату і каже: – Посунься, Явдохо, я коло тебе ляжу!* (УМДЛ 112). Лексема **мрець** у значенні ‘покійник, що шкодить живим’ є семантичним звуженням загальноновживаного **мрець** (СУМ IV 815-816) – ‘померла людина, покійник’, споріднена з лексемою **мерти** праслов’янського походження – ***mertī** ‘умирати, умираю’ (ЕСУМ III 445).

У фольклорі, художній літературі на позначення покійника, що живе після смерті, вживається корелятивна пара субстантивованих прикметників **мертвий** – **мертва** (СУМ IV 679), напр.: *Пробудився Василь та й запросив **мертвого** разом з товаришами на своє весілля* (ЗВ 182); *Рівно опівночі трунва отворяється, **мертва** піднімається й каже: - Ага, ти під кістками! Я тебе зараз з’їм!* (ЗВ 74); *Тут ми враз: хоч підводити **мертвих**, Хоч ковтати вогонь, хоч ступати по жалю ножа* (Забужко. Диригент 96); *Яка мені користь, коли лікуватимуть мене **мертві**?* (Шевчук. Птахи 15). До аналізованої групи слів належить номени **померлий** (**померла**), напр.: *Померлий до жінки ходить* (УМДЛ 109).

Від прикметника **мертвий** утворено словотвірні варіанти – **мерлюк** (Лисенко 125; ЕСУМ III 444); **мертвець** (Кв-Осн III 121), **мертвяк** (ЕСУМ III 444), напр.: *Странній очі піднімас: Перед ним **мертвець**! Тінь висока, вітряная, Видно скрізь її; Очі світяться як трухле Древо восени* (Костомаров 194); *Гінекологам не брешуть. І від домовиків аборти робила, і від **мертвяків*** (Капранови soft 97). В українській мові засвідчено також слова **умерлець** (Гр IV 337), **умрець** (Гр IV 340), які при відповідному контекстуальному оточенні можуть виступати демономенами.

Крім зазначених, в українській мові функціонує ціла низка лексем на позначення померлої людини: **небіжчик** (Гр II 537; СУМ V 248), жін. рід – **небіжчиця**, напр.: *А се вони проти того, щоб мій **небіжчик** чоловік щоночі до мене приходить* (Катренко 146); *Ось хоч би й у нас – казали про **небіжчицю***

диякониху, що вона ходила вночі до своїх дітей з того світу...(Куліш. Змій 135). Досліджуваний демономен має фонетичний варіант **небожчик** (Гр II 537) (<***bogъ** ‘бог’) та кореляти жін. роду – **небіжка, небожка, небіжчиця, небожчиця** (там само).

Високочастотними є субстантивовані прикметники **покійний** та іменники **покійник, покійниця**, напр.: *Годі йому з **покійними** вести розмовоньку; Повеселім смутненькую його головоньку* (Метлинський 136); *Тільки що хотіли труну опустить – як одскочила кришка! Так **покійниця** й стала!* (СС 40). Назва **покійник** мотивується іменником **пóкій** (СУМ V 24) – ‘відсутність руху і шуму; відсутність хвилювання, турбот, тривоги, сумнівів’.

У художній літературі спостерігаємо функціонування номена **труп** у значенні ‘заставний покійник’, напр.: *Дикий крик затряс вуглами хати, затріщав дах, поламалися свічки, а **труп** піднісся з лавиці...*(Кобринська 233). Демономен утворений шляхом переосмислення лексеми **труп** (СУМ X 299) – ‘мертве тіло людини або тварини’.

На позначення заставних покійників у художній літературі вживається також словосполучення **душі страчених нагло**, напр.: *Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а **душі страчених нагло** збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі* (Коцюбинський II 236).

Заложними мерцями вважали померлих **боговідступників** (Милорадович 408), **вішальників** (Чуб I 206), **єретиків** (Милорадович 408), **покутників** (Войтович 381; Гнатюк 217), **самогубців** (УМ 222), **утоплеників** (Чуб I 206; УМ 222).

Вішальник (Чуб I 206) – ‘людина, що повісилася’, напр.: ***Вішальник** є такий самий як чорт, бо коли чоловік повісився, то його душу забрали чорти* (Воропай I 123). “**Вішальників** вважали дітьми диявола, їх не ховали на загальному кладовищі, а закопували на межі полів, уклавши в рот залізний гвіздок із борони та пробивши груди осиковим кілком” (Чуб I 206). В українській мові цей демономен представлений низкою варіантів: **виселець,**

висюга (Головацький 400), **вовисень** (409), **повісельник**, **повісельниця** (Гнатюк 220), **повішалник** (Гр III 223), і має синонім **шибеник** (Іларіон 264), напр.: *Повісельники можуть ходити в людській постаті або іншій. Так повісельниця ходить по лісі розплетена і на переміну то співає то плаче* (Гнатюк 220); *На великому трахту, на розпутті ховають вішалників та шибеників* (Іларіон 264). Лексеми **виселець**, **висюга**, **вовисень**, **повісельник**, **повішалник** вмотивовуються дієсловом **вішатися** (СУМ I 692) – ‘кінчати життя самогубством через повішення’. Назва **шибеник** мотивується іменником **шибениця** (XI 449) – ‘споруда для виконання смертної кари через повішення’.

Етнографічні джерела засвідчують демонолексему **покутники** – ‘небіжчики, що по причині гріхів, яких допустилися на сім світі, не можуть на другім світі мати спокою доти, доки самі їх не заглядять або хтось із їх рідні чи знайомих, до того часу вони тиняються по сім світі і терплять та зносять різні прикrostі, відповідні до величини їх злого вчинку’ (Гнатюк 217). Припускається спорідненість із **покуть** (Скуратівський 424) – ‘кут, що розміщувався по діагоналі від печі на схід сонця, де збиралися душі предків’, **покут** (Ф III 306) – ‘сховище, притулок’, ‘куток’, **покута** – ‘панахида, траур’, у польській **pokuta** ‘каяття, покарання’, близьке до українського **спокутувати гріхи**.

До ПГ “**Заставний мрець**” належать демономени **самогубець** (СУМ IX 33; УМ 222) та **самовбивця** (СУМ IX 29) – ‘людина, що наклала на себе руки’, напр.: *З найдавнішого часу самогубці позбавлені християнського похорону, – їх ховають не на цвинтарі, а при ньому* (Іларіон 264); *...там, на місці, її чекатиме й водитиме по околиці тільки оцей страшний самогубця, од якого визволитись не матиме способу...* (Забужко. Сестра 89).

У більшості регіонів України функціонують номени **утопленик** (Чуб I 206; УМ 222; Он II 125) та **утоплениця** – ‘людина, що втопилася’. Як демонолексеми вони засвідчені в художній літературі, напр.: *Да ще кажуть, що вона таки добра панночка, даром що втоплениця, бо й тепер, як хто*

опівночі туди забреде і сяде під тією вербою, під якою втонула, і буде її дожидатися, то вона вийде із води й дасть особе плаття (Купрієнко 88); **утоплена** (Шевченко I 170). Словник Б.Грінченка фіксує словотвірний варіант **топляник** (IV 274), напр.: *Оце ж і я на своєму віку бачила **топляника*** (там само). Говірки південно-західного наріччя на позначення цього поняття використовують корелятивну пару словотвірних варіантів **потопельник** (Гнатюк 218; Он II 125; Хобзей 154-156), **потопельничка** (Гнатюк 219), напр.: ***Потопельники** купаються по ночах у тій воді, в якій втопилися. Люблять одначе зближатися до людей та робити їм збитки. Одна **потопельничка** ходить неподалеку людей і заводить через те, що вже по смерті чоловік ударив її в лице* (Гнатюк 219). Демономен фіксується й у поетичній мові: *І дрижать у повітрі прозорі тіла безпритульних русалок, **Потопельники** сплять, утопившись у глину гірку* (Забужко. Диригент 14). У бойківських говірках функціонують номени **втопець** (Он I 151), **топельник** (Он II 295; СУМ X 194), **топець** (Он II 295), **топленник** (Франко III I 217), напр.: *...перед нею зненацька виразно, мов наяву, вигулькнув той **топельник**...* (Забужко. Сестра 88). Лексеми **топельник** (південно-західні говірки), **топленник** (поліські говірки) використовуються на позначення **водяного** (СД I 396). Гуцульські говірки засвідчують ще більш розгалужену варіативність цієї лексеми: **потоплен'ек**, **потопленєк**, **потопленник**, **потоплїньи**, **топельник** (Хобзей 155).

У записах Б.Кобилянського фіксується субстантиват **нетленні** – ‘мерці, що воскресають уночі і пророкують долю подорожнім’, напр.: ***Нетленні**, як святі, скресають вночі і приходять до подорожних на спочивку і прорікають їм долю, яка їх чекає. **Нетленні** щісливі і нещісливі до кінця світу* (1980 45-46). У гуцульських говірках згадана лексема може мати значення ‘міфічні істоти, які живуть у лісі й визначають долю новонародженій дитині’ (Хобзей 133).

Лексема **вій** в українській мові є рідковживаною, не всі етнографи включають цей персонаж у перелік демонічних істот. **Вій** (Скуратівський 190)

– ‘старий дідуган з величезними бровами і вбивчим поглядом’ (УМ 220), ‘страшний, одноокий песиголовець, призначений сатаною керувати чортами’ (Войтович 72), ‘страховище, що їсть людей’ (Б-Н 89), напр.: *Страшно й смішно. А серце Вія, Мов дитяча могила спить* (Павлюк 48). В основу номінації покладено зовнішні характеристики денотата – довгі й густі вії, що тягнуться до землі. В.Гнатюк наводить перифрастичну назву персонажа – **шолудивий буняк**, скорочено – **буньо** (Гнатюк 206), В.Скуратівський зазначає, що **вія** називали ще **касяном**, преподобного **Касяна** святкують 29 лютого у високосний рік, напр.: *Що ти Касяном (Вієм) дивишся* (там само, 190). Походження лексем не ясне, можливо, за переказами, від **Буняк** – імені начальника татарів, якому князь Роман Галицький стяв голову: “Голова стала котитися. Брови були в неї такі довгі, що очі за ними не бачили нічого. Коли їх підняли залізними вилами, голова подивилася із Могилок на Городище і ціла місцевість запалася” (див. Гнатюк 206).

2.2.2. Номени русалки

До групи некродемономенів належить і якісно та кількісно розвинена ПГ “**Номени русалки**”.

Демономен **русалка** не раз виступав об’єктом дослідження українських етнографів та лінгвістів, проте розвідки узагальнювального характеру, в якій би розглядалися всі найменування цього поняття, у вітчизняному мовознавстві немає.

Русалки, за етнографічними дослідженнями, – молоді дівчата, котрі втопилися, померлі до хрещення маленькі діти (УМ 224). На Західному Поліссі побутувала думка, що **русалками** ставали люди, що померли на Русалчин Великдень [Давидюк 2002: 78] . Під впливом європейських культурних зв’язків у свідомості українців відбулася трансформація образу **русалки** – дівчини-утоплениці в дівчину-рибу, напр.: *Була то не рибина, а*

незвичайної краси ніжна дівчина з риб'ячим блискучим хвостом замість ніжок. – **Русалка!** – скрикнув козак (Королів Старий 147); *І заманити в хащі солов'їні, Спалити зірку в ближнім сіннику... Ви сердитесь? – але ж мені, рибині, чи, пак, русалці* – сумно у ставку (Геньба 55). Ця тенденція закріпилася в мовній практиці, що засвідчено і словниками. Так, в 11-томному “Словнику української мови” лексема **русалка** (VIII 911) витлумачується як ‘казкова істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами і риб'ячим хвостом’, хоча література XIX ст. (як і українська етнографічна спадщина) засвідчує й лексичне значення ‘дівчина-утоплениця’, напр.: *Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою. Та впливи русалкою Завтра серед ночі...*(Шевченко I 355). Ще В.Милорадович зазначав: “Вивчаючи оповідання й повір'я про малоруських русалок, необхідно відділити від них класичні й романські перекази про подібні жіночі істоти – сирени: напівжінки – напівриби ...”(Милорадович 412).

Номен **русалка** чи не найактивніше вживається у фольклорі, напр.: *Дуже довго прожила вона в кришталевому палаці під водою разом з Русалками, але не постарілася ні на день* (ЗВ 192). Представлений він і в прозі, напр.: *Вони русалки, а я відьма; вони мене бояться, я вам зараз перевернуся зозулею* (Васильченко III 9); поезії, напр.: *А молодик зійшов – оторопів, бо, перш ніж виплисти під місяцем на берег, русалки дивляться в дзеркальних коронів* (Костенко 413). Фіксуємо використання цього номена й у гумористичному тексті, напр.: *Заспокойся, – каже капітан. – Це ніякі не русалки. Це місцеві бабусі за нами пляшки підбирають* (Перець, 2001, №7, с.3).

Отже, в сучасній українській мові лексема **русалка** відзначається помітною активністю вживання. Не випадково цей образ визначають як етнічний символ українського народу [Пономарьов 1991: 13]. У свідомості українців **русалка** є символом краси, ніжності, чистоти, що вплинуло на семантичне наповнення відповідного демономена, напр.: *Я вижу, що ти красна, мов русалка, а дівчата красні я люблю* (Кобилянська 326). Лексема

має демінутивні утворення: **русалонька, русалочка** (СУМ VIII 911; Гр IV 88), напр.: *Може, вийшла русалонька Матері шукати, А може, жде козаченька, Щоб залоскотати* (Шевченко I 33); у порівн.: *Немов малі русалоньки, дівчатка гойдаються в зеленому гіллі* (Костенко 112); *А Олена, пишна княгиня, як русалочка, гарна...* (Шашкевич 56).

Узуально закріплено вживання номенів **русалка, русалонька, русалочка** у значенні ‘гарна дівчина з довгим розпущеним волоссям’. Зауважимо, у поліських говірках існують свідчення про русалок із зовнішністю старої жінки [Виноградова 86: 135]. Це дає підстави вбачати зв’язок із демономеном **баба русачка** – ‘страшна баба, якою лякали дітей, жила, за переказами, на городі, або в полі’, зафіксованим у говірках Нижньої Наддніпрянщини, напр.: *Шоб ми оце малі не їли зелень, бабуся нас бабою русачкою лякали* (інформатор Т. Робота, с.Комишуваха, Запорізька обл.).

В українській мові демономен **русалка** вживається з різними атрибутами – кваліфікаторами: **гірська, лісова** (СУМ VIII 911), **польова, річкова**, напр.: *Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні Літавиці, будуть танцювати коло по травиці, наче блискавиці!* (Леся Українка V 225); *А там же твоя Русалка Польова, що в житі. Вона для тебе досі вже вінок зелено-ярий почала сплітати* (Леся Українка V 224). Прикметники **гірська, лісова, польова, річкова (водяна)**, уточнюють значення лексеми **русалка**. Це явище можна пояснити тим, що покійників за часів язичництва ховали в горах, у лісах, на роздоріжжях, спускали у воду.

За давніми уявленнями українців, русалки поділяються на **іменні та безіменні**, напр.: *Ті діти, що мати сама дає ім’я, хоч живому, хоч неживому, називаються іменними, а ті, що мати не дасть імені, називаються безіменними* (Гнатюк 131-132).

Фольклор та етнографічні джерела, західнополіські говірки подають номен **русавка** (Аркушин II 131; Гр IV 88) у значенні ‘русалка’, напр.: *Русавки полиню бояться* (Номис №276); *Русавкам на тім світі темно*

(Милорадович 414). Поліські говірки засвідчують назву **росалка** (Лисенко 188) – ‘русалка’.

У науці немає єдиної думки щодо походження лексеми **русалка**. Прийнято вважати, що ця лексема споріднена з назвою античного свята троянд **rosalia**, присвяченого душам померлих [Златковская 1978: 210-226], проте сам образ **русалки** давньослов'янський.

У художній літературі **русалка** має ще перифрастичну назву **водяна царівна**, напр.: *Тую Русалку, що покохав я змалку, бо водяній царівні нема на світі рівні!* (Леся Українка V 203); а у фольклорі – **підводною королевою** (ЗВ 192).

Т.Шевченко вживає словосполучення **малії діти, нехрещені діти** у значенні ‘русалки’, напр.: *Аж гульк – з Дніпра повіринали Малії діти, сміючись* (Шевченко I 35); *Аж по воді розіслала Зеленії віти, А на вітах гойдаються Нехрещені діти* (Шевченко II 23). У разі редукції іменника **діти** простежується розширення смислових рамок – назва може позначати нечисту силу взагалі, напр.: *Зареготались нехрещені... Гай обіззався: галас, зик, Орда мов ріже. Мов скажені, Летять до дуба...нічичирк...*(Шевченко I 35). Назви мають прозору внутрішню форму, вмотивовану твірною основою.

У західнополіських говірках виявлено демономен **марасавка** (Аркушин I 304) у значенні ‘русалка’. Назва, за нашим припущенням, є результатом контамінації **мара** та **русалка**.

На Закарпатті синонімом до лексеми **русалка** виступає номен **в’ід’** та варіанти **вод’ана, в’ід’ водова** (Хобзей 56-57). Зазначена демонолексема може виявляти також значення ‘водяна відьма’, ‘міфічний персонаж, який переважно пов’язується із водою’ (Дзендзелівський 73 163).

Українські етнографічні матеріали засвідчують розгалужений синонімічний ряд лексеми **русалка** в українському мовному просторі:

Водяниця, купавка (Б-Н 83; Запит 31; Ковальчук 98) – ‘те саме, що русалка’. О.Воропай подає назви **кринична русалка, криниченька** (Воропай II 158). У художній літературі номени не виявлено.

Лоскотарка (Гр II 378) – ‘русалка, яка замучує лоскотом людей, що їй зустрічаються’; варіанти **лоскотниця** (Запит 31; УМ 223), **лоскотуха** (Гр II 378), напр.: *Бо якбе він був такий простий, ни відьмар, то в’ни б йо’ були залоскотали, а як він був відьмар, то в’ни взяли ти й повтікали од йо’*. *Бо це такі лоскотухи* (УМДЛІ 60); *А в клечаную неділю Лоскотарки понаскочуть На того, хто піде в річку, І до смерті залоскочуть* (Щоголів 64). Номени мотивуються дієсловом **лоскотати**, в основі називання лежить спосіб заподіяння смерті: своїм звабливим сміхом русалки “заманюють молодих хлопців і, лоскочучи, змушують сміятися до смерті” (Таланчук 166).

Етнографічні, лексикографічні джерела подають також демономени **мемозина** (Чуб I 206) – ‘жінка з риб’ячим хвостом, яка володіє чарівним співом’; **малюзина** (Желехівський I 425); **мелюзина** (Чуб, там само) – ‘русалка’. Назви **мелюзина, малюзина** – запозичення. У чеській та словацькій мовах **meluzina** – ‘міфічна істота, що уособлює вітер’ (ЕСУМ III 373).

У гуцульських говірках вживається номен **люзони** (Хобзей 121-122) – ‘міфічна істота, яка живе далеко у глибоких водах; русалка’. Етимологія цього слова не зовсім ясна. Б.Кобилянський вбачав зближення з **луза-лузга** – ‘луска’ (риби), **люза-глуза** – ‘розпусниця’ (див. Кобилянський 80 47).

У поодиноких джерелах фіксується демонолексема **святъоха** (Запит 31; Ковальчук 98) – ‘те саме, що русалка’. Походження затемнене, припускаємо зв’язок з іменником **свято** – вказівка на здатність **русалок** з’являтися на поверхні лише на Зелені свята (див. Милорадович 414).

В українській мові синонімічний ряд лексеми **русалка** подовжують запозичення з інших міфологій.

Наяда (Морозов 379) – ‘у давньогрецькій і давньоримській міфології – німфи, покровительки річок, водоймищ, джерел’; **німфа** (Гр II 567) – ‘у давньогрецькій і давньоримській міфології численні божества в образі жінок, які уособлювали сили природи (морів, річок, джерел, гір, долин, лук тощо)’, напр.: *І німфа, що жила в печері прибережній, дивилася на них, сміялася до сліз* (Костенко 452).

Сирена (Морозов 529) – ‘у давньогрецькій міфології – морська німфа, напівжінка-напівптаха, що своїм чарівним співом заманювала мореплавців до небезпечних місць, де вони гинули’, напр.: *Хай співає сирена, вона перед нами в боргах* (Костенко 251), у порівн. – ‘жінка, яка гарно співає’, напр.: *Дівчата тут співають, як сирени, – хоч до корми ремінням прив’яжись* (Костенко 457). Останнім часом активністю вживання відзначається лексема **ундина** (Морозов 596) – ‘у середньовічних германських повір’ях – дух води у вигляді жінки, яка заманює перехожих’, напр.: *Серед таких смарагдово-пурпурових ундин навіть сімдесятирічні бабегі не становили надмірної рідкості...* (Андрухович 148-149). Назва походить від фр. **ondine** – ‘русалка’, лат. **unda** – ‘хвиля’.

Під впливом південнослов’янської міфології в українській демонології з’явився номен **віла** (Скуратівський 97), варіант **вила** (Б-Н 77) – ‘божество жін. роду, русалка, німфа, яка живе у воді, горах, повітрі’, напр.: *Кличе віла, і гукає, й свище, – по долинах люди кажуть: “Буря!” Кличе віла, а сама блукає по узгір’ям, загляда в безодні та шукає свого побратима* (Леся Українка II 86). Демономен **віла** є в більшості слов’янських мов, слово споріднене з лит. **vejú, vŷti, pavŷti** ‘переслідувати, доганяти’(Ф I 314).

Лексикографічні та етнографічні джерела синонімом до лексеми **русалка** засвідчують назву **мавка** (Гр II 395; СД III 165; СУМ IV 587; УМ 223) – ‘дівчина, яка померла нехрещеною’, ‘казкова істота в образі гарної голої дівчини з довгим розпущеним волоссям’, ‘лісова німфа; те саме, що русалка’; ‘істота, що уособлює душу дитини, котра народилася мертвою або померла нехрещеною’. У бойківських говірках цю лексему засвідчено у значенні ‘гірська русалка’ (Он I 426). Зазначена лексема функціонує і в переносному значенні ‘гарна, молода дівчина’, напр.: *Ми – гості бджіл. Посидим на бенкетах, у кріслах пнів, на покуті проваль, – Попович Женя, Мефістофель в кедах, і мавки в шортах. І моя печаль* (Костенко 180). У буковинських говірках лексема **мавка** набуває переносного значення ‘дуже

худа, бліда жінка' (Хобзей 141). Перенесення мотивується подібністю за зовнішніми ознаками.

Етнографічні джерела, а також твори художньої літератури підтверджують факт гіпонімічних відношень номенів **русалка** – **мавка** (УМ 224). У степовій та лісостеповій зонах України **мавка**, за народними уявленнями, частково зближується з **русалкою** або й ототожнюється з нею (Дзензелівський 73 157). Особливість використання мовцями лексем **русалка** / **мавка** як семантичних аналогів знайшла відображення в художній літературі, напр.: *Ущухло море, і хвилі вляглися: Пустують по піні мавки* (Гребінка 65). Отже, лексеми **мавка** і **русалка** можуть вживатися і як абсолютні синоніми, хоча сама **мавка**, як і демонологічні персонажі, що мають відповідні синонімічні назви, не обов'язково пов'язана з водною стихією.

Лексема **мавка** широко вживається в переказах і легендах, напр.: *Старі люди розказували, – мавки робляться з нехрещених дітей* (УМДЛ 57); *Одна дівчина, що називалася Катерина, пасла над рікою худобу. А там по житті ходила Мавка – й зараз її зломало на сон* (ЗВ 192); у поетичній мові, напр.: *Знаєш, Мавко, скоро нас не буде. І дідусь Дніпро засне в гостях. Ще не трави, та уже не люди. Нам вже нас не треба від життя* (Павлюк 47).

В українській мові відомі варіанти лексеми **мавка** – **маявка** (ЕСУМ III 349), **мявка** (Желехівський 427; ЕСУМ III 349), **майка** (Он I 426), **малка** (Милорадович 417), **навка** (Гр II 395; Желехівський 467), **нявка** (ЕСУМ III 350), напр.: *В корчах і в кручах умирають міфи. Чугайстер щез, Покаялися нявки* (Костенко 180). Гуцульські говірки засвідчують варіанти **наўка**, **н'аўка**, **маўка** (Хобзей 137) у значенні 'лісова дівчина, гірська русалка', напр.: *Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок* (Коцюбинський II 243). У гуцульських говірках слова **малфа**(=малпа) вживається у значенні 'богиня скель (і наўка), страх', натомість **малфаска** – 'чарівниця, чинаторка' (М. Мосора; цит. за Хобзей 137). Порівн., у Київській

обл. розпатлану жінку, дівчину називають **налпа**, напр.: *Біга як налпа* (інформатор Н. Самар, с. Житні Гори, Київська обл.).

Іменник **мавка** має граматичну форму жіночого роду, але локально, у гуцульських говірках, зафіксовано номен **нявка** подвійного роду (Хобзей 138-139). У цих же говірках лексема **мавка** має синонім чол. роду – **дідок**: “з мужеського боку відповідають їм **дідки**” (Гнатюк 127). На Поліссі вживається демономен чол. роду **маўпун** [Виноградова 2000: 364]. У гуцульських говірках відомий дериват чоловічого роду **н’авкун** – ‘демон у вигляді чоловіка, чорт’, у мовленні засвідчено вживання цієї лексеми в переносному значенні емоційно-зниженого плану (Хобзей 139). Й.О.Дзендзелівський зауважує, що на Рахівщині поряд із прізвищем **Навка** функціонує **Н’авкун** (Дзендзелівський 73 160).

Етимологія лексеми **мавка** було предметом уваги багатьох науковців. О.М.Афанасьєв схилився до думки, що назва походить від **мал**, **малий**, перехід **л>в** він пояснював особливістю української фонетики (порівн. *вовк<волок і под.*) [Афанасьєв III: 241]. “Етимологічний словник української мови” (III 350) пояснює цю назву як результат видозміни деетимологізованої форми “мавка”, зближеної з основами “малий”, “мавки”, “нявки” та ін. Найбільш переконливим видається припущення М.Фасмера (III 35), І.Огієнка (IV 242), Т.Лукінової [Лукінова 1992: 15-23] та ін. про походження лексем **мавка**, **навка** з **навь** ‘мрець’. Таку етимологію як єдино правильну визнає Й.О.Дзендзелівський (73 160), зміну **н > м** він пояснює як наслідок асиміляції **н** до **м** або як результат народної етимології через зближення з **мавки** (пор. **н’авка** утворилося під впливом **нявки**). Отже, серед перерахованих назв демонологічного персонажа **мавка** найдавнішою є, мабуть, **навка**, всі інші – більш пізні. Демономен **майка** (ЕСУМ III 349; Он I 426) – ‘гірська русалка, мавка’ – можливо, семантично близький із лексемою **май** (Он I 427) – ‘зелені гілки, якими прикрашають хату на Зелені свята’.

В етнографічних джерелах з лексемою **мавка** пов'язуються номен **бісиця** (Гнатюк 126; УМ 223), **гречуха** (Таланчук 192), **лісна** (УМ 223), **літавиця** (Гр II 371).

Демонолексема **бісиця** (Гнатюк 126; СД I 165; УМ 223) (<**біс**) – ‘т.с., що мавка’, назва засвідчена в етнографічних джерелах.

Демонологічна назва **гречуха** фіксується в сучасних етнографічних дослідженнях, напр.: Існувало вірування, згідно з яким на Зелені свята вони з'являлися “мавками”, “нявками”, “**гречухами**” й лякали всіх своєю непередбачуваною поведінкою (Таланчук 192). Номен мотивується іменником **гречка**, що є вказівкою на місце перебування.

В.Гнатюк зауважував, що в інших слов'ян на позначення **мавки** існує назва **лісова панна** (Гнатюк 129). В українському фольклорі теж функціонує цей номен, напр.: *В Косівщині вірять, що в горах є лісові панни...Така панна виглядає спереду зовсім, як молода панна, дуже хорошої вроди, але ззаду тягнуться за нею кишки* (УМДЛІ 56-57).

Етнографічні та лексикографічні джерела фіксують номен **лісна** (СУМ IV 523; УМ 223), **лісниця**, **лісовичка** (СУМ, там само) – ‘міфічна істота, яка, за уявленням багатьох народів, жила в лісі; лісова русалка, мавка’. У гуцульських говірках слово **лісна** вживається у значенні ‘нявка; міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, що живе в лісі й може змінювати свою зовнішність, являючись чоловікам’ (Хобзей 117-120), напр.: *Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки* (Коцюбинський II 241). Як однокореневі синоніми, у зазначених говірках вживаються демономени **лісна**, **л'існа г'івка**, **лісоўка**, **лісницьи**, **лісна-лісницьи**, **злісна** (Хобзей, там само). Іменники **лісна**, **лісниця**, **лісовиця**, **лісовка** – словотвірні варіанти, що позначають ту саму міфічну істоту. До синонімічних назв належить словосполучення **л'існа г'івка** – ‘привид у лісі’ (Хобзей, там само). В.Гнатюк витлумачує лексему **лісниця** як ‘дух, що прибирає постать тої дівчини або молодиці, з якою парубок кохається (124). Твірним є слово – **ліс**. Лексема **злісна** (Хобзей 117) мотивується

прийменниково-іменниковою сполукою з **лісу** > **злісна**, з можливим впливом лексеми **злість** (народні уявлення про риси характеру лісних людей).

Літавиця (Гр II 371; Іларіон 131) – ‘те саме, що мавка, приманює хлопців і лоскоче їх до смерті; казкова істота, яка зваблює молодих чоловіків’; ‘гірська русалка’, напр.: *Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні Літавиці, будуть танцювати коло по травиці, наче блискавиці!* (Леся Українка V 225). Оказіонально, як свідчать художні тексти, номен **літавиця** функціонує у значенні ‘померла мати’, напр.: *От і почала Літавиця прилітати до свого бідолашного сина. Ставало йому легше на серці, коли вона була біля нього* (Королів Старий 55). В етнографічних джерелах, художній літературі трапляється демономен чол. роду – **літавець** у значеннях ‘дух небіжчика, за яким дуже жалують’, а також ‘злий дух’ (Гнатюк 135-136), ‘огненний змій’ (Гр II 371). Лексема знаходиться на перетині ЛСГ “Некродемономени” та “Чорт”.

Б.Грінченко засвідчує наявність в українській демонології назв **дика баба** (Гр I 12), **перелесниця** (там само) як синонімів до ‘літавиця’. Лексема **перелесниця** в українській мові функціонує зі значеннями ‘спокусниця, звідниця’, ‘страхітливий сні’ (Он II 51).

Демономен **мавка** у значенні ‘істота, що уособлює душу дитини, котра народилася мертвою або померла нехрещеною’ (УМ 223) виступає синонімом до назв **змігча** (СД II 88), **страдча** (Гнатюк 134; УМ 223; Таланчук 191), у множині **страчуки** (Кобринська 442); **повігруля** (УМ 223), **потерча** (Гнатюк 134; УМ 223), як варіанти – **потирча** (Он II 125), **потерчук** (Таланчук 191), **поторча** (Милорадович 413), **потороча** (Милорадович 413; Таланчук 191). За народними віруваннями, якщо дітей – **страдчат (потерчат)** до семи (у деяких віруваннях – до дванадцяти) років не охрестити, то вони перетворюються в нечистий дух (Гнатюк 134) або ж у мавку чи русалку (Милорадович 413). За Т.Лукіною, “епіцентром” уживання цих лексем, як і назви **мавка**, в слов’янському світі є Україна [Лукінова 1992: 19]. Демономен **потерча** засвідчено в українській літературі, напр.: *Навесні він нуртує, грає, рве,*

*зриває з озера вінок розкішний, що цілий рік викохують русалки,...вербі-
вдовиці корінь підриває і бідним сиротят-потерчатам каганчики водою
заливає...*(Леся Українка V 206).

Лексема **потерча** у семантичному плані сягає дієслова **теряти**, “в народній свідомості має місце зближення **потерча** з **потер’ати...**, пор. фразеологізм **потеряти дитя** “зробити викидень” (Гр III 377). Отже, **потерча** < **по-тер-ч-а**, де **-ч-** суфікс..., абстрагований з іменників t-основ типу **дівча**, **хлопча** та ін. (див. Дзензелівський 73). Приєднуємося до Т.Лукінової, яка зауважує, що “не варто ігнорувати того факту, що **потерча** входить до ряду міфологічних назв, отже, при етимологізуванні слід враховувати цю його особливість. З неї випливає насамперед архаїчність слова. По суті, **потерча** може розглядатися як синонім до **мавка**. Глибока архаїка назви **мавка** змушує не відкидати можливості виникнення синонімічного **потерча** теж у дохристиянські часи, коли померлі неприродною смертю і поховані без належного обряду язичницькою міфологічною свідомістю відносилися до нечистих” [Лукінова 1992: 20]. Дослідниця припускає, що **потерча** є спотвореною формою давнішого ***пачертя** з первісним значенням ‘чортеня’. Але цей факт не заперечує пізнішого зближення з дієсловом **теряти** “на основі як звукової подібності, так і семантичного зсуву, що супроводжував деетимологізацію як наслідок часткового звуження “міфологічної” семантики і її наближення до побутового плану” [там само]. Ґрунтуючись на дослідженні Т.Лукінової, можна припустити, що лексеми **страдча**, **страчуки** мають пізніше походження і пов’язуються з дієсловами **страдати** (літературне – **страждати**).

Демономен **змітча** (СД II 88) зафіксований у мовленні українців Закарпаття. Слово позначає нехрещену померлу дитину, яка ходить до семи років чортом, поки мати не охрестить її. Походження завуальоване.

Назва **повітруля** (Войтович 377) є рідковживаною, мотивація прозора (вказівка на спосіб пересування – по вітру). В.Войтович подає синоніми до номена **повітруля** – **повія**, **вітерниця**, **вітрениця**, **чортова дівка** (там само).

Етнографічні джерела засвідчують вживання номена **потороча** (Милорадович 413) у значенні ‘мавка’. Т.Лукінова вказує на різне походження цих лексем, вірогідно, зближення їх відбулося пізніше “через фонетичну і певну семантичну подібність” [там само, 22]. Більш відоме це слово у значенні ‘привид’ (СУМ VII 419; Гр III 381), що дало підстави віднести цю назву до відповідної ПГ.

У значенні ‘мавка’ художня література оказіонально засвідчує лексему **сукуб**, напр.: *Сукуби. Це духи, які живляться нашою сексуальною енергією. Мавки, у нас їх мавками кличуть* (Капранови hard 104).

До аналізованої групи слів за семантичними ознаками включаємо демономен **морський чоловік** – ‘представник водної стихії’, ‘некрологічне найменування’ (Гнатюк 132). Назва вживається в переказах і легендах Нижньої Наддніпрянщини, напр.: *Раз, кажуть, піймали якось морського чоловіка (а його не можна піймать, бо він хоч яку сіть хвостом переріже: він у нього, як пилка)* (СС 51). В.Гнатюк виділяє словосполучення **морські люди**, напр.: *Морські люди повстали з тих єгиптян, що гнали за жидами, коли Мойсей виводив їх із єгипетської неволі, і потопилися в Червоному морі* (132). До **морських людей** дослідник відносить **сирен, люзон, мелюзон** (там само).

2.2.3. Номени приви́ду

Домінантою аналізованої підгрупи є лексема **привид**, яка має спільну (інтегральну) ознаку ‘дух померлого, який привиджується людям’, ‘що-небудь нереальне, часом оманливе’, ‘ілюзія, якою живе людина (живуть люди), або загроза чогось, яка переслідує її (їх)’ (СУМ VII 571). Демономен **привид** у сучасній українській мові відзначається активністю вживання, засвідчений у фольклорі, напр.: *І сказали, що то привид ходить. Хай вона посіє це жито нахрест, то більше не прийде* (УМДЛ 112); сучасній прозі, напр.: *Хоча б тому, що цей жаский привид весь час стоїть у нього перед очима, і його*

хочеться знати якнайдалі, геть з очей (Кокотюха 78); *Виходить, он на тротуарі поруч з Вірою Іванівною привид?* (Добрянський 251); поезії, напр.: *Що тут було? Які нічні події? Чи сили зла вчинили цей погром? Чи привиди блукали?* (Костенко 507); як об'єкт порівняння, напр.: *Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид* (Коцюбинський II 223); *Бластома, СНІД і самота, мов чорні привиди, блукали містом* (Топчій 38).

Поняття **привид** має й інші назви: **бука, видиво, вимітка, візія, кошмар, мана, манія, мара, марево, марище, марюка, облуда, обмара, потороча, привиддя, привидіння, примара, примаря, причуда, шурпа, улуда**. Вони є або абсолютними синонімами, або різняться тією чи іншою диференційною ознакою.

Номен **видиво** (СУМ I 386) – ‘видіння, примара’, напр.: *[Каліб:] Учителю, сі видива страшні не на погибель, а на осторогу?* (Леся Українка V 89), зафіксовано лише в художній літературі та лексикографічних джерелах.

Рідко також в українській мові зі значенням ‘привид’ вживається демономен **візія** (СУМ I 668). Очевидно, назва походить від лат. **visus** – ‘побачений, переглянутий’ (Морозов 107).

Кошмар (Войтович 394) – ‘за повір’ям, душа людини, передусім самогубця і грішника, вмерлого неприродною або передчасною смертю, яка бродить по ночах’, напр.: *Нічний кошмар узав двоє життів, він уже досить сильний...*(Кокотюха 81). В ‘Етимологічному словнику української мови’ – ‘гнітюче, страшне видіння; щось жахливе, огидне, гнітюче’(III 69). Походить із французької (фр. **mare** – ‘нічна примара’).

Мана (Гр II 403; СУМ IV 616) – ‘привид’, напр.: *З тієї доби мана, суха, як влітку шпичка, Вже не приходила хлоп’яток турбувать...*(Костомаров 181); ‘нечиста сила’, напр.: *Ох, Господи, яка мана буває! Я думав, що то сват, а воно, не при ночі згадувати, чортяка...*(СС 39); ‘спокуса, ілюзія’, напр.: *Дешевий успіх – це мана* (Костенко 543); ‘напасть’, напр.: *Чи стали люди твої ниці, чи вже якась на них мана, що ти засипав ті гробниці, що ти забув ті письмена* (Костенко 360); у південно-західних говірках –

‘неокреслена міфічна істота, примара, натрапивши на яку, людина втрачає здатність орієнтуватися у просторі’ (Хобзей 124-125), напр.: *Як зачав Штефанко ходити, то туди, то сюди по лісі – Мана завела його в страшні хащі* (ЗВ 16); у західнополіських говірках – ‘блуд’ (Аркушин I 303). Назва споріднена з демономеном **манія**.

Лексема **манія** (Гр II 404; Б-Н 220; СУМ IV 623; Сизько 52) в українській мові є полісемічною – ‘привид’, напр.: *[Наталя Семенівна (побачивши Оксану):] Ти?! [Оксана:] Я! Не полохайтесь! Це не манія моя, а я живесенька...* (Кропивницький 325); ‘дух, що нав’язується людям і виводить їх із терпіння’ (Чуб I 196; Желехівський I 426); ‘хворобливий стан психіки; палка пристрасть до чогось’ (СУМ IV 622). У говірках Південно-Східної Полтавщини ця лексема вживається як інвектив зі значенням ‘наволоч’ (Сизько 52). Слово пов’язується з **манити**, деякі похідні (напр.: **маячити** ‘майоріти, мерехтіти’) зазнали семантичного зближення з **маяти, маячити** (ЕСУМ III 37). **Манія** – в грецькій міфології персоніфікація безумства, яке посилається на людей, що перейшли встановлені закони і звичаї [Мифы народов мира II: 105]. Припускаємо вплив запозичення на лексичне наповнення українських відповідників. Назва зближується з **мання** (Желехівський I 427) – ‘мара, морока’ та **манга** (Он I 430) – ‘блуд у лісі’.

Привиддя (СУМ VII 572) – ‘те саме, що привид’, напр.: *[Гелен:] Склавши руки або заломивши, стоїш безвладна перед привиддям страшної правди, мов закам’яніла* (Леся Українка IV 60).

Художня література XIX століття засвідчує демономен **привидіння**, напр.: *Зиркнув назад, аж привидіння вже недалеко від нього та так прямисінько до нього і йде. Побіг Іван так, що й землі під собою не чує. А мервець за ним гониться* (Купрієнко 84). Іменник в інших джерелах не фіксується, припускаємо вплив рос. **привидение**.

У більшості регіонів України вживається лексема **мара** (Б-Н 220; Гр II 405; Іларіон 134; Он I 430; СД III 178) – ‘істота або предмет, що являється комусь; привид, примара’, напр.: *Слухаю, розкривши рота, дивлюся*

вибалушеними очима, а в куті піднімається якась **мара** – дивогляд страшний. Щось несамолюбне, худе, бліде, буцім із тоненького, сухого, темно-жовтого паперу – очі непорушні, вгору піднесені, мов зі шкла притьменного – уста сині, стулені, а межі них вистають два предовгі зуба (Гавришкевич 188); ‘злий дух; різновид чорта, який заморочує людей, затемнюючи їх розум, щоб завести їх у небезпечне місце’ (Чуб I 194), напр.: *Піджавши хвіст, мара тремтить, Рогами крутить, колодіє, Сопе, зубами клац, свистить Та й ка: “Здоров бувай, Корнію!”* (Срезневський 90). У 11-томному “Словнику української мови” лексема **мара** (IV 625) в одному із значень витлумачується як ‘міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки’. Гуцульські говірки, в яких розгляданий номен є носієм основного значення ‘примара, дух убитого чоловіка, що привиджується людям’, засвідчують це слово як загальне позначення взагалі “нечистої сили” (Хобзей 126). Сучасні етнографічні джерела фіксують цей демономен у значенні ‘злий дух темноти, хвороби, смерті’ (Ковальчук 98). Назва відома багатьом народам світу. **Мара** – ‘бог смерті в буддизмі, який царствує в цьому світі і прирікає все живе на смерть’ [Релігієзнавство: 316]. Походження лексеми не зовсім ясне, **мара**, за ЕСУМ (II 339), псл. ***mara** – ‘привид’, пов’язується із **марний, морити, мерти**; М.Фасмер (II 571) виводить його із **маяти, манити, махати**. І.Огієнко вказує, що **мара** походить із гебрайського **Mara** ‘гірка’ (Іларіон 135). Зважаючи на подібність назви цього персонажа в різних мовах світу, погодимося з припущенням Ф.Євсєєва про давні “спільні семантико-інтенційні” сакральні витоки *m̄r* – імен. Дослідник пов’язує прадавні імена жіночого роду **Мара, Марія, Марена, Маржана** та аналогічні, що могли означати: а) “богинь”, що породжують усе суще – Всесвіт, через посередництво космічної осі і світил, тобто семантично “Мари” і “Марії” – це Богородиці-діви, Богородиці-матері; б) божества, котрі через ту ж космічну вісь усе знищували, отже, Мара, Марія, Марена тощо – це й “богині” смерті”; в) “богинь” – провідників народжених / померлих “душ” – “богинь космічного

переходу”; г) “божеств”, що уособлюють Всесвіт у неосяжних вимірах його буття [див. Євсєєв 2002: 112-113].

В українській мові зафіксовано такі демономени з коренем **-мар-**: **марєво, маренник, марище, марник, марюка, обмара, примара.**

Марєво (СУМ IV 626) – ‘витвір уяви; видіння, примара’, напр.: *В цій нерівній борні будеш завжди підкорений, ніби спраглий в пустелі будеш бігти на марєво, щоб хоч мить володіти цією гріховною плоттю, як Люципер, що Богом подоланий* (Топчій 65). Назва споріднена з іменником **мара**.

Назва **маренник** вживається у значеннях ‘страховище’, ‘чорт, нечиста сила’ (Желехівський I 427; Хобзей 126). У говірках галицьких лемків **марник** – ‘біс’ (Хобзей 126). Активно функціонують в українській мові аугментативні утворення: **марище** (СУМ IV 628; Гр II 406), **марюка** (Гр II 406-407), напр.: *Гетьте, марища! привиддя, хворі сні! нічні мрії!* (Леся Українка I 322); *Дідько тільки посміхнувся з свого віконечка, дивлячись, яка знялася буча з того клаттика снігу; обоє гасали кругом млина в снігу, як марюки* (Васильченко I 158).

Обмара (СУМ V 534) – ‘привид’, напр.: *Та не бійся. Я людина, а не якась обмара* (Васильченко II 30).

Лексикографічні та етнографічні джерела засвідчують демономен **облуда** (СУМ V 530; Гр III 16), **облуд** (Аркушин II 4; Чуб I 194) – ‘примара, мана, привид’, ‘злий дух’, напр.: *Літав до однієї жінки змій, та так її перевів, що тільки одна у неї чоловіча облуда* (Гр III 16). Пов’язуємо з номеном **блуд** – ‘нечиста сила, що показується людині у різних видах і водить її “до змучення” і знущається над нею’ (Гнатюк 122).

Примара (СУМ VII 666) – ‘тінь померлого, привид’, напр.: *І вдень, а найбільше – вночі перед нього вставляли грізні примари, страшні привиди. Тому видавалося, що якийсь велетенський мрець кидає його з височенної кручі в страшну темну безодню, а він летить сторчголов у прірву й падає там просто горбом на гостре каміння* (Королів Старий 88); ‘те, що приснилося, примарилось’, напр.: *Орися несамовито скрикнула... Скрик мов зовсім розвіяв*

примари Орисині. *Пекельні очі зникли* (Грінч I 567); *Невже моя любов лише примара, всього тільки уява самоти..*(Топчій 68). Оказіонально – ‘невпізнаний літаючий об’єкт’, напр.: Заголовок “**Примари** неба (Міркування щодо проблеми невідомих літаючих об’єктів)” (НС, №6, 2003, с.10). У бойківських говірках **примаря** (Он II 140) – ‘привид’.

Потороча (СУМ VII 419; Гр III 381) – ‘привид’, напр.: *Поторочі живуть собі цілком окремо від іншої Невидимої Сили і майже не бачать інших створінь. Вони здебільшого сидять тихенько по старовинних руїнах, покинутих будинках, пожаринах, старих млинах та пустках* (Королів Старий 124); функціонує як об’єкт порівняння – *Броджу, тиняюсь, мов потороча, Тужу день божий – ввечері, вранці* (Грабовський I 341). У мовленні вживається як інвектив, напр.: *...ич, потороча, зачемно ще я з тобою тоді обійшлася..*(Забужко. Сестра 98). Походження не ясне, можливо, споріднене з рос. **потороча, потороч** – ‘зустріч, випадок, докладна оповідь, притча, перешкода’ (Ф III 345); а також з рос. **торчать**, “перехід –ор->-оро- може пояснюватися експресивним характером слова” [Лукінова 1992: 22].

Демонолексема **причуда** (СУМ VIII 101) – ‘образ кого-, чого-небудь у людській уяві, привид’, є рідко вживаною, ширше вживається в українській мові зі значеннями – ‘примха або дивацтво’, ‘людина, поведінка якої викликає здивування, дивак’.

11 - томний “Словник української мови” подає демономен **шурпа** (XI 566) – ‘потвора, мара’. Походження затемнене, припускається з лит. *siurpis* ‘розпатланий’, з імені ятвизького князя Шюрпа (Іпат.літопис (1273), назва озера *Szurpity* на півночі Польщі (Ф IV 480).

Н.Кобринська засвідчує назву **улуда** (Кобринська 442) у значенні ‘омана, привид’. Походження не ясне, можливо, пов’язується з **облуда**. В інших джерелах лексему не зафіксовано.

У сучасних етнографічних джерелах фіксуємо номени **бука, вова** (Ковальчук 99), **вимітка** (там само, 98). **Бука, вова** – ‘привид з великим ротом, що поїдає дітей’, напр.: *Зазвичай лякають Бабаями, Буками, Бабою*

Ягою, всякою іншою нечистю (Кокотюха 75). Лексеми **бука, вова** – слова зі сфери дитячого мовлення. **Вимітка** – ‘привид, злий дух, що примушує носити себе на плечах від села до села’. Семантично назва зближується з демономенами **блуд, облуда**. Походження не ясне.

Художня література засвідчує перифраз **біла постать** – ‘привид’, напр.: *Біла постать повільно віддалялася від сараїв. І тут я завмер, бо зрозумів, що постать не торкається ногами землі* (Капранови soft 33). Мотивація пов’язується з уявленнями про білий колір як символ смерті [Словник символів культури України 2002: 24].

2.2.4. Номени упиря

Четверта ПГ “Номени упиря” об’єднує назви, що позначають покійника, який виходить із труни і ссе кров живих.

Віру в упирів дослідники релігійних уявлень слов’ян вважають дуже давньою [Демоністичні вірування 2000: 335]. Ці вірування найрозвиненіші на Балканах, а далі на північний схід слов’янського світу вони поступово слабшають, й упирі змішуються з іншими міфологічними персонажами. Так, у Росії **упир** – заставний мрець, а в Україні, Південній Росії та Західній Білорусії його плутають з **чарівником** (СД II 283). Дослідники слов’янської міфології пов’язують віру в упиря з активністю ординців (страх перед живим ворогом поєднався зі страхом перед неспаленим мерцем), з уявленням про упирів як про нав’є (душі ворожих мерців), з культом предків, з давніми язичницькими віруваннями в злих божеств [див. Генік: 46]. На лексичному рівні таке розуміння спричинилося до формування широкого діапазону семантичної реалізації цього слова.

У 11 - томному “Словнику української мови” значення демономена витлумачується як ‘перевертень, мрець, що нібито виходить з домовини і ссе кров сплячих людей’ (X 495). На українському мовному ґрунті виділяємо й

інші значення: ‘злий дух, що по ночах виходить з могили і душить людей та п’є у сплячих кров’ (Ларіон 236); ‘перевертень, або померлий відьмак, народжений від шлюбу диявола і відьми, возить на собі відьом на Лису гору’ (Ковальчук 99); ‘померла зла людина, народжена від чорта й відьми або від відьми й вовкулака’ (Милорадович 113); ‘труп відьми, чаклуна або іншої людини, в яку після смерті входить чорт’ (Єфименко 499); ‘будь-яка померла людина, овіяна степовим вітром’ (там само). На Волині **упир** – ‘самовбивця’ (УМ 224). У гуцульських говірках, крім основного значення ‘міфічна істота, що висмоктує людську кров’, має і значення ‘чоловік, що має дві душі і завдає людям шкоди, відьмак’, ‘вовкулака’, ‘людина, що може передбачати майбутнє’, ‘людина, що відбирає молоко в корів’ (Хобзей 145). На правому березі Дніпра **упирями** називали дітей з великою головою, довгими руками й ногами (Єфименко 499).

У сучасній українській мові номен **упир** засвідчено у прозі, напр.: *Грайливі, жартівливі русалки бавилися в дудочку з **упирями**, на яких і поглянути було страшно* (Сомів 59); *Як можна вбити кілок у сні? Це ж не тіло **упиря*** (Кокотюха 97); поезії, напр.: *Я – **упиря** мала дитина, А дітям дозволяють все...*(Геньба 15).

Серед науковців немає одностайної думки щодо походження лексеми **упир**. О.Брюкнер зіставляє ***оругь** із рос. **нето-пирь** ‘летюча миша’ [Brückner 1957: 594], М.Фасмер псл.***орігь** зближує з рос. **перо, парити** або з сб. **пирати** ‘дути’ (IV 165). Частина дослідників схиляється до думки про запозичення слов’янського ***оругь** чи ***орігь** із тюркських або урало-алтайських мов [Лукінова 1981: 62]. Приєднуємося до Т. Лукінової, яка припускає слов’янське походження слова, пов’язуючи його з культом вогню і ритуалом кремації в давніх слов’ян: “В умовах, за яких звичайним і нормальним було поховання спалених трупів, випадки, коли померлий залишався неспаленим, тобто похованим без належного обряду (наприклад, якщо людина загинула далеко від дому – на війні, на полюванні, десь у дорозі і т.ін.), можна припустити, розглядалися як небажані, за що померлий і його

живі родичі могли бути покарані. Такою страшною карою для померлого і ще більше – для його сім'ї було обернення неспаленого трупа на упиря” [там само, 63]. Дослідниця, уважаючи правильною реконструйовану праслов'янську форму ***оругь**, припускає, що в цьому слові давній корінь ***руг** – ‘вогонь’, збережений в укр. слові **пирити** ‘червоніти’ (Желехівський II 632).

На синтагматичному рівні простежується поєднання номена **упир** з атрибутом–кваліфікатором: **живий, мертвий** (УМ 224), **пороблений** (Франко 513), **роблений, родимий** (УМ 224). Це явище ще раз підтверджує зближення понять **відьмак** з **упир** у сприйнятті українцями цього денотата.

У слововжитку українців фіксуємо аугментативні утворення: **упиряга, упиряка** (Гр IV 344) – ‘збільшене до упир’, ‘уперта зла людина’; **упирак** (Хобзей 142). Художня література, лексикографічні праці засвідчують іменник жіночого роду **упириця** (Гр IV 344), напр.: *Старі люди кажуть, же упириця тая буде так довго стражу свою робити, доки хто із родини властителя грошей не набере стільки відваги, аби переночувати сам в сам в тім обиталеську праотців своїх* (Гавришкевич 188); сер.рід – **упирятко**, напр., мультфільм “**Упирятко**”(канал ICTV).

Фіксується і функціонування цього слова як інвектива – *(Лукаш:) Се ти?.. Ти упирицею прийшла, щоб з мене пити кров?* (Леся Українка V 292); *За кров Сульмонову і Тага Умреш, проклята упиряга, За ними вслід пошлю тебе* (Котляревський 23).

На говірковому рівні засвідчено варіанти цієї назви – **вепир** [Пономарьов 1991: 11], **вопир** (Под 13; [Пономарьов 1991: 11]), **впир** (Номис №327), **вупир** (Номис №326), **вупиряка** (Милорадович 491), **опирь** (Гр III 56; Он II 22), **опир** (Хобзей 142), **упір** (Он II 22), напр.: *Душа не впир (вупир), того хоче, чого й мир* (Номис №326); *Вупиряка родимий, його зараз можна взнати: як очі бистрі і у лица оказуїця краска, так ото він самий* (Іванов 491); *Ти й він доростав до своїх років, ти й вже їму тра’ було йти на змагання з*

цими **опирами** (УМДЛІ 96), і, відповідно, **опиряка**, **опириця** (Гр III 56), напр.: *Іде чарівниця, опириця* (там само).

Синонімічний ряд із лексемою **упир** утворюють назви **вампір**, **вурдалак**, **дворушник**, **дюг**, **мертвець-яритник**, **мана**, **мара**, **змора**.

Вампір (СУМ I 288) – ‘перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей, упир’, напр.: *Він малював страхи. Не монстрів на павучих ногах, не триголових щурів – щурі! – не вампірів і мертвяків* (Кокотюха 11). Назву **вампір** (з ***оругь**), як свідчать етимологи, запозичили європейські мови (фр. vampire, нім. wampyr, англ. vampire) зі слов’янських. А вже з французької чи німецької ця лексема прийшла в українську [Лукінова 1981: 64-65]. Вживається лише в чоловічому роді.

В сучасній українській мові фіксуємо вживання лексеми **вампір** з атрибутом-конкретизатором **енергетичний**. **Енергетичний вампір** – ‘людина, що агресивними діями чи розмовами отримує життєву енергію від іншої, виснажуючи її’, напр.: *Нині багато пишуть про напади і прийоми захисту від енергетичних вампірів* (Н-Ф, 1995, №7/8, с.11). Скорочений варіант – **енерговампір**, напр.: *Ілхам знімає родові прокляття як з людини, так і її родини..., повертає кохання, захищає від енерговампірів та відьом, знімає сум за померлими родичами* (ВЗ, 24.07.2003, с.6). У сучасному мовленні фіксуємо прикладку **вамп** до іменника **жінка**: **жінка-вамп** – ‘назва, що характеризує особу жіночої статі, з обов’язковими внутрішніми і зовнішніми характеристиками – звабливість, чарівність і, обов’язково, червона помада на вустах’. Назва набуває метафоричного змісту.

Лексикографічні джерела подають назву **вомпир**, **вомпирь** (Головацький 413) – ‘упир’, припускаємо мовленнєве зближення **вампір** – **опир**, **опирь**.

В українській мові вживається демономен **вурдалак** у значенні ‘вампір, упир’ (Огієнко I 254), напр.: *А що, як раптом лікарня їй сниться, а розтулити повіки – значить, прокинутися. І замість лікаря побачити чотирьох вурдалаків* (Кокотюха 128); *Шпилька для виколування очей вурдалакам і*

перегортання сторінок в отруйних книгах...(Андрухович 273). Має фонетичний варіант – **вуркодлак** (Войтович 100) та синонім **вовкодлак** (там само). Етимологія слова не зовсім ясна, розглядається як складне утворення – з першою частиною **волк** ‘вовк’, а другою ***dolk-** ‘волосся, шерсть’(Ф I 338). Існує й інше припущення: – розглядане слово (як і **упир**) зближувалося з турецьким **obur**, татарським і башкирським **убыр**. Т.Лукінова вказує на зв’язок з **волко(д)лак**, укр. **вовкулак, вовкулака** – ‘перевертень, людина, що перевернулася на вовка’[Лукінова 1981: 67].

У бойківських говірках зафіксовано номен **дводушник** (Он I 207; Франко 513) – ‘упир’. На Закарпатті згадана назва вживається у значенні ‘вовкулака’, напр.: *Іноді на мене прийде такий час, що стаю вовком, а не все чоловіком, бо маю два серця* (назва твору “Дводушник”; УМДЛ 72). **Дводушники** в західноукраїнській і польській традиції – люди, наділені двома душами: людською й демонічною (або ж двома серцями), мають демонічні здібності (СД II 29). За переказами, не тільки після смерті, а й за життя, уночі, упирі можуть літати у віддалені місця не тілом, а душею і чинити там шкоду; тіло ж їх залишається на місці з усіма ознаками життя, звідси і назва – **дводушник** (Франко 513). В основу номінації покладено віру давніх українців у множинність душ [див. Велецька 1978: 16].

У бойківських говірках засвідчується номен **дюг** – ‘упир’(Он I 241). Назва запозичена з польської мови **dziug** (там само).

І.Огієнко демономени **мара, змора, мана** подає як синоніми до **упир**, напр.: *Упирі зуться ще Марою, Зморю або Маною, – це вони по ночах душать людей...*(Іларіон 237). Інші джерела наведені лексеми у значенні ‘упир’ не засвідчують. Етимологія слів **мара, мана** розглядалася в підрозділі 2.2.3. “Номени приви́ду”. Назва **змора** споріднена з демономеном **мара**, у західних і південних слов’ян позначає демонічний персонаж, який душить і змучує сплячу людину, навалившись їй на груди. У східних слов’ян функціонує лише на заході Білорусії та заході Галичини (СД I 341).

Узагальнюючи викладене, зазначимо: характерною рисою номенів ЛСГ “Некродемономени” є давнє праслов’янське коріння (**мара, навка, русалка, упир** та ін.). Суттєвим джерелом поповнення досліджуваної ЛСГ виступає словотвір з перевагою лексико-семантичного (**мертвець, мертвий, небіжчик, покійник, померлий, труп** тощо) та суфіксального способів (**водяниця, лісниця, марюка, примара, причуда русалонька, упиряка**). Аналізованій ЛСГ властиві й запозичення (**дюг, кошмар, мелюзина, сирена, сукуб, ундина**), які виявляють міжмовні та міжкультурні контакти з сусідніми й віддаленими мовами.

У межах аналізованих підгруп ЛСГ “Некродемономени” в контекстуальних виявах засвідчено синонімічні ряди: **упир, вампір, вурдалак, дводушник, дюг; мертвець, мертвяк, небіжчик, покійний, труп; русалка, навка, водяниця, криниченька, лоскотарка**. Фонетичне варіювання властиве номенам **небіжка, небожка; опир, упир, упір; русалка, русавка**; словотвірне – назвам **виселець, висюга, вовисень, повісельник**.

Зв’язки елементів тематичної групи “Назви антропоморфних демонологічних персонажів” виявляються слабо. Наближення лексичного значення демономів ЛСГ “Відьма” й “Некродемономени” відбувається швидше спорадично, аніж перманентно. Дифузною зоною одиниць аналізованої ТГ є перетин ПГ “Номени людей, що чинять тільки зло” та “Номени упиря”. За віруваннями українців, відьмаки та відьми після смерті стають упирями. Цей екстралінгвальний чинник зумовлює належність лексем на позначення визначених денотатів ЛСГ “Відьма” до ЛСГ “Некродемономени”: **босоркун** (Хобзей 47; Гр I 90; ЕСУМ I 73) – ‘відьмак’, ‘упир’; в етнографічних джерелах – **яритник** у значенні ‘відьмак’, контекстуально – ‘упир’, напр.: *Я єсть мертвець, ...превеликий яритник, а літав на одну свадьбу поробити молодим* (Іванов 492) (див. додаток С, рис. 3).

У межах ЛСГ “Відьма” простежується системний взаємозв’язок усіх елементів, що утворюють кілька підгруп (номени людей, що чинять тільки зло; номени людей, які можуть і відганяти злих духів, і лиходіяти; номени людей, які магічними діями лікують; номени людей, що передбачали майбутнє). Частина найменувань знаходиться на перетині декількох семантичних полів (див. додаток С, рис. 1). У межах ЛСГ “Некродемономени” простежуємо гіперо-гіпонімічні відношення між елементами першої підгрупи “Номени заставного мерця” та складовими підгруп “Номени русалки”, “Номени привида”, “Номени упира” (див. додаток С, рис. 2). Останні три підгрупи характеризуються незалежністю семантичних зв’язків, наближення відбувається спорадично (напр., **потороча** – ‘мавка’, ‘привид’). Ця особливість ЛСГ “Некродемономени” пояснюється опозиційним розмежуванням позначуваних персонажів на свій / чужий. Так, особливе ставлення більш помітне на лінгвальному рівні: слова **мавка, русалка, аугментативів** не мають. І навпаки, чужий мрець (ворог) викликає страх, відразу. Лінгвальний рівень віддзеркалює знижене ставлення (**дюг, упиряга, упиряка, упирак**). Наближення семантичних полів помітне на прикладі лексем **упир, відьмак, вовкулака**.

РОЗДІЛ 3

НАЗВИ АНТРОПОЗОМОМОРФНО – ЗОМОМОРФНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ

До аналізованої тематичної групи входять назви демонологічних персонажів, які, за народною уявою, подібні до тварин, або ж на людей і тварин одночасно. Демонічні істоти у своїх зовнішніх характеристиках, як правило, мають зооморфні риси: у відьми наявний хвіст, крила; русалка (у сучасному розумінні) – дівчина-риба тощо. У зазначену ТГ включаємо назви демонологічних персонажів із чітко вираженими бестіарними (від лат. *bestiarius* – звіриний) характеристиками.

Тематична група охоплює номінації, що позначають демонологічні персонажі, які сприймаються як тварини (**вовкулака, змії**), міфічні істоти з антропоморфно-зооморфними рисами (**чорт, чугайстер**), демони-духи (**дух-пасічник, копальний дух**), які із прийняттям християнства стали сприйматися як біси.

3.1. Лексико-семантична група “Перевертень”

Фольклорні традиції широко засвідчують обернення вдови чайкою, матері зозулею тощо. “Великої різниці між людиною й звіром у давнину не бачили, жили зо звіром у найближчих стосунках, а тому легко постало вірування в оборотництво та спожиття зо звіриною” (Іларіон 184-185). У нашому дослідженні звертаємося до оборотництва, традиційно включеного до демонологічних вірувань.

Домінантою аналізованої ЛСГ є лексема **перевертень** (СУМ VI 138; Гр III 111) – ‘обернена чаклуванням на тварину людина; нечиста сила’, напр.: *Хто в траві – врівні з травою; Хто у лісі – врівні з лісом, Ніччю – перевертнем бісом* (Боровиковський 72). СУМ фіксує також діал.

‘непородиста, нечистокровна тварина; помісь’ та ‘людина, що зрадила свої переконання’ (там само), напр.: *Он як змінив личину, чортів лицедій! Заходь, заходь, **перевертню** бусурменський* (Логвин 223). У сучасному слововжитку активізувалося значення ‘людина, яка зрадила національним цінностям та ідеалам’, напр.: *Мовчки предки наші в полі, Мовчки спочивають, Тільки чорнії могили З вітром розмовляють. Спочивають, дождають Праведного суду, що судити Україну Рідне слово буде. Вже судили князі віча, Панські трибунали, І **перевертні** гетьмани Ради радували* (Куліш 53); *Доки можна терпіти наругу, знуцання, дискредитацію, паплюження наших класиків літератури? Горе-публіцисти, нездари-**перевертні**, такі, як бузини..., безкарно оббріхують, обливають брудом чи то по своїй волі, чи то виконуючи завдання українофобів, наших неперевершених майстрів пера* (А.Павленко, К.Оверченко, Літ.Укр., 03.06.2004, с.3). Поетична мова засвідчує значення ‘людина, яка думає одне, а говорить інше’, напр.: *Не треба од! Я вірю тиші... Тому щовечора молюсь: Лиши мені наймовчазніших – Я так **перевертнів** боюсь!* (С.Луськова, Жінка, травень, 2000, с.7).

Під впливом політичної ситуації в Україні лексема **перевертень** дедалі активніше вживається зі значеннями ‘зреченець свого народу’, напр.: *Перевороти, потрясіння, Тяжкі часи, гіркі роки, Руйнація і запустіння, Нові пани і жебраки. Податки, банки, дивіденди, Повії, блазні, шахраї, Маріонетки-президенти, Раби, підніжки, холуї, **Перевертні**, кати, сексоти, Хижацькі ордища заброд – О, скільки різної мерзоти На мій знедолений народ!* (М.Лукив, Літ.Укр., 16.01.2003, с.5); *Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! Пощезнуть всі перевертні й прибуду, І орди завойовників-заброд* (Симоненко 80); ‘українофоб – громадянин України, що не шанує державну мову й українську культуру’, напр.: *Влада боїться дати своєму народові чітку і ясну ідеологію державного будівництва. Вона почала будувати державу **перевертнів**, суржикомовних чинуш і нардепів, які пишаються тим, що не знають, не хочуть знати і можуть не знати рідної мови* (Д.Павличко, Слово Просвіти, 29.04 –

5.05.2004, с.5); *І багато енергії й таланту поклала (Олена Пчілка – Н.Т.) на виховання й освіти українських дітей, “щоб не вирости **перевертнями**, щоб звикали шанувати своє рідне”* (Г.Мойсеєва, Укр. слово, 12-18.05.2004, с.13). У певних контекстах, зокрема поетичної мови, простежується значення ‘руйнівник засад державності України’, напр.: *І саме без пісні твоєї так трудно Вставати з колін? –До того ж коли дехто хоче облудно Кількох Україн... А третій **перевертень** прагне продати І сад наш, і дім – Усе, що святе, на поталу віддати Убивцям твоїм...* (Б.Стельмах, Літ.Укр., 11.03.2004, с.5). Лексема **перевертень** вживається й у специфічному значенні – ‘бандит-убивця, що перебуває на службі в міліції’, напр.: *Якщо в нас з’явилася вже друга банда **перевертнів-міліціонерів**, тоді, можливо, це просто система так званих перевертнів, які сьогодні називаються чогось міліцією* (Ю.Луценко, Укр. слово, ч.7, 12-18.02.2004, с.3); *У мене взагалі виникає подив, чому так широко було розповсюджено інформацію про затриману банду **міліціонерів-перевертнів** на чолі з офіцером Ігорем Гончаровим?...Причому інформацію про **перевертнів** було поширено досить професійно* (А.Федур, Газета укр., 11.09.2003, №34, с.6).

Демононом слово **перевертень** залишається у своєму першому значенні. Мотивується дієсловом **перевертатися** у значенні ‘використовуючи чари, ворожбу, перетворюватися на кого -, що-небудь’ (СУМ VI 137-138). Вторинні значення виникли на основі подібності виконуваних дій – нести зло, розбрат або ж перевтілюватися, змінюючи свій людський (моральний) образ на звіриний (диявольський).

Аналізоване слово стало основою для творення власних назв: словник сучасних прізвищ Лубенщини засвідчує антропонім **Перевертюк** (Кравченко 160), в сатирично-гумористичних текстах фіксуємо **Перевертень**, напр.: *Віктор Григорович **Перевертень** – директор видавництва “Київська правда”* (Літ.Укр., 23.11.1995, с.2). Зауважимо, що наведені сучасні літературні антропоніми вмотивовані вторинним значенням лексеми, яке не дає підстав кваліфікувати її як демономен.

Менш уживаним порівняно з **перевертень** є зафіксований поза літературною мовою номен **оборотень**, напр.: *Великим оборотнем був легендарний отаман Іван Сірко. Він умів перевтілюватися в хорта (гончого пса і таким чином дізнавався про таємниці ворога)* (Войтович 343). Лексикографічні джерела української мови відповідний демономен не засвідчують, натомість словник Г. Даля фіксує це слово в значенні ‘вовкулака, людина, обернена відуном’ (Даль II 611). Наявність мотивувального слова **обертатися** у значенні ‘перетворюватися на іншу істоту або предмет, перевтілюватися’ (СУМ V 492-493) дає підстави говорити, що й номен **оборотень** не є запозиченням в українському живомовному просторі. Напевне, мовна практика віддала перевагу слову **перевертень**.

Активністю вживання в українській мові відзначається демонолексема **вовкулака** (варіант – **вовкулак**). У 11-томному “Словнику української мови” подається таке тлумачення його значення: ‘людина, що обертається у вовка’ (I 711). Номен може позначати: ‘чаклуна, що за своїм бажанням перекидається вовком’, напр.: *Один наймит підгледів раз, що хазяїн перекинувся через пеньок за гумном, зробивсь вовкулаком і побіг у ліс* (УМДЛ 71); ‘вовкулаку-строкаря, на якого у визначений час “таке найде” – й він мусить перекидатися цим звіром’, напр.: *Іноді на мене прийде такий час, що стаю вовком, а не все чоловіком, бо маю два серця* (УМДЛ 73); ‘вовкулаку-ізгоя, якого пустили вовком помстившись’, напр.: *Парубком, каже, я любив дівку і не хотів її взяти. Вона пішла проти Великодня до знахаря, а той і обернув мене вовкулаком* (СС 49); ‘вовкулаку-молодого, що став вовком під час весілля’, напр.: *Свайба та зразу ж розбіглася вовками!* (СС 49). Наведені приклади ілюструють семантичну ідентичність варіантів **вовк** – **вовкулака**.

На Поліссі **вовкулакою** може стати чужий, ворожий чаклун [Давидюк 2002: 19], а також жінка, “якщо вона наслала на чоловіка вовкулакування” [там само, 29].

Значення номена **вовкулак** уточнюється і дещо звужується лексемами **вроджений, зачарований, обернений** (УМ 220), напр.: *Вовкулаки бувають*

двоякі: *вроджені* – тоді вони періодично перемінюються у вовків, як прийде на се пора, і бігають із ними, і зачаровані (Гнатюк 223).

Демономен **вовкулака** в українській мові функціонує в літературі XIX століття, напр.: *Як у полі на могилі Вовкулак ночує, А сич в лісі та на стрісі Недолу віщує* (Шевченко II 23); у сучасній українській прозі, напр.: *...звір її напав, навалився, щоб не зрухнула рукою, гарчав і дер її, кігтями й зубами: вовкулака!* – *зблиснуло в мозку...* (Забужко. Сестра 102). У мовній практиці слово **вовкулак** (**вовкулака**) переважно вживається на позначення відлюдкуватої людини (СУМ I 711).

Походження номена **вовкулак** (ЕСУМ I 412; Ф I 338-339) пов'язують з псл. **vьkoldloьkь*, де перша частина псл. **vьkь* – ‘вовк’, друга цсл. *длака* – ‘волосся, шкіра’. Існує й інша думка, згідно з якою найдавніша форма цієї назви, мабуть, склалася внаслідок поєднання слів **вовк** і **ведмідь** [Мифы народов мира I: 242-243], балто-слов'янське **dlak(i)as** – ‘ведмідь’ (СД I 418). Однак О.Брюкнер зазначає, що **вовкулак** є витвором слов'янської міфології, мотивуючи це тим, що саме поняття і його назва повторюються у всіх слов'янських мовах, а вже від слов'ян його перейняли інші народи [Brückner 1957: 284].

В українській мові на позначення аналізованого денотата використовуються й інші варіанти: **вовкокулак** (Аркушин I 67), **вовколаб** (Гнатюк 403), **вовколат**, **вовкула** (Скуратівський 186), **вовкораб** (Хобзей 73), **вовкун** (Гнатюк 403), **вовкурад**, а також синоніми – **вирід** (Скуратівський 186), **місічник**, **перевидник** (Хобзей 72), **біда** (там само, 73).

Однокореневі демономени **вовкокулак** (Аркушин I 67), **вовколаб** (Гнатюк 403), **вовколат**, **вовкула** (Скуратівський 186) мотивуються іменником **вовкулак**, припускаємо трансформування слів мовцями внаслідок табування. Дещо прозорішим видається походження назв **вовкораб** (Хобзей 73), **вовкурад** (ЕСУМ I 412; Хобзей 73). Автори “Етимологічного словника української мови” висловили припущення, що лексема **вовкурад** – “результат контамінації слів **вовкулак** і **рад**, яка відображає уявлення про близькі

стосунки “вовкулаків” із вовками; причини виникнення слова могли бути й евфемістичні, щоб знешкодити магічну силу “вовкулака”; певну роль при цьому могло відігравати також спорадичне чергування приголосних л:р” (ЕСУМ I 412). Оскільки лексема функціонує головним чином в південно-західних говірках, де вживається переважно назва **вовкун**, а не **вовкулак**, слухним видається зауваження Н.Хобзей, що композит **вовкурад** має значення ‘любити вовка’, ‘радіти вовкові’, де рад – ‘любити’ (лемківська говірка). Подібний механізм утворення припускаємо і стосовно лексеми **вовкораб** – контамінація слів **вовк** і **раб**. Хоча назва може бути утвореною і внаслідок звукової трансформації.

Лексему **вовкун** (Хобзей 72) також засвідчують говори південно-західного наріччя, напр.: *Буває так, що вовкун є місяць чоловіком, а місяць вовком* (Гнатюк 403). У текстах номени **вовкулак**, **вовкулака**, **вовкун** вживаються паралельно, як словотвірні варіанти без відмінностей у значенні або як однокореневі синоніми. Походження демономена **вовкун** прозоре. З огляду на словотворчий формант, гадаємо, що з’явився він на українському мовному ґрунті.

У зазначених говорах вживається слово **перевидник**, синонім до **вовкун**. Н.Хобзей припускає, що ця назва – “евфемізм, субститут назви **вовкун**” (Хобзей 72). П.Гриценко зазначає, що, “приховуючи денотат, табу-субститут часто використовується лише ситуативно, не завжди витісняє першу назву даної реалії з ужитку, а співіснує з останньою” [Гриценко 1990: 145]”. Назва мотивується дієсловом **переводитіси** (Хобзей 72), споріднена з **переводитися** – ‘змінюючись на гірше, ставати схожим на кого-, що-небудь’ (СУМ VI 145).

Гуцульські говірки засвідчують евфемізми до **вовкун** – **місічник** (Хобзей 72) (назва здебільшого вживається на позначення лунатика; гермафродита) та **біда** (там само, 73). Мотивація демономенів прозора: назва **місячник** указує на нічне перевтілення у вовкулаку (при місяці); лексема **біда** може бути евфемізмом до назв зі значенням ‘нечиста сила’, ‘гадюка’, ‘важка

(невиліковна) хвороба' (там само), характеризує результат впливу нечистої сили на людину.

На сербському мовному ґрунті відбулося змішування вірувань в упирів і вовкулаків [Лукінова 1981: 66]. Пам'ятки української етнографічної спадщини також засвідчують номен **вовкулак** у значенні 'упир', напр.: **Вовкулак** *потинає звичайно вівці, а часом і чоловіка* (Гнатюк 404). У переказах і легендах Нижньої Наддніпрянщини фіксується накладання семантичного поля сполуки **живий упир** 'чаклун, що захищає людей від відьом' на лексему **вовкулака**, напр.: *–Цитьте, – каже, – цитьте, бо я всю вашу й думку знаю, де ви й змовляєтесь... – Та як почав кожній викладати, що вона замишля, так вони давай його прохати, щоб не казав нікому. А то ж їхній сам вовкулака й був!* (СС 50).

Спорадично художня література засвідчує номен **вовкулака** у значенні 'чудовисько, що розриває могили і їсть трупи людей', напр.: *– Не інакше, як Вовкулака розрив ту могилу чужої пані й пообгризав її кістки! – говорили повні жаху люди...* (Королів Старий 49). У цьому значенні назва **вовкулака** зближується з демономеном **песиголовець**.

За компонентом значення, що вказує на зовнішні ознаки денотата (великий зріст, волохате тіло, роги), а також об'єктом називання (заклята людина, мешканець лісів і гір), до аналізованої групи слів відносимо лексему **чугайстер** (Войтович 593; Воронько 249), фонетичний варіант **чугайстир** (Коцюбинський II 244), напр.: *В корчах і кручах умирають міфи. Чугайстер щез. Покаялися нявки* (Костенко 180); переносно 'дух лісу' – *Він чимало встиг зробити за довге життя: день при дні шукав Чугайстра – добра і краси* (Федорів 211). Словосполучення **лісовий дух** контекстуально заступає демономен **чугайстер**, напр.: *Найглухіші карпатські дебри і пуці називають Чугайстровими, бо нібито людська нога там не ступає...там старий і добрий лісовий дух випасає оленів і ведмедів, грає їм на сопілці й стереже від лиха* (Федорів 286). На позначення **чугайстра** в говірках південно-західного наріччя використовують також описові складені номінації **лісовий чоловік**

(Коцюбинський II 243; Хобзей 221), **дикі люде** (Хобзей, там само). Дослідник В.Войтович подає синоніми до лексеми **чугайстер – очугайстер, чугайстрин, лісовий чоловік, лісовий дід, ночник, гай, снігова людина** (Войтович 593). Походження не ясне, припускається зв'язок зі **Стрибогом (чугайстер – Стрибог)**(там само). Лексеми **очугайстер, чугайстрин** є, очевидно, словотвірними варіантами. Назви **гай, лісовий дід, лісовий дух, лісовий чоловік** мотивуються місцем локалізації, **ночник** – часом появи. Оскільки **чугайстер** мешканець не тільки лісів, а й гір, то зрозумілою стає синонімічність словосполучення **снігова людина** – назва за місцем “проживання” (у засніжених горах).

Таким чином, демономени ЛСГ “Перевертень” знаходяться на перетині двох ТГ – “Номени антропоморфних демонологічних персонажів” та “Номени антропозооморфно-зооморфних демонологічних персонажів”, утворюючи якісно розвинену, проте кількісно обмежену групу слів (див. додаток С, рис. 5). ЛСГ представлена виключно назвами чоловічого роду, що пов'язано з міфологічними уявленнями про стать носія назви. Компоненти групи складають два синонімічні гнізда: значенням ‘обернена чаклуванням на тварину людина, нечиста сила’ об'єднані лексеми **біда, вирід, вовкулака, оборотень, перевертень**; а за архісемою ‘заклята людина’ – **вовкулака, чугайстер**.

Більшість іменників ЛСГ “Перевертень” за формальною структурою однокомпонентні (**вовкулака, оборотень, перевертень, чугайстер** тощо). В етнографічних джерелах фіксуємо складні форми номінації, виражені словосполученнями дієприкметник + іменник (**вроджений вовкулак** (порівн. **вроджена відьма**), **зачарований вовкулак, обернений вовкулак**), у яких означення використовуються для уточнення походження денотата. Більшість слів, що належать до складу досліджуваної тематичної групи, утворилася на українському мовному ґрунті.

Характерною рисою ЛСГ “Перевертень” є функціональна активність домінанти групи **перевертень**, що пояснюється її потенційними

можливостями для позначення сучасних реалій. Сприяє цьому переосмислення твірної основи, яка і вмотивовує назву.

3. 2. Лексико-семантична група “Потвора”

До ЛСГ “**Потвора**” включаємо слова на позначення демонологічних персонажів із спотвореною антропологічною зовнішністю. **Потвора** (СУМ VII 399) – ‘страхотлива фантастична істота, страховище’, в українській мові здебільшого вживається в переносному значенні, напр.: *Боїшся, значить, молодець! Ви придурки, жальогідні **потвори**, на кого хвоста підняли?* (Кокотюха 141). Лексема вживається як у чоловічому, так і жіночому роді. Функціонує в поезії здебільшого як об’єкт порівняння, напр.: *Страх мимоволі боров химерна була глибина і сам корабель – немов **потвора** морського дна* (Костенко 220); прозі, напр.: *Зникав...І раптом вилітав з-під землі далеко, мов пекельна **потвора**, потрясаючи реготом ніч* (Багрянний 26). Фіксуємо аугментативні утворення – **потворище** (СУМ VII 339), напр.: *Відчинила [Оксана] миттю скриньку, в три вузли звилла хустинку та щосили як гукне: - Згинь, **потворище** страшне* (Забіла.Світ 137); **потворисько**, напр.: *Тільки тепер, виводячи дівчину з хати, побачив Явтух, яке **потворисько** лежало на столі, звісивши рогату голову* (Данилевський 236).

До аналізованої групи належать демономен **страхиття** (СУМ IX 755) – ‘фантастична істота незвичайного, страшного вигляду; страховище’, напр.: *Кайдаш провітрився надворі. Лаврін увів його в хату. **Страхиття** десь зникло* (Н-Л III 401) та кілька однокореневих назв: **страховидло** (СУМ IX 755) – ‘те саме, що страхиття’, **страховисько**, **страховище**, **страховіття** (756) – ‘фантастична істота незвичайного страшного вигляду; страхиття’, напр.: *У мерехтливому місячному сяйві очища **страховиська**... погрозливо, утаємничено блищали, з пащек його звисав червонястий язик...Співчуваю жінкам, яким ввижаються усілякі **страховидла*** (Дрозд. Убивство 107).

Розглядана лексема фіксується також із значенням ‘чорт’, напр.: *Зображував маляр на картинках своїх усіляких **страховиськ**, рогатих, хвостатих* (Дрозд. Убивство 106).

Досить активно в сучасній мові функціонує запозичення **монстр** (Морозов 370) – ‘страховисько, потвора’, напр.: *Він малював страхи. Не **монстрів** на павучих ногах, не триголових щурів – щурів! – не вампірів і мертвяків* (Кокотюха 11), переносно ‘те, що зненацька лякає’, напр.: *Поспати не завадить, тим більше, під вухом величезний **монстр** – будильник* (Кокотюха 139). Походить від лат. **monstrum** – ‘диво, потвора’ (Морозов, там само).

Українською мовою засвоений і номен **химера** – ‘у грецькій міфології – бридка потвора, з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з пащі якої вивергається полум’я’ (Гр IV 397; Огієнко IV 445; СУМ XI 57-58). Це слово засвідчене зі значеннями ‘дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви’, напр.: *[Долорес]: Яка ж то мрія? [Анна]: Ет, так, **химери!**...Мариться мені якась гора стрімка та неприступна, на тій горі міцний, суворий замок, немов гніздо орлине...* (Леся Українка VI 81); ‘те саме, що галюцинація’; ‘дивовижні примари, вигадки чий-небудь; дивна поведінка кого-небудь; дивацтва’, порівн. **химерник** – ‘витівник’; ‘що-небудь своєрідне, дивне, оригінальне’, напр.: *Доповідь: “**Химера** Хореографії як Танцююча Примара в затінку Світового Дерева”* (Андрухович 40); ‘морська риба підкласу суцільноголових’; ‘опудало’; в біології – ‘організм, що складається з генетично неоднорідних тканин’; перен. – ***Химери** хмар задушуть горизонт* (Костенко 270).

До шару активної лексики української мови належить номен **чудовисько** (СУМ XI 375; Гр IV 475) – ‘жахлива фантастична істота, потвора, страховище’, напр.: *Тихо відчинилася хвіртка, і в двір почало всовуватися якесь **чудовисько**, з дивно видовженою чорною головою* (Вечеря 74); *Кожум’яка витер з очей солону ропу і уздрів у двох головах **чудовиська** знайому постать з вулиці Винниченка* (Перець, 2001, №8, с.4). У художній

літературі вживаються словотвірні варіанти слова: **чудовище** (СУМ XI 375-376), напр.: *Забіжить яка цікава молодиця, та як уздрить таке **чудовище**, то лиш очі відведе* (Кобринська 237); зрідка – **чудерство**, напр.: *Єсть, кажуть, на морі морське **чудерство** з трьома губами і на кожну губу дванадцять кораблів бере* (Гр IV 475); **чудище**, напр.: *Хто повідає, скільки літ небу над моєю головою? Або оцим **чудищам**, що серед дня маскуються під гори наддніпрянські, а уночі оживають?* (Дрозд. Убивство 71). Ця назва може позначати як зооморфні, так і антропоморфні демонологічні персонажі.

Синонімом до аналізованих слів виступає іменник **дивогляд** (Головацький 514) – ‘чудовисько’, напр.: *Слухаю, розкривши рота, дивлюся вибалушеними очима, а ту в куті піднімається якась мара – **дивогляд** страшний. Щось несамовите, худе, бліде, буцім із тоненького, сухого, темно-жовтого паперу – очі непорушні, вгору піднесені, мов зі шкла притьменного – уста сині, стулені, а межі них вистають два предовгі зуба* (Гавришкевич 188).

Песиголовець (Войтович 367) – ‘людоджер велетенського зросту, собачого або лев’ячого вигляду’, у гуцульських говірках – **песіголов** (Хобзей 151-152) – ‘вкритий шерстю велет з собачою головою, що поїдає людей’. Назва функціонує в переказах і легендах, художній літературі, напр.: *Старі люди розказують, що колись був такий час, коли не було смерті. Тоді, замість смерті, жили, кажуть, **песиголовці** з одним оком* (СС 52); *За столом тепер сиділа істота в халаті Фіделя і з головою німецької вівчарки...Істота повільно піднялася. Ніякого **песиголовця**, знову Фідель, тільки погляд інакший.* (Кокотюха 141).

Перекази про **песиголовців** збереглися переважно в Україні, у східних слов’ян повір’я, пов’язані з песиголовцями, людодідами, морськими мешканцями, з’явилися з візантійськими і римськими апокрифами, які є переказами творів античних письменників [див. Левкиевская 2000:155-157]. Вітчизняні етнографи вважають, що **песиголовці** – трансформоване в народній уяві уособлення небезпеки від чужоземних ворожих народів (УМ

224). У художній літературі фіксується словосполучення **песиголова потвора** у значенні ‘песиголовець’, напр.: *Передчуваючи лихо, хоча й без того його було вже досить, Ващенко рвонувся до вікна, але його зупинив звірячий рик – на підвіконні знову сиділа **песиголова потвора*** (Кокотюха 141).

Синоніми до лексеми **песиголовець – бесиголовець, велетень-людоїд, сиріод**, жін. роду – **одноока баба** (УМ 223). Назва **бесиголовець** мотивується словосполученням **голова біса (беса)**, є рідковживаною, зафіксованою лише в етнографічних джерелах (УМ 223). В основу номінації **велетень-людоїд, сиріод** покладено вірування українців, що песиголовці їли живих людей. Походження демономена **одноока баба** мотивується зовнішніми рисами денотата.

Отже, аналізована ЛСГ “Потвора” ТГ “Назви антропологічно-зооморфних демонологічних персонажів” включає демономени, основним компонентом значення яких є ‘спотворена антропологічно зовнішність’. За цією ознакою вони близькі до демонолексем ЛСГ “Перевертень” з домінуючою семантичною ознакою ‘людина, обернена чаклуванням на тварину’. Особливістю аналізованої ЛСГ є творення більшості слів – її складових – на українському мовному ґрунті (**потвора, страхіття, страховидло, страховисько, страховіття, чудовисько, чудовище**) та розширення лексико-семантичної парадигми за рахунок запозичень (**монстр, химера**).

3.3. Лексико-семантична група “Змій”

Змій як демонологічний персонаж – один з найскладніших у світовому фольклорі та релігії. В українській народній творчості він ототожнюється з **драконом** – ‘казковою істотою з крилами і зміїним тулубом, наділеною незвичайною силою’ (СУМ III 620-621), напр.: *А в скелі живе **змій**. І це нечиста сила. Сім год живе гадиною, другі сім год – полозом (така велика та*

страшна зміюка), а треті сім год живе **змієм** із крилами, – такі великі, як у вітряку... (Грінч II 156); у порівн., *І коні басують, як змії!* (Забужко. Диригент 108); *Чоловіче мій, запрягай коня! Це не кінь, а змії,* – миготить стерня (Костенко 56). У християнському розумінні – ‘біблійний образ диявола, що спокусив людину в раю’ (СУМ III 620-621), напр.: *Яблука пізнання догнивають, і млявий оспалий **Змії** Жінці з кошиком, наче обвисла спідниця, сповзає з коліна* (Забужко. Диригент 40); *І з легкістю ковзнувши, наче **змії**, із бузини виходить безшелесно брат Домінік* (Костенко 509). У свідомості українців відбулося нашарування й узагальнення цих понять, що позначилося на лінгвальному рівні, напр.: *Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній **дракон**, найбільший і найстрашніший з усіх **драконів**. Ані Микита Кожум’яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненным черевом, з залізною пащею жахкотів він, немов щойно вилетів з пекла* (Багряний 26). Функціонують лексеми **дракон** і **змії** як абсолютні синоніми, напр.: *Ти такими словами не розкидайся. Сказано в писанні: “І пошлю на вас **змія**”. А цей, з дозволу сказати, **змії**, – князь поплескав **дракона** по лапі, – викинув такий фортель!* (Винничук 308); *І тут я побачив у воді довгасту...**зміюку**... Він таки був у озері, **дракон**, що про нього недовірливо переповідала баба Марфа* (Дрозд. Убивство 141).

В українській мові лексема **змії** (СУМ III 620-621) може функціонувати у значеннях ‘дитяча іграшка’, ‘підступна, хитра людина’, ‘злий, сильний, підступний ворог’, напр.: *Еней злий **змії**, – не чоловік* (Котляревський I 84). Мовлення засвідчує використання лексеми **змії** як інвектива, а в складі фраземи **зелений змії** (Білоноженко I 339) у значенні ‘спиртне’.

Лексема **змії** праслов’янського походження – псл.***зьтььъ**, ***зьтья**, пов’язане із **зем’я** ‘земля’, “за походженням є табуїстичною назвою плазунів..., яка вживалася для відвернення зустрічей з небезпечними для життя отруйними зміями” (ЕСУМ II 269).

Фольклорна традиція поділяє **зміїв** на змія-викрадача; змія, який збирає данину; змія – охоронника кордонів; змія-поглинача, змія-спокусника тощо

[Дунаєвська 1989: 33], напр.: *Скажу вам спершу, браття, що **змій** буває неоднаковий: інший носить гроші багатіям, а інший чарує красунь і прилітає до них уночі* (Куліш. Змій 133). На лінгвальному рівні цей поділ виражається утвореннями **огненний змій** (Куліш. Змій 101), варіант **вогненний змій** (Войтович 81), напр.: *Ото ж почує таке благання удовиці **вогненний змій** – і вночі з'являється із коштовними подарунками* (Товстий 12); **змій-іскуситель** тощо, напр.: *І підкрався тоді до Адама **Змій-Іскуситель**, підтягнув портупею та й муркоче ласо, мов кіт* (Костенко 170). Художня література ілюструє вживання словосполучення **огненний змій** на позначення блискавки, напр.: *...клубки **огненних змій** перекочувались по чорних хмарах...* (Мандичевський 453).

Лексема **змій** вживається з прикладковим компонентом **горинич**, напр.: *Та не волоцюга я і не жебрак! Іван Царевич я! Але в казино **Змій Горинич** і Коцій Безсмертний зробили з мене дурника* (Перець, 2002, №2, с.1; Чемерис 85); рідше – **людовбивця**, напр.: *Невже аж так мало сили в тобі, щоб не годен ти побороти цього **змія-людовбивцю*** (Андрухович 110-111).

Фольклорні матеріали засвідчують вживання іменників **змій**, **дракон** з прикметниками – кваліфікаторами **триголовий**, **триглавий**, **шестиголовий** (Гр IV 475), **шестиглавий** (там само), **шестикрилий** тощо, напр.: *Гомонять, ніби в рукавах чорти і русалки водяться. А ще брешуть, ніби серед ночі із dna озера **триголовий змій** спливає* (Дрозд. Убивство 101); *Ви що, не чули, в них тут споконвіку **Триглавий Змій** на Хортиці живе!* (Костенко 448); у художній літературі фіксується й ад'єктив **восьмиокий**, напр.: *А за ними – ще сила-теменна інших гостей: але не акторів і не міністрів, і не модельок, і не банкірів, а все переважно лемурів та єхидн та сирен та **восьмиоких драконів** та мантікор з ляцертінами* (Андрухович 232); спорадично вживається словосполучення – **змій з дванадцятьма головами**, напр.: *Були й такі, що бачили **змія з дванадцятьма головами*** (Куліш. Змій 135)

На позначення аналізованого денотата використовуються також однокореневі назви **змія** (Он I 314; СУМ III 629), **зміюк** (ЕСУМ II 269; Он,

там само). Літературна мова подає аугментативні утворення: **зміюка** (СУМ III 628-629), **зміючка** (там само), **зміяка** (Манжура 146), **зміяра** (ЕСУМ II 269), напр.: *Зміюко безголовий! Останнього зуба мені вибив!* (Перець, 1988, №23, с.10); *Красива мати в них була, зміюка* (Костенко 451); *...ніщо не було для Ганнусі таким гнітючим, як сам отой виснажливий щоденний змаг з малою зміючкою – баби-яги-внучкою* (Забужко. Сестра 78).

У сучасній українській мові вживається демономен **василіск** (СУМ I 296) – ‘змій, який вбиває не тільки своєю отрутою, а й поглядом, від якого сохла трава і тріщали скелі’, **змій василіск** (Войтович 194) – ‘змійний цар із головою і кігтями птаха (півня), а тулуб і хвіст жаби і змії’, зафіксований і класиками, і представниками сучасного літературного процесу, напр.: *Упирі та василіски, Змії, страхи, ящурки, Всі дива страшної казки. – От співцеві сні палкі* (Леся Українка II 136); *Танцюють васильки і василіски На відьмаківській шабаші думок* (Геньба 16); проте широкому загалу це слово стало відоме завдяки популярному твору Дж.К.Ролінг “Гаррі Поттера”: *Один із найдовших отруйних зубів упився йому в руку, а тоді раптом зламався, коли Василіск у конвульсіях бебехнувся на підлогу* (Поттер 324)). В українській мові фіксуємо вживання лексеми **василіск** як інвектива, напр.: *Ой ви, Єви! Ой ви, спокусительки! Це не Діана, – це фурія, аспид, василіск!..* (Н-Л III 31). Корелят жін. роду в українській мові відсутній. У художній літературі фіксується варіант – **василиска**, напр.: *Сарандара, марандара, гаспіда угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміня доганяє!* (Н-Л III 401). Слово іншомовного походження – лат. **basiliscus**, від грец. **Βασιλέυς** ‘цар’.

Гідра (Морозов 129; СУМ II 65) – ‘у давньогрецькій міфології – багатоголовий дракон із тілом змії, зрізані голови якого відростали’, ‘маленька безхребетна прісноводна тварина, поліп’, напр.: *І снилась грекам то Лернейська гідра, то Змій Триглавий, то Немейський лев* (Костенко 448); переносно – ‘ворог, страховисько’ (Морозов 129).

До активно вживаних в українській мові належить лексема **дракон** (Гр I 440; Огієнко I 357; Мельничук 226) – ‘потвора, крилатий вогнедишний змії’,

‘рід ящірок родини агамових, поширених переважно в Південній і Південно-Західній Азії’, ‘сузір’я в Північній півкулі неба’. Функціонує в сучасній літературі, напр.: *Нема війн, нема розбійників, не з’являються ані злі чаклуни, ані людоджери, кудись поділися страшні багатоголові дракони* (Винничук 275); використовується як компонент порівняльних конструкцій: *Респондент шурхотів наді мною своїм плащем, ніби дракон крилами* (Андрухович 51). Лексема **дракон** вживається паралельно з фольклорним демономеном **змій**. Часто ці слова виступають як абсолютні синоніми. **Дракон** походить від грецького **δράων** – ‘змій’.

Левіафан (СУМ IV 459) – ‘за біблійною легендою – величезне морське страховище або літаючий дракон’, напр.: *Тричі вирунав на їхньому шляху володар морських безодень Левіафан і тричі роззявляв смердючу пащеку, щоб їх проковтнути разом із кораблем...* (Андрухович 77); переносно – ‘щось величезне, страхітливе’. Назва походить від давньоєвр. Лів’ятан, запозичена через книжну мову (Морозов 317).

Етнографічні та фольклорні джерела засвідчують демономен **полоз** (Гнатюк 208) – ‘незвичайно великий вуж, який душив людей’. Вірування в **полоза** подібні до вірувань у **змія**, напр.: *Одна жінка, за котрою Полоз гнався, щоб її ймити й жити з нею, бачила, як під ним трава перемінилася в уголь (там само); Став полоз душити козака, а він йому й засадив ножа в голову (СС 197); А в скелі живе змій. І це нечиста сила. Сім год живе гадиною, другі сім год – **полозом** (така велика та страшна зміюка) (Грінч II 156). Назва мотивується іменником **полоз** (СУМ VII 93) – ‘неотруйна змія родини вужів’.*

Словник Білецького-Носенка подає номен **смок** (334) у значенні ‘змій-велетень, гідра, дракон, удав’, вживається також із атрибутивним компонентом – **смок семиголовий** (там само). Походження невідоме, припускається запозичення з болгарської: вуж у болгар позначається словом **смок** (СД I 334).

Отже, ЛСГ “Змій” – кількісно обмежене угруповання, домінантою якого є демономен **змій**. Лексема **змій** в українській мові є полісемічною – ‘плазун’, ‘дракон’, ‘казковий персонаж’, ‘диявол’, ‘дитяча іграшка’, ‘підступна, хитра людина’ та ін. На синтагматичному рівні засвідчено словосполучення, які уточнюють і, відповідно, звужують лексичне значення номена – **вогнений змій**, **огнений змій** (дракон), **змій-іскуитель** (диявол), **зелений змій** (спиртне), **Змій Горинич** (казковий персонаж).

Залежно від контекстуального оточення демономени аналізованої ЛСГ виявляють здатність утворювати синонімічні ряди, напр.: **дракон**, **змій**, **левіафан**, **смок**.

ЛСГ “Змій” включає кілька запозичень із грецької мови – **василіск**, **гідра**, **дракон**. Вони характеризуються різним рівнем адаптації та неоднаковою кількістю похідних. Наприклад, на відміну від слів **василіск**, **гідра**, **смок**, лексема **дракон** є більш адаптованою, що позначається на її функціональній спроможності: слово широко вживане в художній літературі, українському фольклорі; виявляє потенційні словотвірні можливості (напр., **дракончик**, **драконеня**, **драконенятко** тощо).

Зазначимо, що лексеми аналізованої групи мають, як правило, лише одну з родових форм (за винятком корелятивної пари **змій** – **змія**).

3.4. Лексико-семантична група “Чорт”

ЛСГ “Чорт” включає назви ворожих людині надприродних істот, духів-демонів, що уособлюють абсолютне зло. Домінантами ЛСГ “Чорт” в українській мові є лексеми **чорт**, **біс**.

Чорт (СУМ XI 362) – ‘надприродна істота, що втілює в собі зло і має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана’. Назва відзначається активністю вживання, засвідчена в міфологізованих текстах, напр.: *А чорт, перекинувшись горобцем,*

та з радощів аж підскакує та хвостиком вертить (Стороженко I 22); сатирично-гумористичних, напр.: *Який же це ангел? Он роги, ратиці, хвіст. Усі знають, що це **чорт*** (Перець, 2001, №9, с.15); як об'єкт порівняння – *Зв'язок урвався, Галина Федорівна глянула на мобілку, як на якогось **чорта*** (Кононенко. Ностальгія 2 100), символічно, напр.: *Дуже був суворий Між Богом – **чортом** душу не двоїв* (Костенко 386). Лексема засвідчена також зі значенням – ‘хто-небудь умілий, жвавий, меткий, хитрий, сміливий’, напр.: *Я летів **красивим чортом** На коні, як ворон чорнім – Біла піна падала, мов сніг...*(Олійник 160). Зрідка фіксується використання лексеми **чорт** на позначення особи жіночої статі, напр.: *Се **чорт**, не жєнцина!* (Дияволиця 205). Оказіонально в аналогічній функції вживається словосполучення зі стрижневим словом **чорт** – **хтиві помадні чорти**, напр.: *...однак на кїтчастї вицвілі над плїнтусами шпалєри вже напластувались новї тривоги, і він лєдвє відчував незриму братову присутність, такою запаморокою рожєвіли **хтивї помадні чорти** на стїнах* (Вечєря 204). Мовлення репрезентує вживання лексеми **чорт** як вигука, який залежно від інтонування є засобом емоційного вияву розчарування, злості, радості тощо.

В українській мові зафіксовано деривати-експресеми чоловічого, жіночого та середнього роду, утворені від лексеми **чорт**: чол. рід – **чортик** (СУМ XI 364; Гр IV 472), напр.: ***Чортик**, товстєнький, рогатий і хвостатий, підморгнув їй і помахав волохатою лапкою* (Кокотюха 93), у порівн. – *Вискочив перед них яко **чортик** пан секретар Данпертутто з нетлінною папіросною...*(Андрухович 61); **чортило**, напр.: *Працівники вашого закладу кладуть під котли не однакову кількість дров. Отой **чортило** з надгризеним хвостом...*(Тіні 10); **чортисько** (Вусик 384; Гр IV 472), напр.: *У брамі під зеленим ліхтарем нас уже зустрічав доходжалий готельний *qiovinetto*, поранений алкогольними зморшками **чортисько** в трикутному капелюсі з пером* (Андрухович 49); **чортихай**, **чортичок** (Вусик 384); **чортище** (там само; Гр IV 472), **чортовисько**, напр.: *В кожному **чортовиськові** знайомих собі я вигадую...*(Драч 261); **чорток** (Вусик 384), напр.: ***Чорток-чорток**, не*

ламай кісток! Ти з води, а я у воду (Ном № 275); **чорточок, чортула, чортуляк, чортуляка** (Вусик 384); **чортяк**, напр.: *З тих склепів виходить чортяк* (Гр IV 473); **чортяка** (Аркушин II 255), напр.: *Орудую ними, як чортяка грішними душами* (Ном №1083); *Але чортяка сидів і в Колі-рибалці, отакий чорний, тілистий, із натуральними ріжками і хвостом...* (Вечеря 49); жін. рід – **чортиха, чортиця** (Гр IV 472; Шевчук. Чортиця), напр.: *Їде Іванко на хортиці, Везе Ганнусю на чортиці* (Леся Українка IX 22); *“Та почекайте ви, чортиці, – сказав мирно він. – Дайте хоч слово сказать...”* (Вечеря 73); **чортіянка, чортовка** (Чабаненко IV 220); **чортеня** (СУМ XI 364; Гр IV 472), напр.: *За чорно-білою горою, на схилку радісного дня, малює хмари пурпурові якість веселе чортеня* (Костенко 201); **чортенятко** (Вусик 384), напр.: *Кучеряві, як попуасики, ми, Телесики, ми, Івасики, сидимо на тих крилах, як чортенятка болотні, а посередині Микола* (Костенко 395); **чортя** (СУМ XI 388); **чортятко, чортяточко** (Вусик 384).

На позначення жінки-спокусниці в українській мові використовуються номен **чортиця** (Кобилянська 565), напр.: *Катерині байдуже було, що зробила б Люська з такою фігурою, проте потроху-потроху, як побачила Степана, вона вже знала собі ціну, вже не горбилася, а несла свої груди, як чортиця, і Степан їй так і сказав за першої ж зустрічі: “Ти відьма”* (Шкляр 8).

Лексема **чорт** і похідні утворення входять до складу фразеологічних зворотів, напр.: *У цих кварталах для люмпен-венеціанців сам чорт ногу зломить* (Андрухович 228).

У живому мовленні українців аналізований демономен та його похідні активно функціонують у вільних і фразеологізованих сполуках пейоративного плану, напр.: **чортіян** (Чабаненко IV 220), напр.: *Ах ти ж чортіян проклятий! Ти куди ото поліз!* (там само); **чортула** (Вусик 384), напр.: *Чуєш, кажу, чортула, кидай подальше землю* (Чабаненко IV 221); **чортула чортова, чортина дочка, чортина мати, чортиний батько, чортиний син, чортів батько, чортів дженджик, чортів жевжик, чортів кришеник, чортів пакіл,**

чортів син, чортова кишеня, чортова кров, чортова мацапура, чортова сатана, чортове поріддя, чортові обрізки, чорт його бери, чорт би його взяв, от чортула, чортула чортова, от чортуляк, от чортуляка, бодай його чорти вхопили, чортиниського чорта камінь (Вусик 384) та ін.

Українська мова має збірні назви, утворені від іменника **чорт** – **чортівня** (СУМ XI 356; Гр IV 472; Вусик 384), **чортовина** (СУМ XI 365; Вусик 384), **чортовиння** (СУМ XI 365; Гр IV 472; Вусик 384), **чортяцтво** (Гр IV 473), **чортячина** (Вусик 384) на позначення чортів, дияволів, духів, бісів і всякої нечистої сили. Простежується функціонування цих назв як інвективів, напр.: *Але що за чортовиння?.. Та на чорта вона мені здалася?* (Дияволиця 122).

Походження демономена **чорт** привертало увагу багатьох етимологів. М.Фасмер зіставляє слово з лит.**kyreti** ‘злитися’, **apkyreti** ‘набридати’, **kereti** ‘врекати, зачарувати’ тощо, вважаючи його праслов’янським утворенням на *to-* (Ф IV 347). Існує думка, що слов’янське ***čьrtь** – праслов’янського походження. Дослідники припускають формальну тотожність ***čьrtь** ‘чорт’ і слн. **črt** ‘розкорчована ділянка’, ‘межа’, вказуючи на можливість семантичної реконструкції ***čьrtь** – ‘той, хто рие’ [ЭССЯ IV: 164-166]. У сучасних дослідженнях висувається гіпотеза, що назва **чорт** походить від “давньої назви волхва, який умів читати таємничі письмена язичницькі, записані чертами (рисками)”; християнська релігія вклала в це слово нове значення, приписавши волхвам спілкування з нечистими (Ковальчук 97).

Лексема **чорт** має розгалужене лексико-семантичне поле, що пояснюється позамовними (вплив християнства, міжмовні зв’язки, культурна інтерференція тощо) та внутрішньомовними чинниками (фонетичні, лексичні, словотвірні процеси й таке інше).

Так, в українській мові синонімом до **чорт** виступає лексема **біс**. Фольклорна традиція розрізняє позначувані реалії за зовнішніми ознаками, напр.: **Чорт** чорний, а **біс** рябенький (Номис №193). **Біс** (Гр I 69; СУМ I 186; Б-Н 56) – ‘уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у

вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками. Злий дух, чорт, диявол, сатана', напр.: **Біс бісові** ока не виколе (МС 12). Назва набула широкого вжитку в мові художньої літератури – прозі, напр.: *Навіщо бісові, – думав завжди я, – вселятись у хворий та убогий розум, замалий він тут матиме пожиток: біс – це думки, помисли й похотіння наші, звернені на зло, це лихі вчинки і злочини* (Шевчук. Птахи 13); поезії, напр.: *...вили гнізда янголи висиджували писанку а біс гашиш смалив Благую вість пописував* (Неждана 104).

У більшості випадків лексеми **біс** і **чорт** виступають абсолютними синонімами, напр.: *“Чого мені боятися? – думав Іван. – Хіба нечистої сили, дак я перехрещусь і вона згине, а не то, дак візьму з собою хорошу дубину да так тягну хоч би й самого чорта – не подивлюся йому в зуби...Бач, проклятий бісяка! Сам скільки грошей має, а нам, людям, не хоче уступити й трохи...”*(Купрієнко 95); *Зараз пізнав, що се бісяка налагодивсь йому оддячити; нічого робити – до чорта; сюди-туди, круть-верть – чого не робив, як не панькав і перепрошував чортяку, – не хоче, гаспидів син!* (Стороженко I 54).

Лексеми **біс**, **бісик** та ін. у живому мовленні набувають конотації, яка пов'язується з піднесеним настроєм, жартами, напр.: *А навіщо мені здалася така стара жінка? – сказав Степан з отим бісом у голосі, що так подобався Катерині. – Ти мене питала?* (Шкляр 91); *Називає Любонька, Любава, Від питва втомилися столи, А в зіницях бісики лукаві, І серця у вічність піднялись* (Геньба 49); *Ти що – ревнуєш?...А в самої веселі бісики замерехтіли в зіницях* (Шкляр 73).

Активно вживається лексема **біс** у складі інвективів, напр.: **бісова дочка**, **бісова кров**, **бісова личина**, **бісова мати**, **бісова челядь**, **бісове коріння**, **бісів син** (Вусик 384), напр.: *Зачекай же ти, бісів сину: я вже тобі втру носа!* (Стороженко.Чорт 220), **бісового батька**, напр.: *На батька бісового я трачу І дні, і пера, і папір!* (Шевченко II 232), **старий біс** тощо. Часто пейоративні конструкції з компонентами **чорт – біс** є синонімічними,

напр.: – *Здурів на старість **старий біс!** – перемовчавши трохи, промовив Яків байдуже* (Васильченко 138); *Взявши до рук принесену **старим чортом** Анджеліно мандоліну, виконав у подарунок своєму гостеві прегарний мадригалик...*(Андрухович 109).

На українському мовному ґрунті витворилися похідні чоловічого, жіночого та середнього роду від слова **біс**: **бісик** (Вусик 383), напр.: – *А що, – кажу, – **бісику**, чого се такеньки зажурився?* (Марко Вовчок 171), **бісило** (Вусик 383), **біситель** (Войтович 28), **бісище**, **бісовило** (Вусик 383), **бісяка** (Вусик 383; Гр I 70), напр.: *Зараз пізнав, що це **бісяка** наладився йому віддячити* (Стороженко I 54); **бісиха** (Войтович 28), **бісиця** (СД I 165; СУМ I 190), напр.: *Не “скотилася” баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки і хитра **бісиця** встигла обмінати її дитину на своє бісеня* (Коцюбинський 205), **бісурка** (Войтович 28; Гр I 70); **бісеня** (Вусик 383), напр.: – *Не всі дома, – всміхаюсь, – у сього **бісеняти**, що коло мене бідкається...*(Марко Вовчок 175), **бісенятко**, **бісик** (Вусик 383). Зауважимо, номен **бісурка** залежно від контекстуального оточення може набувати і граматичного значення чол. роду, напр.: *Його зараз узяв за бороду той **бісурка*** (Гр I 70). Збірні назви нечистої сили (похідні утворення від **біс**) можуть позначати (як і збірні утворення від **чорт**) групу будь-яких демонологічних персонажів: *З тою **бісовщиною**: з ворожками та з знахарями не водись* (Гр I 70); **бісота** (Б-Н 56).

Бісами в давньоруській літературі називалися злі духи, демони і перш за все – язичницькі боги, ідоли [Левкиевская 2000: 438]. Походження цієї лексеми виводять із ***boids-** (< іє ***bhoidh**), яке пов’язують із лит. **baisa** ‘страх’, **boisus** ‘жахливий, бридкий’, гр. **πιδηχοζ** ‘мавпа’ (ЕСУМ I 120; Ф I 160). Хибною видається думка, що псл.***běsъ** пов’язане з наркотичним засобом, що вводив шаманів у транс [Ваńkowski I: 50]. Існує також припущення про походження цієї лексеми від назви знахаря, лікаря-шамана, який магічними рухами виганяв злих духів з тіла людини, звідси і **біситись**, **біснуватись** тощо. Християнська релігія, борючись із язичництвом, надала

цьому слову нового значення, приписавши знахарям спілкування з нечистими (Ковальчук 97).

В українській мові засвідчено словосполучення із стрижневим компонентом **біс – біс полуденний** – ‘полудниця’, **біс на обійсті** – ‘домовик’, **біс-волосатик** (Войтович 28) – ‘лісовик’. Мотиваційна ознака назви пов’язана з часом, місцем з’яви чи зовнішніми ознаками денотата. В.Скуратівський засвідчує ще кілька номенів чорта: **бісеголовик, бицівник, бицеватий** (153). Назва **бісеголовик** мотивується словосполученням **голова біса**, походження останніх лексем невідоме, припускаємо вплив регіонального мовлення.

В аналізованій ПГ “Чорт” окреслюються номени, витворені на українському мовному ґрунті, які позначають **чорта** або ж **демона зла** взагалі. Назви здебільшого давнього язичницького або ж евфемістичного походження.

Так, зокрема, виділяється група номенів, що позначають демонів локусу (від лат. locus - місце). Згадані назви відрізняються від інших лексем на позначення чорта тим, що їх носії “прикріплені” до того чи іншого місця навколишнього середовища (болото, водоймище, людська оселя, ліс, дорога тощо). В основі класифікації демонів локусу лежить їх домінантна семантична характеристика – місце локалізації, що переважно виступає мотивувальною ознакою номінації. До демонів, основним місцем перебування яких є водоймище, належать **анцибол, анциболот, анциболотник, болотяник, водяник, очеретяник, тристенний**.

Анцибол, анциболот, анциболотник (Гр I 8; СУМ I 53; Сизько 8) – ‘болотяний чорт’. У говірках Нижньої Наддніпрянищини лексеми означають ‘водяний чорт’ (Чабаненко I 50); у говірках Південно-Східної Полтавщини, крім основного значення ‘болотяний чорт’, номен набуває й конотативного значення ‘шибеник, зірвіголова, розбишака’ (Сизько 8), напр.: *Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти, голуб’ята, анциболи, хоч не роди* (Костенко 32); *Почув те битюг та й поскаржився святому Петру: отаку смакоту віддали та ще й якомусь анциболотові* (Жінка, №7, 2005, с. 34). Походження демономена не зовсім ясне; як давній балтизм у

східнослов'янських мовах зіставляється з лит *ančiabalis* 'качине болото', звідки 'той, що належить до качиноного болота, болотяник', припускається також запозичення з чеської мови, в якій могло бути результатом контамінації слів **ancikrist** 'антихрист' (**anciáš** 'т.с.') і **d'ábel** 'чорт' (або *Belial* 'Веліал' – одна з назв Сатани у новозавітній і пізнішій християнській літературі) (ЕСУМ I 78).

На позначення чорта, що живе в болоті, або ж болотяного духа, в українській мові використовуються лексеми **болотяник** (Гнатюк 118; Гр I 85; Чуб I 196), **очеретяник** (Гнатюк, там само; Гр III 82; Чуб I 196), напр.: *А в очереті над річкою очеретяник – вибігає з очерету білим бараном і лякає людей...А в болоті живе болотяник – такий замурзаний та вкаляний...* (Грінч II 156). Номінація за місцем перебування денотата. Бойківські говірки засвідчують номен **тристенний** (Он II 301) – 'очеретяний дух', напр.: *Иди до д'ід'ка, до тристєнного* (там само). Походження не ясне.

Лексема **водяник** (Гнатюк 116; Гр I 248; СД I 396; УМ 221) зафіксована в етнографічних та лексикографічних працях. В українській мові набуває значень 'нечиста сила' (УМ 221); 'водяний чорт' (Гр I 248); 'чоловік з риб'ячим хвостом, що живе у воді' (Гнатюк 116), спорадично – 'утопленик, тіло якого не поховали за християнськими звичаями' (там само). Назва належить до активно вживаних, напр.: *Молоді чарівниці ... витанцьовували горлицю і метелицю з кучматими водяниками, що мали мармизи, вимащені на два пальці багном* (Сомів 59); *Я водяник, який випадково забрів до великого міста і заблукав у ньому* (Дрозд. Убивство 23); *Пливе гречанин, весельцем попихається. А водяник у вуса посміхається* (Костенко 459). В основі найменування лежить давнє слов'янське язичницьке вірування в божества, пов'язані з водною стихією. Варіанти – **водяний**, **водовик**, **кум Гребінь** (Войтович 88). До аналізованої групи слів належить і лексема **вернивод** – 'найголовніший чорт', напр.: *...у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт – Вернивод, там чорти розбивають плоти* (СС 25). Роль мотиваторів виконують функції та місце локалізації персонажа. Лексеми **топельник**,

топленик (СД I 396) на позначення **водяного** засвідчують зв'язок із некродемононами.

До демонів, основним місцем локалізації яких є ліс, належать **біхрес, лісовик, полісун, боровик, гайовик, лішак, ліс праведний, ліс**.

Біхрес (Гр I 70) – ‘чорт, що живе в лісі, схожий на чоловіка в червоній шапці’. Евфемізм мотивується прийменниковою формою **без хреста**.

Лісовик (СД III 104; СУМ IV 524) – ‘міфічна істота, що живе в лісі’, етнографічні джерела засвідчують цей номен із значенням ‘чорт’ (Чуб I 195), напр.: *Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за кущів то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом...*(Стороженко. Чорт 207); у фольклорі – ‘самовбивця’, напр.: *Лісовик – це з тої людини, що сама собі смерть заподіює* (УМДЛ 56). Фіксуємо кореляти жін. роду **лісовка, лісниця, лісовиця** та словосполучення **дикі люди** (Гнатюк 109) на позначення **лісовиків та лісовок**. Двокомпонентний номен **дикі люди** може контекстуально обігруватися, зберігаючи номінативну функцію та набуваючи атрибутивності вільного словосполучення, напр.: *Сашу вдома добре знають, Він загляне всюди: – Мамо, в лісі галасають Зовсім голі люди! – Та це дикі люди й крики, – Каже мама Саші. – Мамо, тьоті, може, й дикі, Але тато – наші* (МУ, 19.12.1997, с.3). На позначення жінки-**лісовика** фіксуємо словосполучення **лісова баба** (Войтович 18).

В етнографічних джерелах, художній літературі засвідчено вживання лексем **лісун** (Гр II 370-371; Желехівський I 409; СД III 104) (корелят жін. роду **лісунка** (Гр II 371), **полісун** (Гр III 284; Желехівський 690; СД II 104) як синонімів до **лісовий чорт** (Гнатюк 110), напр.: *Лісун – такий як чоловік, тільки в нього немає тіні...Часом лісунка краде чужі діти* (Гнатюк 111); *...насилу вдалося упізнати козакові Катрусю, котра витинала козачка з кремезним, круторогим полісуном* (Сомів 60). Зрідка на позначення аналізованого денотата вживається субстантивований прикметник **лісовий**

(СД II 155; Чуб I 195). У говірках Закарпаття Й.Дзензелівський фіксує описову форму **тот, шо в бортах жиє** (Дзензелівський 73 163).

Окремі джерела подають слова **боровик, гайовик** (Ковальчук 98), **лішак, ліс праведний, ліс** (Войтович 279), **лісний дідько** (Головацький 514), **лісний хазяїн, лісовий бог** (СД III 104) у значенні ‘лісовик’.

В українському фольклорі функціонують номени **ох** (Войтович 351; Ларіон 140) – ‘лісовий цар’, ‘дідько’, напр.: *Ну як же, ви ж щойно мене назвали! Я – той самий... Ну, словом, Ох...*(Забужко. Диригент 35); *Несе Полісся в кошиках гриби. За болотами причаїлись Охи* (Костенко 328); **хо** – ‘маленький страшний чоловічок, мешканець лісу’, напр.: *Хо сидить посеред галявини, а навкруги його панує мертва, прикра тиша* (Коцюбинський I 155). Лексема **ох** є за походженням інтер’єктивом, а **хо** – слово зі сфери дитячого мовлення, яке використовується для лякання дітей.

Аналізована група слів на позначення мешканців лісу включає демономен **попудник** (Он II 115) – ‘лісовик’, ‘блуд’.

Гайовик (Войтович 156; Гр I 266) – ‘дідько, що живе в гаю’. Назва мотивується місцем локалізації персонажа.

Найбільшу групу слів становлять номени на позначення чортів, що живуть в оселі чи в обійсті: **дворовий, дворак, домівник, домовик, домовий, домовий дідько, дідько, спориш** та ін.

Дворовий, дворак, спориш (Войтович 128) – ‘дух-охоронець, наглядач двору та обійстя’. Походження назв **дворовий, дворак** прозоре, в основу номінації **спориш** ‘дворовик’ покладено вірування давніх українців, що улюбленою травою **домовика** є **спориш**.

Демонолексеми **дідько, домівник** (Ковальчук 102), **домовик** (Аркушин I 138; СД II 121), **домовий, домовий дідько** (Гр I 419) вживаються у значеннях ‘покровитель і охоронець родини’ (Ларіон 124), ‘сторож домашнього вогнища’ (Ковальчук 94); ‘домашній дух, що постає “з тих капель, що то чорт, замочивши палець у воду, стріпнув позад себе’ (Гнатюк 103); ‘чорт’ (Чуб I 195), напр.: *Довкіл нього кипів цілий відьомський базар, де*

було ще повно чаклунів, утирів, вовкулаків, полісунів, водяників, **домовиків** і різних інших чуд небачених і нечуваних (Сомів 59). У сучасній мові фіксуємо демінутивне утворення **домовичок**, напр.: *Заголовок: Пригоди домовичка Гуп-Гупика* (Перець, 1994, №10, с.9). Бойківські говірки засвідчують лексему **домовій** (Он II 227) у значенні ‘гадюка, що живе під хатою’. Поряд із чоловічими образами домового існують жіночі відповідники цього персонажа: **домовички, домані** (УМ 219) – ‘жіноча іпостась домовика’ (в інших джерелах форм жін. роду не виявлено). Демономени мотивуються іменником **дім**. Розвиток значень ішов від ‘домашнього духа’ (епоха язичництва) до ‘чорта’ (прийняття християнства). Слова на позначення домовика, ймовірно в останньому значенні, можуть табуватися, напр., **домбейко** (СД II 121).

В основу назви **домового** переважно покладено:

- статус персонажа і стосунок до членів родини – **богатир** (СД II 121); **господар** (УМ 221; Скуратівський 132), **дід** (СД II 41; Скуратівський 132), **дедо, служака, служка** (Скуратівський, там само); **пожилець, сусідко** (Войтович 160); **хазяїн** (СД II 121; Скуратівський 132);
- основні функції – **гуркало** (Запит 31; СД II 121); **доброхот** (Войтович 160), **охоронець** (Войтович 160), **оберіг** (Скуратівський 132), **помічник** (Войтович 160);
- належність до нечистої сили – **домовий дябел, нечистий** (СД II 121);
- місце знаходження – **біляпичник** (Скуратівський 123), **покутній, похатник, хатник** (Войтович 160).

У сучасних дослідженнях на позначення **домовика** вживається лексема **бабай** (Войтович 160), назва засвідчена й у художній літературі, напр.: *Зазвичай лякають **Бабаями, Буками, Бабою Ягою, всякою іншою нечистою*** (Кокотюха 75). Припускаємо спорідненість з демономеном **баба**.

На позначення домашнього чорта, якого можна створити, виховати, вигодувати, в українській мові існують лексеми: **хованець** (Гр IV 406; Он II 342; Хобзей 173), напр.: *Німець тамтой був чоловіком із світа, знав, що другії*

не знали, мав цвіт папороті, знав зілля по назвиську і властивостям і вигодовував, мабуть, **хованця** (Гавришкевич 187); **годованець** (Он I 178; Хобзей 173), **вихованок** (Гнатюк 103; Хобзей 173) – ‘хатній чорт’; **вихованець** (Скуратівський 163) – ‘дідько’; у гуцульських говірках на позначення чорта, який приносить достаток у домашньому господарстві, використовуються назви **домовий служка**, **домовий слуга** та лексема **домар** (Хобзей 102-103) – ‘дідько, домовик’, ‘той, хто залишається на господарстві (у відсутність інших членів родини)’. В.Гнатюк фіксує демономен **щасливець** (Гнатюк 103), назва функціонує й у бойківських говірках (Он I 389).

У сучасній мові розвитку мови нечистого мешканця дому (**домовика**) називають **барабашкою**. Назва нова, не зафіксована словниками, проте активно вживається в мовленні, напр.: *Чорти, русалки, усілякі там “барабашки” витанцьовували на сцені суспільного життя* (Дрозд. Убивство 121). Походить від дієслова **барабанити**. Фіксуємо також вживання в цьому значенні слова іншомовного походження **полтергейст**, який можна кваліфікувати як синонім до лексеми **домовик**, напр.: *...протягом чотирьох місяців 1994 року, демонстрував свою потужність полтергейст в місті Кремінне на Луганщині. Не усвідомлюючи фізичної природи цього явища, місцевий священник зробив свою спробу ...вигнання нечистої сили...Кілька ще більш наївних “екстрасенсів” пробували вступити в контакт з домовиком...*(Н-Ф, 1997, №12, с.15).

Лексема **дідько** (Гр II 389; Огієнко I 339; СУМ II 300) також вживається у значенні ‘домашній дух, домовий’, напр.: *Допомога від дідька теж неабияка: він годує і доглядає хазяйських коней, засилає сватів до дочки хазяїна, примножує його багатство* (Ковальчук 102), проте домінуючим виявом є значення ‘біс’, напр.: *Де дідько сяде, то як його Михайло лусне, то він зараз смолою і розіллється* (УМДЛ 18); у порівн.: *Сама, як дідько на болоті* (Дрозд. Убивство 136). Назва засвідчена в сатирично-гумористичних текстах, напр.: *Мати, побачивши хлопчика, крикнула: “Де ти, дідьку малий, був?”* (МУ, 05.08.1997, с.2). У художній літературі фіксуємо слово **дідьок** -

‘біс’, напр.: *Мара бісовська то, дідьок* (Срезневський 90). Локально, у гуцульських говірках, функціонує корелят жін. роду – **дїтьчиха, гітькова жінка** (Хобзей 98) – ‘жінка чорта’. Укладачі “Етимологічного словника української мови” (II 87-88) відзначають, що **дідько** – похідне від **дід** ‘батько матері або батька; стара людина’, псл. ***dedь**; назва пов’язана з культом предків, покровителями домашнього вогнища. Причина такого перенесення не зовсім зрозуміла, можливо евфемізм, утворений за аналогією до **дідько** < **дід**. Словник Б.Грінченка подає демономен **дідько** з прикметником-конкретизатором **дідько охаблений** (III 78) – ‘окаянний, проклятий чорт’. **Дивний дідько** (Головацький 514), П.Чубинський наводить назву **диво** (I 194) – ‘чорт’. У бойківських говірках на позначення чорта використовується лексема **батько** (Он I 46).

Номен **джус** (варіант **джюс**) (Хобзей 94) – ‘чорт, нечистий, домовик’ фіксується у говірках південно-західного наріччя, функціонує як лайливе слово.

Жировик (Войтович 176) – ‘дух, що мешкає в людській оселі та сприяє добробуту, достатку’. Назва споріднена з дієсловом **жирувати** – ‘жити багато’(там само).

Лазник (Войтович 274; Гр II 341) – ‘дідько, що живе в оселі, споріднений з домовиком, любить купатися’. Назва пов’язується з іменником **лазня**.

Аналізована група номенів включає словосполучення **земляний дух** (УМ 222) – ‘різновид нечистої сили, покараної Богом і приреченої жити під землею’. У цьому ж значенні зафіксовано вживання субстантивованого прикметника **земляний** (Скуратівський 123) на позначення названої вище реалії, напр.: *Земляний, коли людина часто буває під землею – копає її або небавом засне в сирій ямі, може, розгнівавшись, наслати простудні хвороби або сухоти* (там само). В.Скуратівський засвідчує й інше словосполучення – **копальний дух** (123) у значенні ‘нечистий дух, що живе переважно в кар’єрах та глинищах’, напр.: *Щоб бездонники, копальні й земляні духи не чинили*

шкоди, люди при започатках важливих робіт – копанні криниць, канав чи саджалок – скроплювали такі місця свяченою водою... (там само).

Етнографічні джерела засвідчують номен **дідо** (Гнатюк 120; Скуратівський 123) – ‘дивна істота, що перебуває в бузині’, ‘дивна і потворна істота, яка постійно живе в безоднях – глибоких проваллях або прірвах’. Синоніми – **капуш, бездонник** (Войтович 24; Скуратівський, там само), напр.: **Капуш** *одначе злобної натури і поступає подібно як казкові змії або смоки: пориває дівчата і живе з ними в підземелю...* (Гнатюк 120). Лексема **дідо**, очевидно, споріднена з **дід, дідько**.

Ізвира (Милорадович 415) – ‘чорт’, походження затемнене, припускаємо, що в основі номінації лежить уявлення про місцезнаходження чорта.

В українській мові наявні демономени з коренем **пек-**: **пек** (Войтович 357, Ковальчук 99; Скуратівський 160), **пекельник** (Гр III 105; Скуратівський 161), **пекун** (Скуратівський 161; Хобзей 150-151) – ‘різновид чорта, що наглядає за душами в пеклі’, напр.: *До того ще й жалкувати ні на кого, тільки на свій дурний розум: надало змилюватись над тим навіженим пекельником!* (Марко Вовчок 176). Зауважимо, що слово **пек** в українській мові вживається переважно у складі фразем, напр.: *цур тобі, пек* (Білоноженко II 942). Мотивація лексем прозора: **пек, пекун** походять, імовірно, від **пекти**, натомість **пекельник** – від **пекло**. На позначення чорта, що живе в пеклі, в українській мові засвідчено демонім **огнянець** (Ковальчук 98). Назва мотивується прикметником **огняний**.

Пасічник (Гнатюк 108) – ‘дух, що господарить у пасіці і пильнує її так, що газда не потребує навіть туди заглядати’. Назва мотивується іменником **пасіка**. На позначення аналізованого денотата фіксуємо словосполучення **дух-пасічник**, лексему **бортняк** (Войтович 40) – ‘дух, який охороняє борті’, походить від **борть** (там само) – ‘дуплю або примітивний вулик’.

Номени **польовик** (Гнатюк 115; УМ 224; Чуб I 196), **польовий біс** (Гнатюк 116, СД I 165), **польовий чорт** (Гнатюк, там само) фіксуємо в

етнографічних джерелах та художній літературі, напр.: *А в полі живе польовий – і то нечиста сила...*(Грінч II 156); *Польові біси живуть по степах, полях і лугах* (Гнатюк, там само). Назви мотивуються місцем локалізації уявного предмета.

Поодинокі фіксуємо лексему **попелюх** (Войтович 157) – ‘дідько, що полюбляє жити в попелі’. У інших джерелах слово в цьому значенні не виявлено.

Б.Кобилянський фіксує демонім **пресподний** (80 44) – ‘чорт’. Слово церковнослов’янського походження, походить від іменника **преисподня** ‘безодня, пекло’ (там само).

Окрему групу слів із значенням ‘чорт, що оберігає скарб’ становлять номени **скарбник** (Чуб I 196), **скарбівничий**, **скарбівник** (Ковальчук 98), напр.: *А скарб, як хто закопає, береже скарбник: не попустить нікому заняти...*(Грінч II 157). Демономени можуть мати значення ‘чорт, що живе в багача, який продав свою душу дияволу; стереже і збільшує багатство’ (Гр IV 132).

Локально, у гуцульських говірках, функціонує назва **гурскі** (Хобзей 93) – ‘один із евфемізмів лексеми чорт’. Слово запозичене з польської, де основним його значенням є ‘мешканці гір’ (там само), в основі номінації лежить уявлення про те, що **чорти** живуть і переховуються в горах.

У західнополіських говірках на позначення духа, сатани, що шкодить на весіллі, вживається слово **веселий** (Аркушин I 51). Інші джерела лексеми не фіксують. Назва мотивується прикметником **веселий**.

На позначення демонів локусу в українській мові вживаються описові форми: **той, що греблі рве** (Іларіон 140, Леся Українка V 201); у художній літературі – **ті, що живуть у пеклі**, напр.: *Нехай вже ті сміються, що живуть у пеклі: їм любо; а ти таки чоловік* (Шевченко III 24). Значно ширше описові форми вживаються в гуцульських говірках: **вин, шо у скалі; тот, шо у скалі; тот, шо у трісках; тот, шо в норі сидить; той, шо на обрубині**

сидит; тот, що в лоті жийе, тот, що в берді сидит; тот, що під бзом сидит; той, чорний с скали (Хобзей 65-69).

Отже, серед демонів локусу можна вирізнити, по-перше, духів лісів, річок, полів тощо, які в міфічному, символічному контексті зберегли свій зв'язок з денотатом (**водяник, лісовик, домовик**), але в християнському світосприйнятті залишаються нечистою силою; по-друге, евфемістичні відповідники (**анциболот, попудник, скарбник, хованець**) асоціюються, як правило, з чортом, який впливає на людське життя лише у визначеному місці.

Мотиваційними ознаками міфономенів ЛСГ “Чорт” можуть виступати зовнішні чи внутрішні характеристики та виконувані дії.

- Зовнішні характеристики

На позначення чорта в художній літературі okazіонально використовується субстантивований прикметник **клишоногий**, напр.: – *Кого знайти? Якого клишоногого? – Та чорта! – аж заскрипіла зубами відьма* (Данилевський 233).

Номінація за уявною зовнішністю персонажа реалізується в лексемах **куцак, куцан, куций** (Гр II 334), **куць** (Леся Українка V 238) – ‘чорт’, напр.: *Аж ось вискакують із усіх млинів мірошники...а то не мірошники, а куцаки* (УМДЛ 46); *Щодня, як сонце сходить, дак вони, куцаки, викочують його* (Грінч II 157); *Чоловік ставив свічечки в церкві, а дійшов до Св.Михайла – приліпив йому одну, а куцанові другу...*(Ном № 287), *Куцим або куцаком звать у нас того, хто в пеклі грішників припікає* (там само); *Найняв куцого без хвоста* (Ном № 289). В.Скуратівський наводить номен **хвостатий** (153) на позначення чорта. Спорадично фіксується слово **куцохвостий**, напр.: *Вельзевул пошкріб ратицею між рогами і замислився. “Може, письменник – атеїст?” – підказав куцохвостий* (Тіні 9).

У казкових оповідях Гуцульщини функціонують номени **лектиборідка, ліктик-бородик, Юда-лектиборідка** (Хобзей 115) – ‘чорт’. Походження невідоме, можна припустити зв'язок з іменниками **лікоть** (вказівка на невеликий зріст) та **борода** (зовнішня ознака).

Лис, лисий (Гр II 361) – ‘чорт, домовий’, номінація за уявною зовнішністю.

У гуцульських говірках функціонує локальна назва **обпаленик** (Хобзей 141) – ‘чорт’, переносне значення ‘непосидючий хлопець’; в основу номінації покладено “вірування про те, що чорт стає обпаленим, коли в нього потрапляє блискавка, яку кидає св.Ілля” (там само).

Патлатий (Іларіон 145) – ‘чорт’. В інших джерелах демономен не зафіксовано. Номінація за уявною зовнішністю.

За І.Огієнком, у значенні ‘чорт’ вживається і субстантивований прикметник **чорний** (Іларіон 139), напр.: *Він робить тільки зле, чому і зветься чорний* (там само). В основу номінації покладено уявлення про зовнішні характеристики денотата: “Чорта представляють собі як **чорного чоловіка** з крючкуватим носом...” (Гнатюк 92).

Локально, у бойківських говірках, функціонує назва **псяюха** (Он II 159) – ‘чортяка зневажливо, жартівливо’. Номен має очевидний зв’язок з лексемою **пес** – вказівка на уявну зовнішність: “ніс має такий, як **пес**” (Гнатюк 92).

Фіксуємо використання субстантивованих прикметників **рогатий** (Скуратівський 153), **ріжкатий** (Хобзей 162) на позначення чорта, напр.: *І не рогатий та куций за спиною в нас – то наша тїнь, ми самі, розірвані навпіл між Білим Богом і Чорним Богом* (Дрозд. Убивство 107). Номен **рішкатий** функціонує в окремих гуцульських говірках і, спорадично, – у наддністрянських. Етнографічні джерела засвідчують демономен **рябий** (Милорадович 415; Скуратівський 153) на позначення чорта. В основу номінації покладено характерні риси уявної зовнішності – наявність рогів, колір шерсті, порівн.: *Чорт чорний, а біс рябенький* (Номис №193).

В основу номінації **хромий** (Хобзей 174-175) – ‘чорт’ також покладено уявні зовнішні характеристики денотата.

Розглядана реалія номінується й описовими формами: **тот, з ріжками; тот, рогатий; тот, що з фостиком; той з хвостиком; той, хромий; він, той май старший** (Хобзей 65-69).

- **Внутрішні властивості**

У художній літературі, фольклорі фіксується номен **ворог** у значенні ‘чорт, нечиста сила’, напр.: *Ото як Бог повиганяв янголів з неба за те, що його не слухали та й кепський порядок вели, кликнув до себе Михайла та й каже йому: “Чуєш, синку, наробив я собі **ворогів**, зігнавши їх до пекла...Іди та стріляй, а помошником тобі даю Іллю, чуєш?”* (УМДЛ 17); *А маєте знати, же татарин – то неє людина, а ціла біда... А яка у нього бесіда і віра, то либонь сам **ворог** відає* (Гавришкевич 187); **враг** (Б-Н 85; Гр I 258) – ‘чорт, злий дух’, напр.: *Не взяв його **враг!*** (Ном №1355); **вражча** (Гр, там само) – ‘чортеня’. В етнографічних джерелах, художній літературі фіксуються словосполучення **вража сила** (Іларіон 139) – ‘нечиста сила’, **вражий син** (Іларіон, там само) – ‘чорт’, напр.: *Щойно хочу положитися – дивлюся, а біс витріщив знову очі й зуби. – Пек ти й осина, **вражий сину!*** (Гавришкевич 189); **вража мати** (Іларіон, там само) – ‘чортиця’. В основу евфемістичної номінації покладено ставлення до нечистої сили. Подібну мотивацію має демономен **неприятель** (Гр II 556) – ‘чорт’.

На позначення **чорта** В.Гнатюк (без ілюстрацій) подає номен **злий** (90), в основу номінації якого покладено уявлення про внутрішні риси носія назви як втілення абсолютного зла.

Лексема **клятий** (Скуратівський 153) також набуває вторинного значення ‘чорт’. В основі називання лежить ставлення людей до нечистої сили. Іменник **клятий** утворено морфолого-синтаксичним способом (<клятий, дієприкм.).

Лихий (Гр II 364; СУМ IV 496; Хобзей 115-116) – ‘чорт, нечиста сила’, напр.: **Лихий** поплутав (Іларіон 139). Назва праслов’янського походження – посл. **ліхъ** ‘зайвий, непарний’ (ЕСУМ III 249; Ф II 505).

Лукавий (Гр II 381) – ‘чорт’, назва вживається у фольклорі, напр.: *Ні Богові свічка, ні **лукавому** дудка* (Ном №6558); *Якось-то **лукавий** заспорив з Богом, що вип’є всю воду і поїсть увесь пісок на землі* (УМДЛ 8); художній літературі, напр.: *От я тебе люблю дуже, Зінку, що ти добрий чоловік і*

гарно, по-божому, живеш, а то вже не люблю, як ти з книжок почнеш верзти всячину. То вже від лукавого, оті книги (Грінч II 156); Та й взагалі, признатися, мені людські страждання все-таки нудні. Я все вже бачив і до всього звик. Усе це суєта і від лукавого (Костенко 493). Номен старослов'янського походження, розвинувся із псл.**лѣкавъ** 'вигнутий, кривий, хитрий, підступний' (ЕСУМ III 303).

Назва **нехрист** використовується на позначення нечистої сили, засвідчена в художній літературі, напр.: *Не раз заходить біда дорогу тим, що ідуть з торгу, і робить різні свинства: то введе в трістя й на стрімкі улети, то гулюкає і свище, а впровадивши християнина в нещастя, сміється сміхом нехриста* (Гавришкевич 187). В основі найменування – неналежність до християнської віри. **Бузувір** (Скуратівський 168), **бусувірець** (там само, 153) – 'чорт', напр.: – *Та чорта! – аж заскрипіла зубами відьма. – Того клятого бузувіра! Він тепер якраз замкнувся в млині з твоєю судженою і сидить там, оситник пультатий!* (Данилевський 233); припускаємо спорідненість лексеми з прийменниковим утворенням **без віри**, з подальшим наближенням до слова **бузина** – 'кущ, з котрим пов'язували замешкання нечистої сили' (Скуратівський 168).

До розглядової групи належить і лексема **окаянний**, напр.: *Отже, це був сам нечистий? – Мабуть, що він, окаянний!* (Куліш. Змій 145). Назва старослов'янського походження, похідне утворення від **каятися** (Ф III 128).

- Виконувані дії та стани, спричинені нечистою силою

На позначення розглядової реалії вживається лексема **біда** (Гр I 61; Он I 55; Хобзей 37-40) – 'чорт', напр.: *Не раз заходить біда дорогу тим, що ідуть з торгу, і робить різні свинства: то введе в трістя й на стрімкі улети, то гулюкає і свище, а впровадивши християнина в нещастя, сміється сміхом нехриста* (Гавришкевич 187). В етнографічних джерелах на позначення чорта фіксуємо номени **лихо**, **недоля** (Чуб I 194), **смуток** (Скуратівський 153), які є назвами персонажа, що уособлює нещастя. Евфемістичні демономени **біда**, **лихо**, **недоля**, **смуток** у значенні 'чорт' походять від відповідних

загальноновживаних лексем. В основі номінації лежить вказівка на стан, що приносить нечиста сила людині.

Блуд (Гр I 76 Огієнко I 158; Он I 59; Хобзей 45-46) – ‘нечиста сила, що збиває з дороги’, напр.: *Блуд тут свище, туман грає, В густі ліси заведе!* (Шашкевич 35); *Коли будеш іти дорогою, будуть тебе пуджати усякі блуди, всякі мари, а ти лиш не ставай, не бійся, не озирайся, а йди своєю дорогою* (Заревич 255). Бойківські говірки засвідчують словотвірний варіант **блудник** (Он I 59), напр.: *Блудник го т’єгайє* (там само). Назва мотивується дієсловом **блудити** – ‘не знаходити правильної дороги’. На позначення цього демонологічного персонажа в українській мові використовується слово **водило** (Войтович 32). У бойківських говірках **манта** (Он I 430) – ‘блуд у лісі’; ‘стан, в якому знаходиться людина, коли блукає у лісі’. Припускаємо спорідненість з демономеном **мана**.

Вихор (ЕСУМ I 386) – ‘чорт, що здіймає вихор’, напр.: *Як схопиться вихор, треба хреститься: то летить чорт* (СС 24); *Гануся ще й руки не витягла сягнути засувки, як вікно розчинилося.., і ту ж мить гарячий вихор підхопив її, обпалив – заповнив усеньке тіло* (Забужко. Сестра 112), у гуцульських говірках – **вихтір, вітер** (Хобзей 52-54) – ‘те саме’; у бойківських говірках – **вітресник** (Он I 132) – ‘лихо, біс’. Назви мотивуються уявленнями давніх українців про те, “що сильний вітряний крутіж викликається дією нечистої сили” (Войтович 68). **Грець** (ЕСУМ I 592) – ‘диявол, нечистий дух’, **ігрець** (Гр II 196) – ‘те саме’, напр.: *Закрутився перед царицею ігрець, піднявся до неба стовп пилу, вхопив царевича і помчав у зелений гай* (Стороженко I 65). У говірках Нижньої Наддніпрянщини зафіксовано номен **грецяка**, функціонує як лайливе слово, напр.: *І шоб тебе грецяка забрав* (Чабаненко I 249). Словник Б.Грінченка подає номен **крутько** (II 315) – ‘вихор’ з поясненням, що, вірогідно, **крутьком** називали той злий дух, який викликає вихор (там само).

До аналізованої групи відносимо демономен **відь** (Он I 125) – ‘нечиста сила’, припускаємо зв’язок із **відьма, відати**.

На позначення дитини, яку нечиста сила підмінює на свою, в українській мові використовуються назви **відміна** (Гр I 219; Хобзей 54), **відмінок** (Гр I 219), **відмінонька** (Гр I 219), **обмінник** (Коцюбинський II 205) – ‘дитина, яку нечиста сила підмінює на свою; хвора, ненормальна дитина’, у бойківських говірках – ‘чорт’ (Хобзей 55), ‘виродок’ (Он I 122). В.Скуратівський фіксує назву **одминок** (166) – ‘дитя сатани, що росте у людей’; **одміни** (Єфіменко 499) – ‘діти, що народилися з великими головами й довгими руками (дефект кісток)’, **обмінів** підкидає людям нечиста сила взамін викрадених людських немовлят (там само), П.Єфіменко засвідчує номен **одміни** як синонім до назви **упирі**. “Етимологічний словник української мови” подає слова **підміна**, **підмінок**, **підмінча** (III 480) у значенні ‘підмінена дитина’, напр.: *...дитя...вдалося спокійне, некрикливе, якими зроду планитувати не бувають, а про підмінчат, котрих чортиці навзамін людських дітей до колисок підкидають, ...то й казати годі* (Забужко. Сестра 71). Лексеми належать до ТГ “Потвора”, ТГ “Чорт”, спорадично – ПГ “Упир”, мають прозору етимологію – пов’язані зі стсл. **мѣнити** – псл. ***měnjati mēniti**.

Аналізована група слів включає демономени **лизун** (Чуб I 196) – ‘міфічна істоти в образі великого звіра, який живе в лісах і поїдає людей’; ‘чорт, що живе в лісі та поїдає людей’, **переплут** (Скуратівський 195) – ‘нечистий дух, якого не видно..., він постійно провокує на гріховні діла’; **хапун** (Ковальчук 98) – ‘чорт, що хапає в нетрях дітей’, напр.: *Там тебе хапун ухопить* (Гр IV 387).

В українській мові широко використовується лексема **перелесник** (Гр III 124; Огієнко II 356; Он II 51) – ‘біс, у вигляді огненного змія, який літає до жінок’, напр.: *Коли б не тирлич, був би я твій панич, каже перелесник – чорт любій дівчині, коли має проти його зілля тирлич при собі* (Ном №245); *А ще нечистий літає змієм-перелесником* (Грінч II 157); ‘звabник, спокусник’. І.Огієнко подає назву **спокусник** (Іларіон 145) – ‘чорт’. Спорадично фіксується демономен **перевесник** (Гр III 111) – ‘перелесник’. Корелят жін.

роду **перелесниця** відносимо до ТГ “Некродемономенів”. Походження затемнене, можливо, споріднене з **лестоці**. Синонімом до лексеми **перелесник** є номен **обаясник** (Войтович 361; Гр III 2) – ‘злий дух, що літає до вдови ночами у вигляді померлого чоловіка’; назва мотивується дієсловом **обаять**. Знаходиться на перетині ТГ “Некродемономени” та “Чорт”. Словник Б.Грінченка подає назву **убиясник** (IV 306) – ‘чорт’, напр.: *Вовки їх (чортів) їдять...Ото й кажуть: “вовк ззів убиясника”* (там само). Сучасні народознавчі праці витлумачують слово **убиясник** як ‘чорт, на якого полюють вовки’ (Ковальчук 98). Припускаємо зв’язок з лексемою **обаясник**, можливо, у цьому випадку існує факт фонетичної трансформації внаслідок народної етимологізації слова.

В.Гнатюк без текстових ілюстрацій подає номен **скаменюшник** (90) у значенні ‘чорт’. Назва походить, на нашу думку, від дієслова **скаменіти**, пов’язується з віруваннями про “чортове” походження скель та перебування там, за наказом Бога, нечистої сили (Гнатюк 101), порівн.: **той, що в скалі сидить** (Леся Українка V 201); **той, скаменів би** (Петрушевич 360).

Бойківські говірки засвідчують демономен **мимоходник**, **мимохід** (Он I 440) у значенні ‘нечиста сила, злий дух’. Як мотивацію припускаємо побажання нечистій силі проходити повз (порівн.: **щез би**).

Щезби – ‘табуйоване називання чорта за магічною формулою, після промовляння якої чорт мав би не з’являтися, щезнути, пропасти’ (Хобзей 191). Фіксуємо спільнокореневі назви: **щезун** (Гр IV 524; Хобзей 192), **щезник** (СУМ XI 580; Хобзей, там само), **ощизник** (Хобзей, там само) – ‘чорт, нечиста сила, що щезає’, ‘дух, який живе в лісі’ (Скуратівський 196), ‘злий дух, що приносить хвороби, мор’ (Ковальчук 99), ‘лісовик’ (СУМ XI 580). У гуцульських говірках лексеми **щезби**, **щезник**, **щезун** (крім ‘чорт’) зафіксовано зі значеннями: ‘чорт, який стереже закляті гроші’, ‘домашній чорт, хованець’, ‘чорт у пеклі’. Демономен **щезник** фіксуємо у прозі, напр.: *Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник* (Коцюбинський II 206); поетичному мовленні:

Вороном *щезник* перевернувся... Злинув і в зльоті нам посміхнувся, Зник, загубився за далиною. Дядько й не глянув за сатаною (Павличко 167).

В українській мові засвідчено демономен **яведрик** (Гр IV 534), **явида** (там само; Є. Желехівський II 1110; Ковальчук 99; Хобзей 197-198) – ‘чорт’; у множині **явидники** – ‘нечиста сила’, **'аведа** (Німчук 103) – ‘дуже зла, капосна людина, якась нечиста сила’, **яведа** (там само) – ‘домовик, чорт’. В.Німчук виводить лексему авет з кореня *av-iti ‘явити’ (там само).

До аналізованої групи належать описові форми: **тот, щезну; тот, що хмари тручілійє; тот, що в пеклі ватру кладе; тот, що богу ся узникуйє; тот, що рипи рве; тот, що на гріх піднюструйє; тот, що по бердіх реве; тот, що сі людим не показуйи; той, від богацтва; той, що очи одводе** (Хобзей 65-69); **той, що ходить на козинячих ніжках** (Куліш. Змій 129).

- Часом з’яви

Нічниці – ‘злий дух’ (Гр II 568); у гуцульських говірках ‘міфічна істота, яка забирає сон і викликає безсоння’ (Хобзей 135); ‘нічні духи’ (Мосора 90); у бойківських говірках – ‘демон, що ходить по ночах і шкодить жінкам’ (Хобзей 135).

Морок (Гр II 446; Чуб I 199) – ‘чорт, нечиста сила’, ‘чорт, що робить людям багато зла; заколючує розум і чоловік ходить тоді як божевільний’ (Гнатюк 120). **Морока** (там само) – ‘темна сила’, напр.: **Морока** його знає (Ном №7843), порівн.: **Чорт** його знає. На позначення чорта П.Чубинський засвідчує номен **мара** (I 194). Припускаємо спорідненість лексем **морок** – **мара** (див. розділ 2.2. “Некродемономени”), не виключаємо творення від іменника **морок** – ‘темінь’.

В основу називання демонічних сил покладено здебільшого внутрішні чи зовнішні характеристики денотата, зрідка фіксуємо випадки, коли мотиваційна ознака вказує на соціальне, етнічне чи рослинне походження демонологічного персонажа.

Бузиновий пан – ‘чорт’, в основі називання лежать уявлення українців про те, що чорт водиться в бузині (Гнатюк 102), напр.: *Мене ізмалку люблять*

всі дерева, і розуміє *бузиновий Пан* (Костенко 50). На позначення згаданої реалії вживається субстантивований прикметник **бузничний** (Войтович 156). Назва пов'язана з іменником **бузина** – ‘прокляте Богом дерево’ (Скуратівський 394). У біблійних легендах розповідається, що саме на бузині повісився Юда, антихристи катували на бузині святу Варвару (там само). У інших легендах йдеться про те, що бузину “насадив сам чорт і тепер увесь час сидить під нею” [Булашев 1993: 319].

Лексема **осинавець** (Хобзей 148) зафіксована в етнографічних та лексикографічних джерелах, напр.: *Осинауці вигіли старі люди. Він такий, як саджомет (коминяр), але має крила, гей лилики, і має ріжки закручені так, як у барана, має фіст* (Гнатюк 93). У цьому ж джерелі засвідчено спільнокореневий іменник **осина**, напр.: *Він – осина – так як чоловік, але має роги...*(там само). У гуцульських говірках аналізовані демономени мають значення ‘чорт’, ‘найстарший чорт’, ‘домашній чорт, хованець’ (Хобзей 148). Існує відповідник жін. роду – **осинавчиха** (там само) – ‘жінка чорта, яка підмінює своїх дітей на людських’. У художній літературі вживається номен **оситник** – ‘чорт’, напр.: – *Та чорта! – аж заскрипіла зубами відьма. – Того клятого бузувіра! Він тепер якраз замкнувся в млині з твоєю судженою і сидить там, оситник пулькатий!* (Данилевський 233). В основі називання – вірування українців про осіку як прокляте й нечисте дерево [Булашев 1993: 316-318].

В українській мові для номінування **чорта, диявола** використовуються лексеми **панич, паничик, панок, лях, німчик** (Іларіон 139-142), назви можуть уточнюватися атрибутивними компонентами на позначення характерних ознак чорта, напр.: *Йде напротів панич! Пальто довге, і ворот довгий-довгий і вгорі як шпилька. І сам такий високий, а як дивлюся, то в його ноги курачі, тоненькі-тоненькі!* (УМДЛ 39); *Від того часу ходить кожної ночі німчик в червоній шапочці й темнім спенцирку воколо замку і стереже закляті гроші* (Гавришкевич 187). В основі номінації лежать уявлення

українців про те, що коли **чорт** “приймає вид людини, то частіше **панка, панича, жидка, поляка або німця**” (Іларіон 139).

Регіональне мовлення засвідчує вживання займенників **він, той, тот** (Хобзей 64-69) у значенні ‘чорт’. У гуцульських говірках лексема **він** (там само, 65) може позначати домашнього чорта, хованця. Творення назв унаслідок вторинної номінації пов’язане з табу на вживання слів **чорт, біс**.

За народними переказами, чорти, біси можуть мати стосунки із звичайними жінками, часом із відьмами. Від таких контактів народжуються діти – **полубіси** (Ковальчук 98) – ‘напівбіси – напівлюди’. В інших джерелах цієї лексеми не зафіксовано.

У межах аналізованої групи номенів виділяються словосполучення (прикметник+іменник, рідше – іменник + іменник) та описові назви на позначення сил зла.

Значення ‘чорт’ мають ад’єктивно-субстантивні словосполучення: **злий дух** (СУМ II 443), напр.: *Іван кинувся шукати її, обійшов кілька разів завулок: нема – ніби злий дух заніс її!* (Куліш. Змій 136); *В Україні здавна захищали ними [будяками] від злих духів і відьом людські оселі...* (Н-Ф, 1995, 7/8, с.11); **зла личина** (Гр II 336), напр.: *Вирятую, моє серденько, вирятую, не дам злій личині верховодить над вами!* (Стороженко I 23). Абсолютним синонімом до **злий дух** виступає словосполучення **лихий дух** (СУМ II 443), зафіксоване в художній літературі, напр.: *Якби я вірив у лихого духа, я думав би, що то сам сатана подав мені оту фатальну раду* (Леся Українка III 234). В основі найменування – поведінкові характеристики позначуваного предмета.

Художня література засвідчує вживання словосполучення **невідома сила** у значенні ‘нечиста сила’, напр.: *Серед ночі невідома сила підхопила мене, крутнула веретеном і кинула на долівку* (Дрозд. Убивство 138). Зрідка прикметник **невідома** може вживатися в цьому значенні й автономно, напр.: *Сумно їхати, кажуть, вночі мимо того відьомського кодла, а його, бач, невідома вперла в ту сім’ю...* (Васильченко I 264).

Найпоширенішою узагальнюючою назвою чортів, відьом, упирів в українській мові є складний номен **нечиста сила** (Гр II 562). Словосполучення активно функціонує у фольклорі, напр.: *А нечиста сила провалилася зозла в чорну яму і згинула на віки вічні* (УМДЛ 11); *Попунав мене нечистий, не інакше* (Капранови hard 101); художній літературі: – *Чого мені боятися? ...Хіба нечистої сили, дак я перехрещусь і вона згине, а не то, дак візьму з собою хорошу дубину да так тямну хоч би й самого чорта – не подивлюсь йому в зуби* (Купрієнко 95); *А хіба члени КПРС не могли мати справу з нечистою силою?* (Кононенко. Зрада 24). Субстантивований прикметник **нечистий** (Гр II 562; Он I 487; СУМ V 404; Хобзей 134) зі значенням ‘чорт, нечиста сила, злі духи’ вживається й автономно, напр.: *Тому я завжди своїх пацієнток наставляла – якщо від якогось нечистого чи коли напевно не знаєш від кого – роби аборт* (Капранови hard 96); *Нечистий нашептав йому думку, що цей час треба використати по-мужськи* (Ваше здоров’я, 23.06.2000, №43). В українській мові активно функціонує іменник **нечисть** (Аркушин I 346; Кв-Осн III 121; СУМ V 404) – ‘нечистий дух, біс, дідько, сатана, відьма і т. ін.’, напр.: *Уночі сови та сичі покрикували ... на всю околицю, а люди казали – то куці, між ними заходили страшенні перекази про чортовину, відьом, вовкулаків та другу нечисть* (Мирний III 293). За моделлю прикметник + іменник утворене словосполучення **нечистий дух** (СУМ II 443). Номени з компонентом **нечистий** базуються на протиставленні позитивного (чистого, білого) і негативного (нечистого, чорного, темного). Дослідники стверджують, що білий колір первісно означав ‘блискучий, прозорий, невидимий’, пізніше – ‘чистий, світлий’. “У свідомості українців “біле” пов’язувалося з Божественним, чистим, взагалі світом, красою, душевністю [Словник символів культури України 2002: 24]. Відповідно протилежне позначалося **чорним** (Чорнобог, чорний янгол) або ж **нечистим** (нечиста сила, нечистий, нечисть).

Подібну мотивацію мають словосполучення **дух тьми** (СУМ II 443) – ‘те саме, що нечистий дух, лихий дух’ та **темна сила**, напр.: *Про те мов бавлення з темними силами писано-переписано* (Дрозд. Убивство 105).

Спорадично в етнографічних джерелах використовується словосполучення **несвідомий дух** (Милорадович 415) – ‘нечиста сила’. Назва-евфемізм, імовірно, характеризується християнською мораллю (проекція від несвідомої людини, яка знаходиться поза християнством, на нечисту силу).

Художня література, етнографічні джерела фіксують словосполучення **Чорний бог** – ‘те саме, що диявол’, та композит **Чорнобог** (СД I 213) – ‘зле божество в образі лева або пса чорної масті, володар зими, покровитель чорних хмар, господар нічних жахів. Йому підвладні всілякі епідемії та голодомори” (Скуратівський 177), напр.: *Так навернувся я думкою до давніх людських уявлень про Бога Білого і Бога Чорного, про одвічну війну поміж ними* (Дрозд. Убивство 70). Зрідка на позначення диявола в українській мові вживають словосполучення **чорний янгол**, напр.: *Усі ми створені Богом, але трішки – і Дияволом. Білий і Чорний янголи б’ються в наших душах навкулачки* (73). У міфології свідчення про Чорнобога малодостовірні, дослідники припускають, що йдеться про диявола християнської міфології, піднесеного в ранг бога (СД I 213). В основі номінації – уявлення про чорний колір як символ темряви, зла, смерті, диявола, пекла [Словник символів культури України 2002: 124-125].

У гуцульських говірках засвідчено численні назви-відмовляння від нечистої сили: **той, Дух сьвітій з нами; той, пропав би од нас крещених; тот, пушов бы туды, де люде не ходять; тот, пушов бы в терня, не в люди; тот, пушов бы в плитя; він, шчес би; тот, шчес би; він, щез би; щезня би му; тот, ни мав би моце; той, бодай моци не мав; той, бодай му фай било; той, бодай му фоц било; він, нец’ут би му; тот, аби сї не привиджував; тот, не снив би ся; тот, скапарив би ся; він, той, пек би му; він, пек му; він, цураха; він, цураха му; тот, цураха му; тот, цураха би му; тот, шо не вільно нагадувати; він-осина; тот, осина; тот, пек, осина; тот, осина їму;**

бий го божа сила; вин, пропау би, закаменник; той, осина, скаменів би; вун, голова би му всохла; він, заляв би ся (Хобзей 65-69).

Із біблійних текстів прийшли в українську мову номени **агел, ад, антихрист, Вельзевул, гаспид, демон, диявол, ірод, люципер, сатана, юда.**

Агел (Гр I 3; ЕСУМ I 72) – ‘диявол, злі духи’, напр.: *Бігають, мов агели* (Чабаненко I 47). У говірках Нижньої Наддніпряниці слово функціонує у значенні ‘бешкетник, зірвіголова’ (там само). Назва походить від лексеми **ангел** – гр. ‘вісник’, у християнській традиції – обдарована розумом і волею істота, представник небесних сил [Шапарова 2001: 26]. Розвиток протилежного значення пояснюється тим, що деякі **ангели**, спокушені Сатаною, виступили проти Бога. Ці відступники були прокляті Господом і скинуті з небес, після чого обернулися в демонів, чортів, бісів [там само], проте назва збереглася. Автори “Етимологічного словника української мови” (I 72) зазначають, що лексема **агел** книжного походження, утворена буквальною транслітерацією в церковнослов’янському письмі грецького слова *ἄγγελος* ‘ангел, вісник’ з метою розмежування значень ‘злий дух’ і ‘ангел’ (у другому випадку слово писалося з титлою). Щоб підкреслити належність до нечистої сили, номен **ангел** поширюється уточнюючим компонентом, напр.: **ангел пїтьми, ангел темряви. Антонім – ангел світла.**

Локально, у гуцульських говірках, на позначення чорта – володаря пекла – використовується назва **ад** (Хобзей 22). Словник української мови (СУМ I 19; Гр I 4) подають цю лексему зі значенням ‘пекло’. Закріплення за словом **ад** значення ‘чорт, володар пекла’ відбулося під впливом перекладної сакральної літератури через старослов’янську з грецької мови (гр. *ἄδης* ‘пекло’ походить від міфологічної власної назви **Аїд** – ‘бог смерті, володар підземного царства і пізніше саме підземне царство’) (ЕСУМ I 48; Хобзей 22). У візантійській іконографії фігурує персоніфікований Аїд, який радиться із сатаною і скликає для боротьби своє військо [Мифы народов мира I: 38].

Антихрист, анцихрист (Головацький 354; Огієнко I 70), **онцихрист** (Б-Н 45) – ‘противник Христа і Господа Бога’, ‘син погибелі’, ‘посланець

сатани’, напр.: *Антихрист і його пророк: семиголова звірина звела світ* (Біблія. Об’явлення св. Івана Богослова: 13). В українській мові назва вживається як синонім до **чорт**. Засвідчено функціонування як інвектива, напр.: *Анцихрист то знає!* (Гр I 8), порівн.: *Чорт його знає* (Білоноженко I 952). У поліських говірках ця лексема функціонує у значенні ‘шибеник’ (Лисенко 26). Художнє мовлення на позначення антихриста послуговується оказіональними назвами **антихристичник, сонцеворожець** (Барка 3, 6). Назва грецького походження **’Αντίχριστος** – ‘за Біблією, супротивник Христа, який має з’явитися перед “кінцем світу”, очолити боротьбу проти Христа і зазнати поразки’ (Морозов 44).

Вельзевул (СД I 165; Ф I 289) – ‘диявол’, напр.: *Ти Вельзевул. По душу теж приходив. А я не віддала її – жива* (Костенко 288); сатирично-гумористичний текст – *Незабаром на столі Вельзевула з’явилася скарга: “...Ввірену вам солідну установу під широковідомою назвою Пекло роз’їдають безпорядки...”* (Добрянський 217). Лексема запозичена із грецької у старослов’янську мову.

Гаспид (Вусик 382; СУМ II 40) – ‘те саме, що чорт, диявол, дідько біс’ (фонетичний варіант **гаспід**), напр.: *Несамовито загарчав гаспид... Земля наче луснула...* (Марко Вовчок 177); *Сарандара, марандара, гаспіда угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміня доганяє!* (Н-Л III 401). Фіксуємо номен **гаспид** зі значенням ‘отруйний змій’ (Гр I 276). Паралельно з лексемою **гаспид** в українській мові функціонує фонетичний варіант **аспид** (Вусик 382; СУМ II 40) у значеннях ‘чорт’ та ‘міфічний крилатий змій, споріднений з вогненними зміями’ [Шапарова 2001: 42]. Отже, демономен **аспид (гаспид)** знаходиться на перетині ЛСГ“Чорт” і ЛСГ“Змій”. В українській мові широко вживається як інвектив – синонім до **диявол, біс**, напр.: *Чого, гаспиди, наробили* (Стороженко I 134). Словник Б.Грінченка фіксує дериват **гаспедюка** (I 276) – ‘збільшене до гаспид’. У бойківських говірках засвідчено корелят жін. роду **аспіда** (Он I 35). Сучасне мовлення репрезентує словосполучення із стриженевим компонентом **гаспид – пекельні гаспиди ночі**, напр.: *Та ми*

ведемо мову не про гіпотетичних вурдалаків, **пекельних гаспидів ночі**, а про цілком респектабельних людей (Н-Ф, 1995, №7/8, с.10). Лексема **гаспид** запозичена з грецької мови, через давньоруську і старослов'янську: гр. **ασπίς**, **ίβοϛ** – ‘змія, єгипетська кобра’ походить від гр. **ασπίς** ‘щит’ (можливо, через те, що змія вкрита щитоподібними лусочками або ж тому, що шия кобри під час нападу набуває круглої форми) (ЕСУМ I 93).

Демон (СУМ II 239) – ‘у грецькій міфології – нижче божество, злий дух, чорт, інколи доброзичливий до людей’, напр.: *Вони хитрі, оті баби: в кожній з них, у самій найдурнішій навіть, сидить цілий полк демонів хитрості* (Дияволиця 127); *Світ – скутий вулицями демон* (Єрченко 92). У художній літературі простежується вживання аналізованої лексеми на позначення жінки, напр.: *Женцино, демоне, чого тобі треба від мене?* (Дияволиця 198). Лексема **демон** запозичена через церковнослов'янську мову в давньоруську з грецької, гр. **δαίμων** ‘божество, дух, душа померлого, диявол’. У нижньонаддніпрянських говірках функціонує демономен **гемон** – ‘нечистий’, варіант номена **гаманюка** (Чабаненко I 56). Припускаємо походження від **демон**.

Диявол (Гр I 386; СУМ II 292) – ‘біс, чорт, сатана, володар пекла’, напр.: *Тяжко заплакав старий ігумен – бачить, що диявол опанував душею Танського* (Александрович 180). Назва активно вживається у фольклорі, напр.: *Чим тільки не манив диявол до себе людей, але все марно* (УМДЛІ 10); сучасній прозі, напр.: *Ворожіння на картах, за участю диявола йде обов'язково при свічках на килимку із восьмикутними зірками...* (Кононенко. Ностальгія 1 119); поезії, напр.: *Як Бог тебе допроводить, То розкажи, сину, Що ти бачив диявола Своїми очима* (Шевченко II 236); гумористичних творах, напр.: *Сам диявол притеребенівся на оглядини, а може, і для запозичення передового досвіду* (Тіні 6).

Лексема **диявол** на фонетичному рівні має варіанти – **дябел** (Вусик 383; Хобзей 97), **дябель** (Вусик, там само; Гр I 461), **дябол** (Вусик, там само), **дябл** (Хобзей 97), у множині – **дяблі** (Он I 241). Н.Хобзей зауважує, що ці

паралельні форми номена є полонізмами: “У польській (diabel) та чеській (d’abel) уважаються запозиченнями з лат. **diabolus** ‘наклепник’ (97), фонетичний варіант **дявіл** (Вусик 383, Гр I 461) – і<о.

На українському мовному ґрунті витворилися кореляти чоловічого, жіночого, середнього родів та похідні від лексеми **диявол**: **дяволяка** (Вусик 383), **дияволка**, **дияволиця** (СУМ II 293), **дяволка** (Вусик 383; Гр I 461), **дияволенья** (СУМ II 293). Іменник жін. роду використовується на позначення жінки-спокусниці (див. Дияволиця). Назви функціонують також у конструкціях пейоративного плану: **дияволів** (**диявольський**) син.

Етимологи вважають слово **диявол** запозиченням з грецької в давньоукраїнську мову через посередництво старослов’янської: гр. **διάβολος** ‘диявол, наклепник’, пов’язане з **διαβάλλω** ‘перекидаю, сію розбрат; звожу наклеп, звинувачую’ (ЕСУМ II 81; Огієнко I 337; Ф I 560).

На позначення диявола в українській мові використовується ще кілька перифрастичних назв: **звір**, **твар**, напр.: *Ми дозволили **звірові** вирватися із підвалів свідомості, де він лютував, безсило гризучи грати усталеної народної моралі* (Дрозд. Убивство 127); *Залізка перевернулася – на ній було викарбувано страховидну “**тварь**”*. *Мала трикутні...очиська, лапаний ніс із чітко окресленими ніздрями, а в роззявленій на усю широчінь пластини пащеці – чотири ікла. Внизу, де залізка звужувалася, проглядалася стилізована борідка...*(Дрозд. Убивство 106). Фіксуємо деривати **звірина**, **звірок**, **звірюка**, напр.: *І я бачив **звіріну**, що виходила з моря, яка мала десять рогів та сім голів, а на рогах її було десять вінців, а на головах богозневажні імена* (Біблія. Об’явлення св.Івана Богослова 13); *Ми вбиваємо природну цноту в дитячих душах, ми будимо в них **звірка**, який невдовзі виросте в нестримного **звірюку*** (Дрозд. Убивство 128). В 11-томному “Словнику української мови” **звір** (III 484) – ‘дика, звичайно хижа тварина’. Назва псл. походження, псл. **zvěръ** ‘звір, дика тварина’ (ЕСУМ II 251). Лексема **твар** старослов’янського походження, споріднена з дієсловом **творити**.

Идол (Гр II 192), **ідол** (Скуратівський 153) – ‘чорт’, дериват **идоляка**, напр.: *Так і загув угору той **идоляка*** (Гр II 192); *Що не робив **ідол**, так нічого не помагає: поки вирине він з моря, то вода вже геть наполоסקала землю з рота* (УМДЛ 8). Назва утворена від іменника **ідол** (СУМ IV 12) – ‘статуя, що була об’єктом культу; предмет, що ототожнювався з божеством’, грецького походження. Переосмислення назви відбулося із прийняттям християнства.

Ирод, ирід (Гр II 194), **ірод** (Куліш П. 114) – ‘чорт’, ‘злодій’ напр.: *А **ирід** його відає* (Ном №3576). У гуцульських говірках **ирод** – ‘найстарший чорт, володар пекла’, в етнографічних матеріалах засвідчено дублетні назви: **сотана-ирод, сатана-ирод, ирод-чорт** (Хобзей 111-112). Слово вживається як інвектив, напр.: *По садочку походжала, Квітчалась, пишалась. А він мене і побачив, **Ирод!*** (Шевченко II 273). Зафіксовано оказіональні кореляти жін. роду – **иродиха** (Хобзей, там само), середнього – **иродча** (ЯСл). В українській мові **ирод, ирід** – результат семантичного переосмислення імені іудейського царя Ірода (ЕСУМ II 317; Ф II 139).

Люципер (Гр II 390; СУМ IV 559), **Люцифер** (Огієнко II 395; Бердник 22) – ‘сатана’, напр.: *А інші заперечать: і не монах, і не відлюдник, а перестрів **люципера** вовк чи інший який звір* (Жінка, №7, 2005, с. 34). *В цій нерівній борні будеш завжди підкорений, ніби спраглий – в пустелі будеш бігти на марево, щоб хоч мить володіти цією гріховною плоттю, як **Люцифер**, що Богом подоланий* (Топчій 65). Переносно – ‘жорстока і підступна людина’, напр.: *А він мене і покинув, Не вступив і в хату, На дітей своїх не глянув, **Люципер** проклятий!* (Шевченко II 273). За “Етимологічним словником української мови” (III 332), лексема запозичена з латинської мови, лат. **Lūcifer** – ‘ранкова зоря’, тобто планета Венера. У християнському середньовіччі назву було перенесено на володаря пекла, сатани [Мифы народов мира II: 84].

Сатана (СУМ IX 60) – ‘уявна надприродна істота, яку зображують у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; є уособлення злого начала; біс, диявол, чорт, злий дух’, напр.: *Щоб ніякий **сатана** за деревом чи*

на дереві не підстерігав нас... Спи. Я чатуватиму (Логвин 55); гуцульські говірки засвідчують цей номен зі значенням ‘найстарший чорт’, ‘найстарший сатана’ (Хобзей 166-167). Фіксуємо вживання лексеми в поезії, напр.: *Сусідські бабусі молились при іконі. Одна з них **сатану** теж бачила колись* (Костенко 410); прозі, напр.: *Якось само собою стало ясно: конкретного власного обличчя і матеріального тіла **сатана** не має* (Кокотюха 119); *Слухай, **сатано**, не прийму я від тебе клієнтури. Перенаселення в мене. Ось закінчу новий райський мікрорайон, тоді й будемо глаголити* (Тіні 9); функціонує і як лайливе, напр.: *Сердешна панночка! А як плакала, як просила! Ні, таки на своєму поставив, **старий сатана*** (Шевченко III 27). Зафіксовано й оказіональний оксюморон, ужитий, щоправда, образно: *Гуде вогонь – веселий **сатана** червоним рогом вихоплюється з печі...* (Костенко 293).

На говірковому рівні засвідчено фонетичні варіанти **сотана**, **сотона** (Аркушин II 163; Хобзей 168) – “у мовленні одного респондента може бути кілька варіантів” (Хобзей, там само), напр.: *Поблагословив Бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у **сотони**, росте й собі* (Коцюбинський II 225). Художня література, словники подають номен **сатанайл** (Вусик 384; Гр IV 103) – ‘князь бісівський’, напр.: *Такою мене зробив мій духовний отець – неперевершений знавець чорної магії **Сатанайл*** (Н-Ф, 95, №3, с.29).

Існує кілька дериватів, утворених від лексеми **сатана**: **сатанина** (Вусик 384); **сатанюка**, **сатаня** (Гр IV 103; СУМ IX 60); **сатанятко** (Вусик 384). Якщо в літературній мові функціонують відповідні похідні чоловічого й середнього роду, то на говірковому рівні натрапляємо на форму жіночого роду – **сотана**, що, ймовірно, спричинено позамовними чинниками – змішуванням у народному світогляді демонологічних персонажів (сатана, змія, бісиця) (Хобзей 167), порівн. у художній літературі: – *Цить, **сатано люта!*** (Шевченко III 38).

Згідно з М.Фасмером, стсл. **сотона** – давнє запозичення із гр. **σατανάζ**, що походить від гебр. **satan** ‘той, хто протидіє, ворог’. Лексичну форму **сатана** вважають вторинним пристосуванням до грецької форми (Ф III 585).

І.Огієнко пов'язує цей демономен з д.євр. **satan** – ‘перешкоджаючий, обвинувачувач’. У давньоєврейській літературі **сатана** спочатку не мав надто злих якостей – у книзі чисел ангел Господній являється саме як сатан. Навіть у єгипетських фараонів, коли вони володіли Палестиною (XIII-XII ст. до н.е.), була особливо висока посада донощика про єврейські справи, який звався **satan** (Огієнко IV 226).

Юда (Войтович 608; Гр IV 531) – ‘злий дух, нечиста сила’, у гуцульських говірках – ‘найстарший чорт, диявол’, ‘хованець’ (Хобзей 194-197). О.Ковальчук витлумачує його як ‘злий дух, що примушує людей битись одне з одним’ (99). У гуцульських говірках зафіксовано похідні від лексеми **юда** – **триюда**, **архиюда** (елементи **три-**, **архи-** вказують на силу цього різновиду чорта) та **юдники** (Хобзей, там само) – ‘чорти, слуги найстаршого чорта’. В українську мову назва прийшла через стсл. **Июда**, **Июда** з гр. **Ἰούδας** (Ф II 145). Значення ‘чорт’ розвинулося під впливом християнської традиції (біблійного імені Іуди Іскаріота) [Мифы народов мира I: 580-581]. У художній літературі вживається переважно як біблеїзм, напр.: *О, Юдо! Забрав я служіння твоє! Пророцтва Отцеві – омріяна Доля* (Виженко 32); *Цілуй, Юдо. Ти – вінець пророцтва. Написане зійшлося на тобі* (там само).

До окресленого кола лексем включаємо назви на позначення **чорта**, які витворилися на народному ґрунті від назв біблійних персонажів – **антипко**, **арідник**. **Антипко** (Гр I 8; ЕСУМ I 76) – ‘чорт (кульгавий)’, у гуцульських говірках ‘домашній чорт’. **Антипок** – ‘людина низького зросту’ (Хобзей 23); у бойківських говірках номен засвідчено зі значенням ‘злий дух’, ‘біс’ (Он I 35). Існує й дериват **антипцьо** (Гр I 8). Походження номена не ясне. Автори “Етимологічного словника української мови” (I 76) припускають табуїстичну заміну форми **анцибол** ‘болотяний чорт’ (що видається нам хибним, адже з цим значенням демономен не зафіксовано). Вважаємо слушною думку про зв’язок з ім’ям Ірода-Антипи (сина Ірода Великого), галілейського і переїського тетрарха (I ст. н.е), відомого своєю аморальністю (див. Хобзей 25). Окрім згаданої лексеми, на позначення аналізованого денотата

вживається складна назва **антипко безп'ятий** (Желехівський I 5). Вживалася вона, очевидно, досить широко, що сприяло субстантивації компонента **безп'ятий**, який функціонує й автономно – **безп'ятий**, напр.: *Панич маленький в курточці, безп'ятий* (Гр I 44). Словотворчі процеси також засвідчують колишню актуалізованість назви. Поряд із субстантивом сформувався вмотивований цією ж твірною основою дериват **безп'ятко** (там само). Назва виникла за однією із зовнішніх характеристик денотата: “Чорт не має п'ят, лише лапи” (Гнатюк 93).

Арідник (Гр I 9; СУМ I 59) – ‘злий дух, чорт, дідько’; у гуцульських говірках – ‘найстарший чорт’, ‘чорт, нечиста сила, що спричинює важкий недуг, епілепсію’ (Хобзей 27-28). Походження демономена **арідник** цікавило багатьох дослідників, проте єдиної думки про його етимологію немає. Укладачі “Етимологічного словника української мови” (I 84) вказують на можливість зв'язку з біблійним Яред (батько Еноха, який прожив 962 роки). Натомість Б.Кобилянський зазначає, що ім'я Арета східнокарпатському населенню не відоме. Дослідник висловив припущення про давнє діалектне засвоєння мадяризма *ordog* (80 41-42).

Внаслідок міжмовних контактів в українській мові функціонують і демономени - запозичення.

Анціяш (Гр I 8; Хобзей 26-27) – ‘антихрист’. Автори “Етимологічного словника української мови” (I 78) припускають запозичення цієї назви з чеської мови, де воно могло утворитися під впливом форм власних імен типу **Andriáš, Mikuláš**. Водночас **anciáš** співвідносять із уг. **ántiját, áncziját** ‘антихрист’, які витлумачуються як евфемістичне скорочення лайливого (**az**) **Ántikristusát** ‘Антихрист’.

Українська мова засвоїла й демономен **кадук** (Гр II 207; Чуб I 194), у бойківських говірках **кадюк** (Он I 334), з польської **kaduk** – ‘чорт’.

Мамун (Войтович 156; ЕСУМ III 377) – ‘злий дух, диявол’, жін. рід – **мамуна** (там само) – ‘бісиця’, ‘персонаж, що шкодить вагітним жінкам, немовлятам та породіллям’ (СД III 176), на рівненському Поліссі – ‘чорт’ (там

само). Гуцульські говірки репрезентують це слово зі значенням ‘міфічна істота, яка виманює людей у безвість чи підмінює дітей’ (Хобзей 124). Б.Кобилянський пов’язує походження згаданих лексем з болг. **мамуна** ‘мавпа’, яке зводиться до перс. **ma'yumum** ‘злий дух, диявол’ (80 43) В.Гнатюк засвідчує наявність синонімів до демонолексми **мамуна: богиня** (124) – ‘жінка дідька’. Лексема **богиня** споріднена з **богінка** (СД I 215) – ‘жіночий демонологічний персонаж, який переслідує породіль, вагітних, викрадає й підміняє дітей’, назва вживається в районах польсько-українського пограниччя. Походження пов’язуємо з семантичною транспозицією лексеми **богиня**.

Шайтан (Гр IV 482; Коцюбинський I 278; СУМ XI 396) – ‘злий дух, чорт, диявол’, назва запозичена з тюркських мов – казах., кирг., тат. **šaitan**, тур. **šäitan** ‘чорт’. У словнику Б.Грінченка фіксується варіант **шатан** (IV 482) – ‘чорт’, напр.: *То було пекло, там самі були шатани* (там само). Припускаємо походження від **шайтан**, зміна можлива внаслідок народної етимології під впливом **шататися** – ‘вештатися’, **шатанина** – ‘метушня, вештання’ (СУМ XI 420).

У бойківських говірках фіксуємо номен **селем** (Он II 210), **фрац, фрас** (333) – ‘чорт’; у гуцульських – **смуч** (Хобзей 169) – ‘чорт’, походження не ясне.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що номени аналізованої лексико-семантичної групи “Чорт” неоднорідні за походженням, мотиваційними ознаками, способами творення та активністю вживання, проте загалом об’єднуються в широкі синонімічні ряди. У межах ЛСГ фіксуємо функціонування абсолютних синонімів – **біс, чорт, дідько** тощо. За походженням елементи аналізованої групи поділяються на давні язичницькі, запозичення з інших мов та утворені на українському мовному ґрунті, із значною перевагою останніх. Домінуючими є грецькі запозичення, що пояснюється впливом християнства. Лексеми з тюркських та слов’янських

мов представлені поодинокими прикладами, що характеризує самодостатність аналізованої лексико-семантичної групи.

Назви, що виникли на українському мовному ґрунті, – це переважно евфемізми, демінутивні, аугментативні утворення тощо. Евфемізми та демономени - аугментативи використання є цілком логічними для ЛСГ “Чорт”, на відміну від демінутивних назв. Демінутивні форми слів, що належать до ЛСГ “Чорт”, з одного боку, віддзеркалюють язичницьке розуміння світобудови (**домовичок, чортенятко, чортяточко**), а з іншого – змішування понять **чорт, біс, сатана** у свідомості українців (**бісик, бісенятко, сатанятко**). Проте на загальному тлі ЛСГ “Чорт” позитивна семантика демономенів виявляється зрідка, частіше – на тлі загального негативного значення.

Яскравою рисою складових ЛСГ “Чорт” є наявність експліцитної мотиваційної ознаки в основу якої покладено: а) місце локалізації (**водяник, домовик, лісовик**); б) зовнішні характеристики (**безп’ятко, куцан, лисий, патлатий, чорний**); в) внутрішні властивості (**клятий, лихий, лукавий**); г) виконувані дії та стани, спричинені нечистою силою (**біда, вихор, переплат, хапун, явида**); г) час з’яви (**нічниці, морок**); д) соціальне, етнічне походження (**пан, німчик**) чи асоціація з представниками флори (**бузиновий пан, осинавець**) тощо.

За структурою номени ЛСГ “Чорт” поділяються на однокомпонентні (співвідносні з одним словом) – **антипок, арідник, бісяка, диявол, чортула**; двокомпонентні (співвідносні зі словосполученням) – **біс полуденний, домовий слуга, Чорний бог**; описові форми (співвідносні із реченнями) – **ті, що живуть у пеклі; той, що греблю рве; той, що в скелі сидить; той, осина, скаменів би**.

За нашими спостереженнями, елементи ЛСГ “Чорт”, якщо не піддаються переосмисленню, здебільшого втрачають активність уживання. Свідченням цього факту є потреба витлумачення лексем для більшості носіїв української мови. Позначилися на цьому зміна світоглядних уявлень

сучасників, атеїстичне виховання, незнання власної культури, основу якої склали дохристиянські, а пізніше християнські вірування. І тільки обмежена кількість номенів, що входить до ЛСГ “Чорт”, активно функціонує у фольклорі, художній літературі, як інвективи в мовленні.

Тематична група “Назви антропозооморфо-зооморфних демонологічних персонажів охоплює лексико-семантичні групи “Перевертень”, “Потвора”, “Змій”, “Чорт” (див. додаток С, рис. 4). Лексеми аналізованої ТГ за основним компонентом значення ‘спотворена антропозооморфна зовнішність’ об’єднуються ЛСГ “Потвора”. Зазначимо, елементи ЛСГ “Потвора” можуть позначати більшість понять демонологічної лексики, напр., **чугайстер, вій, чорт**. Підставою для її виокремлення вважаємо наявність у демонічному просторі демонологічних персонажів, які не мають визначеного персонажного статусу й у словниках витлумачуються переважно як ‘фантастичні, страхітливі істоти’ (**дивогляд, страховисько, страховидло, чудовисько**).

Проаналізований матеріал засвідчує сталий зв’язок ЛСГ “Змій” та “Чорт” (**змій** – ‘біблійний образ диявола, що спокусив людину в раю’). Змішування понять відбулося внаслідок екстралінгвальних факторів, зокрема прийняття християнства. Розмежування понять спостерігається переважно у фольклорі.

Умовність поділу демономенів на тематичні та лексико-семантичні групи засвідчує факт належності до ТГ “Назви антропозооморфо-зооморфних демонологічних персонажів” лексем на позначення демонів-духів, персонажі яких не мають визначеної зовнішності (ні антропоморфної, ні зооморфної). За віруваннями українців, демони-духи виявляють себе лише тимчасово, перевтілюючись у людей, тварин і навіть предмети. В основу класифікації демонів-духів до ЛСГ “Чорт” покладено християнське сприйняття аналізованого явища.

ВИСНОВКИ

1. Демонологія є органічною частиною наївної картини світу українців, яка відображає уявну дійсність, побудовану на давній міфології та християнських віруваннях. Демономени української мови утворюють структуровану, досить розгалужену, незамкнену мікросистему, яка включає такі ЛСГ: “Відьма”, “Некродемомени”(заставний мрець, русалка, упир, привид), “Перевертень”, “Потвора”, “Змій”, “Чорт”, кожна з яких має відповідну домінанту групи, часто – родову назву (**біс, відьма, ворожбит, знахар, мавка, перевертень, чаклун, упир, чорт** та ін.). Незважаючи на тривалий процес формування, вона не є консервативною, а розвивається, набуваючи якісних ознак як у словотворенні, так і в семантиці. Розширення семного складу лексичного значення назв спричинене відображенням у ньому елементів різних картин світу: язичницької (**відьмочка, домовичок, мавочка, русалочка, чортятчко**), що характеризується шанобливим ставленням до духів природи, та християнської (**диявол, сатана**) з різко негативною оцінкою демонів зла.

2. У демономенах знаходять відображення історичні процеси, які відбувалися в лексичній системі української мови від найдавніших часів до сучасності. Лексичний фонд українських демонологічних назв включає праслов'янські утворення (**бала, біс, відьма, волхв, галдун, дідько, чорт, явида, яга, ядун** та ін.), запозичення (**астролог, босорка, василіск, екстрасенс, иджибаба, маг, полтергейст, сатана, шаман**) та питомі українські слова (**вовкун, дияволка, русалонька, чортисько, чортятчко** та ін.), що кількісно переважають. Еволюція аналізованої лексико-семантичної мікросистеми простежується на рівні якісних і кількісних характеристик складників. Найголовнішими механізмами її розвитку є формування значень на базі існуючих понять (**відьма** – ‘жінка, яка багато знає’, ‘жінка, яка займається чаклуванням’, ‘зла жінка’, ‘розпатлана жінка’; **русалка** – ‘дівчина-утоплениця’, ‘дівчина-риба’, ‘дівчина з гарним довгим волоссям’),

словотворення (**відьмище, вовкун, дракончик, непрості, упирятко**), запозичення (**василіск, гідра, полтергейст, сукуб**).

3. Лексико-семантичні трансформації аналізованої групи слів зумовлені лінгвальними та екстралінгвальними чинниками. До позамовних факторів, які вплинули на розширення складу демонологічної лексики, належать переоцінка носіями мови назв за полярністю добро/зло у зв'язку з прийняттям християнства, а також оберегові заборони на вживання демономенів, що спричинило появу евфемізмів. Евфемізми на позначення демонологічних персонажів у живомовному просторі мають нерівномірне поширення. За нашими спостереженнями, вживання демономенів у говірках південно-східного наріччя є мало табуйованим, що виявляється в активних мовних реалізаціях. У говірках південно-західного наріччя табу на вживання демонологічної лексики діє й сьогодні. Цей факт пояснюється, насамперед, мірою збереження релігійності загальною масою представників регіонів та сталістю корінного населення, яке менше потрапило під вплив міграційних процесів. Власне мовні фактори розвитку системи демонологічних назв змінили якісні показники демономенів (утворилися фонетичні, словотвірні варіанти).

4. У межах мікросистеми виявлено дифузні зони, утворені з окремих демонолексем, що входять одночасно до кількох ЛСГ. Причини виникнення цього явища вбачаємо у змішуванні носіями мови демонологічних понять (**аспид** – ‘змій’, ‘чорт’; **відь водова** – ‘русалка’, ‘водяна відьма’; **мольфар** – ‘чарівник, знахар, ворожбит’, ‘злий дух’ тощо), а також у відмінностях семантичного наповнення одних і тих само назв у різних регіонах України (**чорнокнижник** – ‘людина, яка відвертає дощові, грозові хмари’, ‘нечиста сила, чорт, який керує душами, що скидають на людей град’ (гуцульські говірки), ‘домовик’ (західнополіські говірки)).

5. Демонологічні найменування відзначаються лінгвокультурною маркованістю, що певним чином характеризує носіїв етнокультури. У прямому значенні вони не тільки називають предмети уявної дійсності, а й

виконують оцінно-експресивну функцію: сигналізують про підкреслено негативне чи позитивне ставлення до названих предметів з боку мовця. Традиційно демонологічна лексика позначає суб'єкти, поведінка яких є відхиленням від моральних, соціальних норм, а зовнішність відзначається потворністю. Ці чинники вплинули на негативну оцінність більшості демонологічних назв, порівн.: **вітюха, марюка, упиряга, чортовище** тощо. Шкала негативних оцінок демонів широка – це закладено у відображенні уявлень про добро і зло (демон – матеріалізація зла). Рідше досліджувані номени мають демінутивну форму: **відьмочка, упирятко, чортятчко**. Стилїстична маркованість знаходить відображення в конотативних компонентах демонологічних назв. Конотації доповнюють предметно-понятійний зміст номенів і надають їм експресивної функції на основі світоглядних знань людей, їхнього культурно-історичного досвіду. Вони є асоціативно-образними складниками лексем, що характеризуються узуальними (**відьма** – ‘зла, сварлива жінка’, **баба яга** – ‘дуже стара, зла, сварлива жінка’) та оказіональними конотаціями (**відьма** – ‘вульгарна жінка’). Назви із узуальним значенням функціонують у міфологізованих, сатирично-гумористичних текстах, мовленні. Оказіональні утворення є характерною ознакою мови художньої літератури. Демонологічна лексика реалізується в конструкціях пейоративного плану, є виявом національної інвективної стратегії. Як інвективи активно вживаються слова на позначення найвідоміших демонологічних персонажів.

6. Демонологічна лексика має вихід у різні сфери функціонування мови. Як загальноживані одиниці демономени притаманні більшості стилів мови, проте в межах кожного з них вони зазнають певних семантичних модифікацій. У художній літературі демонологічна лексика виявляється переважно в міфологізованих, сатирично-гумористичних та символічних текстах. Міфологізовані тексти характеризуються залученням демонологічних назв у творах, близьких за формою та сюжетом до переказів і легенд. Сатирично-гумористичні тексти представлені оповідями, стилізованими під легенди-

анекдоти. У символічному вираженні потойбічне втрачає демонічні риси, стаючи лише знаком у низці інших символів. Символізуючись, демономени послаблюють своє денотативне значення та актуалізують конотативне, зумовлене контекстуальним тлом твору. У публіцистичному стилі ресурси демонологічної лексики використовуються на позначення понять суспільно-політичної ситуації в Україні. Розмовно-побутовий стиль послуговується демономенами-інвективами, аугментативними та демінутивними утвореннями для позначення людей за різними ознаками.

7. Демонологічна лексика є важливим компонентом у формуванні сучасної української літературної мови, яка постійно розвивається, збагачуючи художні засоби літературно-мистецьких жанрів. Більшість загальноживаних демономенів послідовно зафіксовано в етнографічних та фольклорних джерелах, художній літературі XIX - поч. XXI ст. Засвідчено широке функціонування демонологічних назв у художніх текстах XIX ст. (Т.Шевченко, Леся Українка, М.Коцюбинський, Б.Грінченко та ін.) і в сучасних літературних творах (Л.Костенко, В. Шевчук, О.Забужко, Є.Кононенко, брати Капранови та ін.). Письменники XIX ст. використовують демономени з метою відображення християнсько-релігійного світогляду українця з яскравими елементами язичництва. Активне функціонування демонологічної лексики у творах сучасників пояснюється зняттям табу та шаблонів з художньої мови, зверненням до національних цінностей з метою віднайдення національної самоідентичності й позначення реалій уявної дійсності українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андрухович** – Андрухович Ю. Переверзія. Роман. – Львів: Класика. – 290 с.
- Аркушин** – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Т 1-2. – Луцьк: Вежа, 2000.
- Барвінок** – Барвінок Г. Русалка. – Коломия. Галицьке накладня Якова Оренштайна, 1912. – 74 с.
- Барка** – Барка В. Майбутній антихристичник// Сучасність. – 1980. – Ч.3 (231). – С. 3-6.
- Бердник** – Бердник О. Воскресіння Люцифера: Роман-феєрія// Знання та праця. – 1990. – №5. – С.22-25.
- Біблія** – Біблія або Книги Святого письма Старого й Нового заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – Ukrainian Bible: United Bible Societies, 1993. – 296 с.
- Б-Н** – Білецький-Носенко П. Словник української мови/ Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.
- Бордуляк** – Бордуляк Т. Твори. – К.: Держ. вид - во худ. літ - ри, 1958. – 478 с.
- Боровиковський** – Боровиковський Л. Українські поезії// Українські поети-романтики: Поет. твори/ Упоряд. і приміт. М.Л. Гончарука; Вступ. ст. М.Т.Яценка; Ред. тому М.Т.Яценко. – К.: Наук.думка, 1987. – С. 38 - 77.
- Будьмо здорові** – газета “Будьмо здорові”.
- Вархол** – Вархол Н. Жінка-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини// Пам'ятки України. – 1992. – №2-3. – С.123-126.
- Васильченко** – Васильченко С. Твори. – К.: Дніпро, 1974. – Т.1-3.
- Вечеря** – Вечеря на дванадцять персон: Житомирська прозова школа/ Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. – К.: Генеза, 1997. – 544 с.
- ВЗ** – газета “Високий замок”.
- Виженко** – Виженко О. Крилатий вовк. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 92 с.
- Винничук** – Винничук Ю. Спалах: Оповідання, повісті. – К.: Рад.письменник, 1990. – 351 с.

- Войтович** – Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
- Воронько** – Воронько П. Твори: У 4 т. – К.: Дніпро, 1982-1983.
- Воропай** – Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1991. – Т. 1-2.
- Вусик** – Вусик О.С. Словник українських синонімів/ За ред. д. філол н., проф. А.М. Поповського. – Дніпропетровськ: Січ, 2000. – 424 с.
- ВЯ** – Веселий ярмарок: Гумор та сатира/ Редкол.: А.А.Бортняк та ін. – К.: Рад. письменник, 1983 – Вип.4/ Упоряд. Ю.І.Цеков, 1986. – 510 с.
- Гавришкевич** – Гавришкевич І. Страхи// Огнений змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 182-192.
- Газета укр.** – “Газета українська”.
- Геньба** – Геньба Л.Г. Паралель. – Запоріжжя: Дике поле, 1998. – 64 с.
- Гнатюк** – Гнатюк В. Нарис української міфології/ Підгот. та опр. текстів, вступ. стаття і прим. проф., д.філол.н. Р.Кирчіва. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.
- Гоголь** – Гоголь М. Запропаща грамота// Огнений змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 13-24.
- Головацький** – Дзендзелівський Й.О. Зузана Ганудель. Словник української мови Я.Ф.Головацького// Науковий збірник музею української культури у свитнику №10. – Пряшев: Братиславське словацьке педагогічне видавництво, 1982. – С. 136-204.
- Горбач** – Горбач О. Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен, 1997. – Т.8.
- Гр** – Словарь української мови: В 4 т./ Зібр. ред журн. "Києв. старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907-1909.
- Грабовський** - Грабовський П. Зібрання творів: У 3 т./ Редколегія: О. Білецький, О. Кисельов, Л. Новиченко. – К.: Академія наук УРСР, 1959. – Т.1. – 687 с.
- Гребінка** – Гребінка Є.П. Твори: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т.1. – 456 с.
- Грінч** – Грінченко Б.Д. Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1990.

Даль – Толковий словарь живого великорусского языка: В 4 т. – 8-е изд. – М.: Русский язык, 1981-1982. – Т.I-IV.

Данилевський – Данилевський Г. Біс на вечорницях. Життя через сторіччя// Огненний змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 218 – 252 .

Дзензелівський 73 – Дзензелівський Й.О. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки “Лісова пісня”// Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. – К.: Наук. думка, 1973. – С.155-177.

Дзензелівський 97 - Дзензелівський Й. Традиційна лексика говірки села Залісся Кобринського на Берестейщині// Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. – С. 200-210.

Дияволиця – Український Декамерон/ Упоряд.Р.Піхманець. – К.: Довіра, 1993. – Кн. I: Дияволиця: Новели. Повість/ Післямова І.Денисюка. – 398 с.

Дніпрова Чайка – Дніпрова Чайка. Мара// Українська новелістика кінця ХІХ-початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)/ Упоряд. і прим. Є.К.Нахліка; вступ. ст. І.О.Денисюка; ред. Н.Л.Калениченко. – К.: Наук.думка, 1989. – С. 217 – 225.

Добрянський – Добрянський П. Лепеха в раю: Повість, гуморески. – К.: Дніпро, 1990. – 349 с.

Довженко – Довженко О. Зачарована Десна// Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 36 – 81.

Дочинець – Дочинець М. Гостинці від нечистої сили: Бувальщина// Людина і світ. – 1988. – №4. – С. 52 – 53.

Драч – Драч І. Вірші та поеми. – К.: Дніпро, 1991. – 213 с.

Дрозд. Дух – Дрозд В. Злий дух// Вітчизна. – 1995. - №11-12.

Дрозд. Убивство – Дрозд В. Убивство за сто тисяч американських доларів. Роман. Оповідання. – К.: Укр. письменник, 2003. – 256 с.

Дудар – Дудар Є. І силою, і правдою... – Тернопіль: Джура, 2003. – 272 с.

Експрес – газета “Експрес”

- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови/ За ред. О.С.Мельничука: У 7 т.- К.: Наук. думка, 1982-1989. – Т.1-3.
- ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под редакцией О.Н.Трубачёва. – М.: Наука, 1974-2001. — Вып. 1- 28.
- Єрченко** – Єрченко О. Поезії// Дзвін. – 1998. – №10. – С.90-93.
- Єфименко** – Єфименко П.С. Упыри (из истории народных верований)// Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991 . – С. 498-504.
- Жадан** – Жадан С. Генерал юда: Вірші// Березіль. – 1994. – №11-12. – С.18 – 22.
- Желехівський** – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т.1-2.
- Жінка** – Журнал “Жінка”.
- Забужко. Диригент** – Забужко О. Диригент останньої свічки: Поезії. – К.: Рад.письменник, 1990. – 143 с.
- Забужко. Дослідження** – Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. Роман. – К.: Факт, 1998. – 116 с.
- Забужко. Сестра** –Забужко О. Сестро, сестро: Повісті та оповідання. – К.: Факт, 2003. – 240 с.
- Загул** – Загул Д. Мара: Поезії// Дніпро. – 1991. – №8. – С.130-133.
- Запит** – Супруненко В. Народний запитальник. – Мелітополь, 1994. – 32 с.
- Заревич** – Заревич Ф. Чудний цвіт// Огнений змій. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 253-256.
- Зарівна** – Зарівна Т. Граючи Бога і Люцифера// Березіль. – 1997. – №5/6. – С. 2 – 13.
- ЗВ** – Золота вежа: Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки/ Передм., упоряд., запис і підгот. текстів, словник С.Г.Пушика. – Ужгород: Карпати, 1983. – 224 с.

Зеров – Зеров М.К. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1: Поезії. Переклади / Упоряд. Г.П.Кочур, Д.В.Павличко. – 843 с.

ЗП – газета “Запорізька правда”.

Івакін. Відьми – Івакін Ю. Відьми й науково – технічна революція: Гумореска// Вітчизна. – 1974. – №4. – С.189 – 191.

Івакін. Чудовисько – Івакін Ю. Чудовисько і дівчина// Вітчизна. – 1975. – №6. – С.192-193.

Іванов – Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 430-497.

Іванов - Иванов П.В. Кое-что о вовкулаках и по поводу их// Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 505-511.

Івченко – Івченко В. У теренах Чорного Диявола: Фантастичне оповідання// Наука і суспільство. – 1988. – №8. – С.76-81.

ІЗК – Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х тт./ Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1990.

Іларіон – Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг.моногр. Видання друге – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 424 с.

Ілляшенко – Ілляшенко В. Антихрист: Повість - легенда// Київ. – 2000. – №3-4. – С.29-62.

Капранови hard – Брати Капранови. Кобзар 2000: Роман. – К.: Джерела М, 2001. – 424 с.

Капранови soft – Брати Капранови. Кобзар 2000: Роман. – К.: Джерела М, 2001. – 424 с.

Катренко – Катренко О. Над усіх ненормальні// Українська новелістика кінця ХІХ- початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)/ Упоряд. і прим. Є.К.Нахліка; вступ. ст. І.О.Денисюка; ред. Н.Л.Калениченко. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 138 – 152.

Кв-Осн – Квітка - Основ'яненко Г.П. Твори: У 8 т. – К.: Дніпро, 1969.

Кобилянська – Кобилянська О. В неділю рано зілля копала...//Кобилянська О. Повісті; Оповідання; Новели/ Вступ. ст., упоряд. і

приміт. Ф. П. Погребенника; ред. тому І. О. Дзеверін. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 277 – 430.

Кобилянський 28 – Кобилянський Б.В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття// Український діалектологічний збірник. – К., 1928. – Кн. – І. – 92 с.

Кобилянський 80 – Кобилянський Б.В. Східнокарпатські міфоніми// Мовознавство. – 1980. – №1. – С.41-49.

Кобринська – Кобринська Н. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – 446 с.

Кобринська. Чортище – Кобринська Н. Чортище// Українська новелістика кінця ХІХ- початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)/ Упоряд. і прим. Є.К.Нахліка; вступ. ст. І.О.Денисюка; ред. Н.Л.Калениченко. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 107 – 114.

Ковальчук – Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К.: Наук. думка, 1994. – 120 с.

Ковчар – Ковчар М. Упириця: Бувальщина// Людина і світ. – 1981. – №7. – С.41.

Козін – Козін О. Шаман: Повість// Київ. – 1980. – №5-6. – С.32-46.

Кокотюха – Кокотюха А. Нейтральна територія: Роман. – Львів: Кальварія, 2002. – 160 с.

Кононенко Зрада – Кононенко Є. Зрада: Роман. – Львів: Кальварія, 2002. – 160 с.

Кононенко Ностальгія 1 – Кононенко Є. Ностальгія// Кур'єр Кривбасу. – січень, 2003. – С. 91-134.

Кононенко Ностальгія 2 – Кононенко Є. Ностальгія// Кур'єр Кривбасу. – лютий, 2003. – С. 70-113.

Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок// Українська діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1987. – С.62-267.

Королів-Старий – Королів-Старий В. Нечиста сила: Казки. – К.: Фірма “Довіра”, 1992. – 157 с.

Костенко - Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро. – 1989. – 559 с.

- Костенко Л.**– Костенко Л. Маруся Чурай// Ліна Костенко. Навч. посібник-хрестоматія. Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека. – Кіровоград: Степова Еллада, 1999. – 320 с.
- Костомаров** – Костомаров М. Поезії// Українські поети-романтики: Поет. твори/ Упоряд. і приміт. М.Л.Гончарука; вступ.ст. М.Т.Яценка; ред. тому М.Т.Яценко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 139 – 219.
- Котляревський** – Котляревський І.П. Повне зібрання творів: Т.1. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1952. – 536 с.
- Коцюбинський** – Коцюбинський М. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1988.
- Кравченко** – Кравченко Л. Прізвища Лубенщини. – К.: Факт, 2004. – 198 с.
- Кропивницький І** – Кропивницький М.Л. Драматичні твори/ Упоряд. і приміт. В.М. Івашкова; вступ. стаття Л.З. Мороз. – К.: Наук. думка, 1990. – 608 с.
- Куліш** – Мова рідна, слово рідне! – К.: Веселка, 1989. – С.53.
- Куліш П.** – Куліш П. Іродова морока: Вертепна містерія на різдвяні свята// Дніпро. – 1994. – №7-8. – С.114-123.
- Куліш. Змій** – Куліш П. Огненний змії// Огненний змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 101-150.
- Куліш. Чорна рада** – Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року: Роман. – К.: Молодь, 1990. – 168 с.
- Купрієнко** – Купрієнко Х. Недобрий віщун. Втоплениця. Як нажито, так і прожито// Огненний змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 75-100.
- Леся Українка.** – Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. – К.: Наук. думка, 1975-1979.
- Лєснава** – Лєснава В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ: Шлях, 1999. – 76 с.
- Лисенко** – Лисенко П.С. Словник поліських говірок. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

Лиходід – Лиходід М. Країна Україна: Поезії. – Запоріжжя: Хортиця, 1995. – 72 с.

Літ.Укр. – газета “Літературна Україна”.

Логвин – Логвин Ю. Золоті копита. Авантюрний роман. – К.: Укр. письменник, 2003. – 239 с.

Лук’яненко – Лук’яненко О. Привид у наймах: Гумореска// Вітчизна. – 1983. – №6. – С.177 – 178.

Лучак – Лучак М. Чорні янголи вилітають: Вірші// Світовид. – 1997. – №3. – С.86 – 88.

Лучків – Лучків Г. Поезії// Дзвін. – 1998. – №11-12. – С.100-101.

Ляхевич – Ляхевич В. Мандрівний домовик// Кур’єр Кривбасу. – 1997. – №9 - 10. – С. 9 – 10.

Мандичевський – Мандичевський Є. Буря// Українська новелістика кінця ХІХ- початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескizi, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)/ Упоряд. і прим. Є.К.Нахліка; вступ. ст. І.О.Денисюка; ред. Н.Л.Калениченко. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 452 – 454.

Манжура – Манжура І.І. Твори/ Передм. І. Березовського. – К.: Дніпро, 1980. – 326 с.

Марко Вовчок – Марко Вовчок. Чортова пригода// Огненний змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 165-177;

Марко Вовчок І – Марко Вовчок. Твори в шести томах. Том І. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1955. – 100 с.

Милорадович – Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии// Українці: народні вірування, повір’я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С.407 – 429.

Мирний – Мирний Панас. Твори: У 5 т. – К.: Академія наук УРСР, 1954-1955.

МС – Мудре слово. Прислів’я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини. Серія “Пам’ятки мовної культури Нижньої

Наддніпрянщини”. – Випуск II/ Зібрав і впоряд. В.Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1992. – 170 с.

МУ – газета “Молодь України”.

Наніїв – Наніїв П. Лозина труна. – К.: Укр. письменник, 2001. – 275 с.

Німчук – Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1982. – 412 с.

Ніс – журнал “Наука і суспільство”

Н-Л – Нечуй-Левицький І.С.Зібрання творів: У 10 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1965. – 448 с.

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше/ Збірник О.В.Марковича та ін. Уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 446 с.

НС – журнал “Науковий світ”

НФ – журнал “Наука-фантастика”

Огієнко – Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови/ За ред. Ю.Мулика-Луцика. Накладом товариства “Волинь”. – Т. 1 - 4. – Вінніпег, Канада, 1979-1999.

Околітенко – Околітенко Н. Оповідь про жахного Змія Горинича: Науково-фантастичне оповідання// Знання та праця. – 1989. – №12. – С.23-25.

Олійник – Олійник Б. Поезії/ Передм. В.Моренця. – К.: Дніпро, 1986. – 343 с.

Он – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Т. 1 - 2. – К.: Наук. думка, 1984.

Павлюк – Павлюк І. Нетутешній вітер: Вірші. – Львів: Каменяр, 1993. – 112 с.

Перець – журнал “Перець”.

Петренко – Петренко М. Гостина у баби-яги// Вітчизна. – 1984. – №6. – С.18.

Петровцій – Петровцій І. Ворожба лабораторна, або ж з репертуару російських босоркань// Вітчизна. – 1989. – №1. – С.11-12.

Петрушевич – Петрушевич М. Градобур// Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)/ Упоряд. і прим. Є.К.Нахліка; вступ. ст. І.О.Денисюка; ред. Н.Л.Калениченко. – К.: Наук.думка, 1989. – С. 352 - 377.

- Поттер** – Дж. К. Ролінг. Гаррі Поттер і таємна кімната/ Переклад з англ. В.Морозова за ред. І.Малковича та П. Таращука. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2002. – 352 с.
- Прудник** – Рудник М.Лауреат усіх премій. – К.: Укр.письменник, 2003. – 206 с.
- Пушик** – Пушик С. Страж-гора: Роман з народних уст. Оповідання та новели. – К.: Етнос, 2004. – 640 с.
- Реєстр** – Реєстр Війська Запорозького 1649 року/ Підгот. до друку О.В.Тодійчук (голов. упоряд.) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с.
- Сабадош** – Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999. – 102 с.
- СД** - Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т./ Под ред. Н. Толстого. – Москва, 1995. – Т.1; 1999. – Т.2; 2004. – Т.3.
- Сизько** – Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл Південно-Східної Полтавщини: Навч.посібник. – Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
- Симоненко** –Симоненко В. Берег чекань. – К.: Наук.думка, 2001. – 248 с.
- Скрипник** – Скрипник Г.А. Словник української демонології// Українознавство. Посібник/ Уклад. В.Я.Мацюк, В.Г. Пугач. – К.: Зодіак-Еко, 1994. – С. 391-399.
- Скуратівський** – Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
- Сливинський** – Сливинський О. Жертвоприношення великої риби: Поезії. – Львів: Каменярь, 1998. – 58 с.
- Словесна магія** – Фісун В. Словесна магія українців. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 103 с.
- Слово “Просвіти”** – газета “Слово “Просвіти”.
- Сомів** – Сомів О. Київські відьми// Огнений змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 53-62.
- Срезневський** – Срезневський І. Українські поезії// Українські поетико-романтики: Поет. твори/ Упоряд. і приміт. М.Л.Гончарука; вступ.ст. М.Т.Яценка; ред. тому М.Т.Яценко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 89 - 93.

- СС** – Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини/ Упоряд., мов.редакція, переднє слово і прим. В.Чабаненка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 492 с.
- Стельмах** – Стельмах М. Гуси - лебеді летять...Щедрий вечір. Повісті. – К.: Веселка, 1971. – 324 с.
- Стороженко 1** – Стороженко. Твори: У 2 т. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1957. – Т.1. – 438 с.
- Стороженко. Чорт** – Стороженко О. Закоханий чорт// Огнений змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 193-217.
- СУМ** – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1 - 11.
- Супруненко** – Супруненко В. Ми – українці. – Дніпропетровськ, 1999. – 412 с.
- Таланчук** – Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
- Тіні** – Тіні кімнати сміху. Гуморески, іронічна поезія/ Упорядник В.Чемерис. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 226 с.
- Товстий** – Легенди та міфи України/ Уклад. В.П. Товстий. – Харків: Промінь, 2005. – 64 с.
- Топчій** – Топчій А. Протилежний берег ночі. Поезії. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 72 с.
- Укр.слово** – Газета “Українське слово”.
- УМ** – Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник/ А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В.Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
- УМДЛ** – Українські міфи, демонологія, легенди/ Упоряд. М.К.Дмитренко. – К.: Муз. Україна, 1992. – 144 с.
- УРЕ** – Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1977-1985. – Т. 1 - 12.
- Фасмер** – Фасмер М.Этимологический словарь русского языка/ Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973.– Т. 1 - 4.

- Федорів** – Федорів Р. Танець Чугайстра: Повісті-есе. – Львів: Каменяр, 1984. – 366 с.
- Франко** – Франко И.Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г.// Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991 . – С. 512-526.
- Хвильовий** – Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990.
- Хобзей** – Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – 216 с.
- Худаш** – Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
- Цівірко** – Цівірко М. Ворожка: Бувальщина// Людина і світ. – 1988. – №6. – С.60.
- Чабаненко** – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. – Запоріжжя: ЗДУ, 1992.
- Чайковський** – Чайковський М. Могила// Огнений змії. Фантастичні твори українських письменників ХІХ сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 63 - 69.
- Чемерис** – Чемерис В. Хто вб'є змія Горинича?// Дзвін. – 2000. – №2. – С. 85-93.
- Чуб** – Чубинський П. Мудрість віків/ Українознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн., кн.1. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с.
- Шашкевич** – Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К.: Дніпро, 1982. – 367 с.
- Шевченко** – Т.Шевченко. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1970-1971.
- Шевчук. Біс** – Шевчук В. Біс плоті: Повість// Дзвін. – 1998. – №2. – С. 3 – 34.
- Шевчук. Птахи** – Шевчук В. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К.: Рад. письменник, 1989. – 470 с.
- Шевчук. У пащі** – Шевчук В. У пащі дракона: Повість// Сучасність. – 1994. – №3. – С. 24-27.
- Шевчук. Химери** – Шевчук В. Химери далекого літа: Оповідання// Прапор. – 1984. – №7. – С. 30 – 44.

- Шевчук. Чортиця** – Шевчук В. Чортиця: Повість// Київ. – 1992. – №5. – С.3 – 27.
- Шиян** – Шиян Г. Суд вельзевула// Прапор. – 1977. – №5. – С. 110 - 111.
- Шкляр** – Шкляр В. Праліс (Тінь сови): Роман. – К.: Молодь, 1986. – 216 с.
- Шкляр. Кров** – Шкляр В. Кров кажана: Роман. – Львів: Кальварія, 2003. – 220 с.
- Юдін** – Юдін В. Бабай: Сатира та гумор. – Запоріжжя: Хортиця, 1995. – 40 с.
- Я Нов.** – Новицкий Я. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославе 1875-1905 г. – Рига, 1990. – 120 с.
- Я Сл** – Яворницький Д. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1919. – Т.1. – 342 с.
- Яновський** – Яновський Ю. Твори. Том II. Романи. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1958. – 454 с.
- Яцків** – Яцків М. Дівчина на чорнім коні// Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)/ Упоряд. і прим. Є.К.Нахліка; вступ. ст. І.О.Денисюка; ред. Н.Л.Калениченко. – К.: Наук. думка, 1989. – С.424 – 427.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алиптиева Р.* Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы. – Л.: ЛГУ, 1986. – 177 с.
2. *Антонович Д.* Передхристиянська релігія українського народу// Українська культура: Лекції за редакцією Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 189 – 197.
3. *Апресян Ю.* Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: ЯРК, 1995. – С.629-650.
4. *Апресян Ю.* К проблеме функциональных типов лексического значения// Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С.156-249.
5. *Апресян Ю.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
6. *Апресян Ю.* Об одном правиле сложения лексических значений// Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1972. – С.439-459.
7. *Апресян Ю.* Образ человека по данным языка. Попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
8. *Афанасьев А.* Древо жизни. Избранные статьи. – М.: Современник, 1982. – 463 с.
9. *Афанасьев А.* Поэтическое воззрение славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов. – Москва, 1865. – Т.1; 1868. – Т.2; 1869. – Т.3. Переиздание – Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. – М.: Индрик, 1994. – 961 с.
10. *Ахманова О.* Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 607 с.
11. *Ахметьянов Р.* Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья . – М.: Наука, 1981. – 142 с.

12. *Баженова А.И.* Предисловие // Кайсаров А.С., Глинка Г.А., Рыбаков Б.А. Мифы древних славян. Велесова книга/ Сост. А.И. Баженова. – Саратов: Надежда, 1993. – С. 3-10.
13. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд. иностр. лит., 1955. – 416 с.
14. *Барт Р.* Миф сегодня // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика/ Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1994. – С. 72 – 130.
15. *Барт Р.* Мифологии/ Пер. с фр. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
16. *Беньковский И.* Рассказ о вовкулаках// Киевская старина. – 1894. – №12. – С.495-497.
17. *Бертельс А.* Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 52 – 63.
18. *Білодід І., Франко З., Горецький П.* Українська літературна мова другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Рад. школа, 1957. – 265 с.
19. *Білоусенко В.* Із спостережень за творенням евфемізмів в демонологічних найменуваннях// Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Зб. наук. праць, присв. пам'яті проф. С.П.Самійленка. Част. 2. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С.17-19.
20. *Білоусенко В.* Назви відьом в українській мові// Вісник ЗДУ. – 1998 – №1. – С.21-23.
21. *Болебрух А.* Світосприйняття давньоруських людей// Київська старовина. – 2002. – №6. – С.56-79.
22. *Боровский Я.* Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наук. думка, 1982. – 103 с.
23. *Бочарова І.* Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. – К., 1999. – 17 с.
24. *Булаховський Л.* Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1955. – 124 с.

25. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
26. Бурячок А. Принципи моделювання семантичних полів лексики// Мовознавство. – 1985. – №4. – С.41-47.
27. Вархол Н. Жінка-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини// Пам'ятки України. – 1992. – №2-3. – С.123-126.
28. Василенко А. Аспекти міфологічної свідомості та їх відтворення у вербальному дискурсі // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2001. – № 6. – С. 56-59.
29. Василенко А. Лінгвокультурогенна площина слов'янського міфологічного континууму // Мова і культура. – Вип. 5. – Т. 2. – Ч. 1. – К., 2002. – С. 45-50.
30. Василенко А. Міфологічні номінації: лексико-семантичний аспект // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки. – Ніжин, 2001. – С. 60-64.
31. Василенко А. Українська міфологічна лексика в художній літературі ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. – Київ, 2003. – 19 с.
32. Васильев Л. Современная лингвистическая семантика. – М.: Наука, 1990. – 174 с.
33. Васильев Л. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105 – 113.
34. Васильев М. Язычество восточных славян накануне крещения Руси. – М.: Индрик, 1999. – 325 с.
35. Ващенко В. Українська лексикологія: Семантико-стилістична типологія слів. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1979. – 127 с.
36. Веденская Л., Колесников Н. Этимология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 221 с.
37. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
38. Вежбицкая А. Язык, культура, познание. – М.: Русские словари, 1996. – 406 с.

39. *Велецкая Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 239 с.
40. *Вересаєв В.* Номінації міфічних об'єктів російського фольклору (у зіставленні з сербським фольклором): Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Одеса, 1993. – 16 с.
41. *Верещагин Е., Костомаров В.* Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русс. яз., 1980. – 320 с.
42. *Виноградова Л.* Мифологический аспект полесской “русальной традиции” // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М.: Наука, 1986. – С.88–135.
43. *Виноградова Л.* Народная демонология и мифоритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 431 с.
44. *Виноградова Л.* Славянская народная демонология: проблемы сравнительного изучения. – [http:// www. ruthenia. ru/ folklore/ vinogradova1. htm](http://www.ruthenia.ru/folklore/vinogradova1.htm).
45. *Виноградова Л., Толстая С.* К проблеме идентификации и сравнения персонажей славянской мифологии // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. – М.: Наука, 1994. – С. 16 – 44.
46. *Вовк Х.* Український народ в его прошлом и настоящем. – СПб, 1916.
47. *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
48. *Волошина Т., Астапов С.* Языческая мифология славян. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
49. *Воркачев С.* Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // Известия АН. Серия литературы и языка. – 2001. – Т. 60. – №6. – С.47-58.
50. *Гальперин И.* Информативность единиц языка: Пособие по курсу общего языкознания. – М.: Высшая школа, 1974. – 175 с.
51. *Геник В.* Упирі: анатомія міфу // Людина і світ. – 1997. – №5-6. – С.43-46.

52. *Глинка Г.* Древняя религия славян// Кайсаров А.С., Глинка Г.А., Рыбаков Б.А. Мифы древних славян. Велесова книга/ Сост. А.И. Баженова. – Саратов: Надежда, 1993. – С. 85-140.
53. *Головаха І.* У відьми корова завжди добра// Сучасність. – 1995. – №5. – С.103-108.
54. *Головацький Я.* Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – К.: Довіра, 1991. – 91 с.
55. *Голосовкер Я.* Логика мифа. – М.: Наука, 1987. – 218 с.
56. *Горленко В., Наулко В.* Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль // Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І.Наулко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 233 – 244.
57. *Греймас А.* К теории интерпретации мифологического нарратива// Зарубежные исследования по семиотике фольклора. Сборник статей. – М.: Наука, 1985. – С. 109 – 145.
58. *Гринченко Б.* Изъ усть народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Черниговъ: Земская Типографія, 1901. – 488 с.
59. *Гриценко О.* “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – 184 с.
60. *Гриценко П.* До проблеми лінгвістичного опису українського демонімікону: вступна стаття// Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – С.3-18.
61. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6-ти т., 9 кн. – Т. 1. – К: Либідь, 1993. – 392 с.
62. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию/ Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
63. *Гумбольдт В. фон.* Язык и философия культуры/ Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
64. *Гуторов В.* Міфологема “чорт” в експресивно-зниженому узусі української, російської, польської та англійської мов: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 15. – Харків, 1996. – 19 с.

65. *Давидюк В.* Крокове колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору. – К.: Наук. думка, 2002. – 187 с.
66. *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. – 295 с.
67. *Давидюк В.* Трансформація міфологічних образів в українських легендах// Народна творчість та етнографія. – 1985. – №5. – С. 47 – 51.
68. *Даль В.* О поверьях, суеверьях и предрассудках русского народа. – СПб.: Литера, 1996. – 480 с.
69. *Дзендзелівський Й.* Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – К.: Наук. думка, 1981. – 308 с.
70. *Демоністичні вірування*// Академічне релігієзнавство. – К.: Світ знань, 2000. – С.333-335.
71. *Дунаєвська Л.* Українська народна казка. – К.: Вища школа, 1989. – 127 с.
72. *Ефименко П.* Упыри (из истории народных верований)// Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 498 – 504.
73. *Євсєєв Ф.* Теоретичні питання демонології та ритуалознавства: Мара і Морена// Київська старовина. – 2002. – №6. – С.106-113.
74. *Жайворонок В.* Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць// Мовознавство. – 1999. – №6. – С.32 – 46.
75. *Жайворонок В.* Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення// Культура народів Причорномор'я. – 2002. – №32. – С.51-53.
76. *Жайворонок В.* Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень// Мовознавство. – 2001. – №5. – С.48-63.
77. *Журавлев А.* Древнеславянская фундаментальная аксиология в зеркале праславянской лексики // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. – М.: Индрик, 1999. – С. 7 – 32.
78. *Зеленин Д.* Избранные труды. Очерки русской мифологии. – М.: Индрик, 1995. – 432 с.

79. *Зеленин Д.* Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1901-1913. – М.: Индрик, 1994. – 400 с.
80. *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – 507 с.
81. *Зеленько А.* Проблеми семасіології. – Луганськ: Альма матер, 2001. – 209 с.
82. *Зиновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті/ Підгот. тексту І.П. Чепіги. – К.: Наук.думка, 1971. – 391 с.
83. *Златковская Т.* Rosalia – русалки? О происхождении восточнославянских русалий// VIII Международный съезд славистов: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М.: Наука, 1978. – С. 210-226.
84. *Иванов В.* Происхождение семантического поля славянских слов, обозначающих дар и обмен// Славянское и балканское языкознание: Проблемы интерференции и языковых контактов. – М.: Наука, 1975. – С. 50 – 78.
85. *Иванов В.* Реконструкция индоевропейских слов и текстов, отражающих культ волка// Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1975. – Т.34. – №5. – С. 33-38.
86. *Иванов В., Топоров В.* Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М.: Наука, 1974. – 341 с.
87. *Иванов В.* Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индо-европейской мифологии // Труды по знаковым системам. – IV. – Тарту, 1969. – С. 44 – 75.
88. *Иванов В.* Язык как источник при этногенетических исследованиях и проблематика славянских древностей// Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 30 – 47.
89. *Иванов В., Топоров В.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян// Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М.: Наука, 1976. – С. 109 – 128.

90. *Иванов В., Топоров В.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.: Наука, 1965. – 246 с.
91. *Иванов П.* Кое-что о вовкулаках и по поводу их// Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 383-407.
92. *Иванов П.* Народные рассказы о ведьмах и упырях// Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 430 – 497.
93. *Иванов П.* Народные рассказы о Доле// Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 342 – 376.
94. *Івченко Я.* Візуальна характеристика чорта в польській та українській фразеології та пареміології// Лінгвістика. Зб. наук. праць. - №1(4). – 2005. – 131 – 136.
95. Історія релігії в Україні. Том 1. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. /За ред. Б. Лобовика. – К.: Наук. думка, 1996. – 367 с.
96. *Кайсаров А.* Славянская и российская мифология// Кайсаров А.С., Глинка Г.А., Рыбаков Б.А. Мифы древних славян. Велесова книга/ Сост. А.И. Баженова. – Саратов: Надежда, 1993. – С. 17-84.
97. *Калінін Ю., Харьковщенко Є.* Релігієзнавство. – К.: Наук. думка, 1998. – 335 с.
98. *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. – К.: Наук. думка, 1990. – 344 с.
99. *Кирчів Р.* Міфологіяна Володимира Гнатюка// Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – С.7-37.
100. *Кирчів Р.* Світоглядні уявлення і вірування// Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 243-260.
101. *Киченко О.* Художня система “міф – фольклор” і проблеми структурного методу // Знак. Символ. Образ: Матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики. Випуск п'ятий. – Черкаси, 2000. – С. 17 – 23.

102. *Кияк Т.* Мотивованість лексичних одиниць (кількісні і якісні характеристики). – Львів: Вища школа, 1988. – 161 с.
103. *Клочек Г.* Про жерців (волхвів)// Світ “Велесової книги”. – Кіровоград: Степова Еллада, 2001. – С.38-41.
104. *Кміт Ю.* Словник бойківського говору// Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934-1939. – Т.3-11.
105. *Кобилянський Б.* Лексико-семантичні паралелі балкано-карпатизмів// Мовознавство. – 1981. – №6. – С.41-52.
106. *Кобилянський Б.* Східнокарпатські міфоніми// Мовознавство. – 1980. – №1. – С.41-49.
107. *Коваленко І.* Метафора і табу в історичному розвитку лексичних значень та у вивченні мовних картин світу// Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. Кн. 1. – К.: Проїм-М. – С.209-214.
108. *Коваль А.* Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
109. *Ковальчук О.* Українське народознавство. – К.: Наук. думка, 1994. – 120 с.
110. *Кожуховська Л.* Етнокультурні символи українців // Знак. Символ. Образ: Матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики. Випуск п'ятий. – Черкаси, 2000. – С. 54 – 63.
111. *Колесса Ф.* Демонологічні постаті в українській усній словесності// Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1949. – Т.1. – С.249-250.
112. *Кононенко В.* Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 269 с.
113. *Космеда Т., Гажасєва І.* Аспекти й методика вивчення слова у контексті зміни лінгвістичних парадигм// Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 39 – 46.
114. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія/ Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994.– 384 с.
115. *Кочерган М.* Лексична сполучуваність і семна структура слова// Мовознавство. – 1984. – №1. – С. 28 – 30.

116. *Кошарная С.* Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2002. – 288 с.
117. *Кретов П.* Пізнавальне значення символу в контексті філософського дискурсу культури// Знак. Символ. Образ: Матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики. Випуск п'ятий. – Черкаси, 2000. – С. 34 – 40.
118. *Курочкин О.* Відьма в українській міфологічній традиції// Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С.23-29.
119. *Лаушкин К.* Баба-Яга и одноногие боги (К вопросу о происхождении образа) // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1970. – С. 181 – 186.
120. *Леви-Стросс К.* Структурная антропология. Перевод с франц. – М.: Наука, 1985. – 536 с.
121. *Левкиевская Е.* Мифы русского народа. – М.: Астрель, АСТ, 2000. – 528 с.
122. *Левкиевская Е.* Материалы по карпатской мифологии// Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. – М.: Наука, 1994. – С. 251 – 266.
123. *Левкиевская Е., Усачева В.* Полесский водяной на общеславянском фоне// Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья. – М.: Индрик, 1995. – С.153-172.
124. *Либман Н.* Миф – символ – художественный текст // Знак. Символ. Образ. Матеріали міжвузівського наукового семінару з проблем сучасної семіотики. Випуск п'ятий. – Черкаси, 2000. – С. 3 – 9.
125. Лингвистический энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
126. *Лисиченко Л.* Лексико-семантична система української мови. – Харків: Вид-во ХДПУ, 1997. – 137 с.
127. *Лифшиц М.* Мифология древняя и современная. – М.: Искусство, 1979. – 582 с.

128. *Лозко Г.* Українське народознавство. – К.: Зодіак-Еко, 1995. – 368 с.
129. *Лосев А.* Диалектика мифа// Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С.22-186.
130. *Лосев А.* Знак. Символ. Миф. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 479 с.
131. *Лосев А.* Миф. Число. Сущность. – М.: Мысль, 1994. – 911 с.
132. *Лосева И., Капустин Н., Курсанова О., Тахтамыев В.* Мифологический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 576 с.
133. *Лукинова Т.* Лексика славянского язычества// Этимология. – М., 1986. – С.119-124.
134. *Лукинова Т.* Давньослов'янські вірування в дзеркалі лексики слов'янських мов (до етимології слів *упир, нетопир*)// Мовознавство. – 1981. – №6. – С.56-68.
135. *Лукинова Т.* Етимологічні коментарі до назв міфічних істот у драмі-феєрії Лесі Українки “Лісова пісня”// Мовознавство. – 1992. – №3. – С.15-23.
136. *Лукинова Т.* Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство. IX Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 87 – 116.
137. *Лукинова Т.* Мовна архаїка слов'янських замовлянь// Мовознавство. – 1998. – №2-3. – С.47-61.
138. *Луців Є.* Хто такі характерники?// Урок української. – №9. – 2000. – С.25-26.
139. *Любицька О.Є.* Евфемістичні та табуїстичні назви із значенням “чорт” в українській мові// Вісник Харківського університету. Серія “Філологія”: Миф і міфопоетика у традиційних та сучасних формах культурно-мовної свідомості. –Харків, 1999. – №448. – С.77-81.
140. *Маковский М.* Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996. – 415 с.
141. *Максимов С.* Крестная сила; Нечистая сила; Неведомая сила: Трилогия. – Кемеров: Книжное издание, 1991. – 351 с.

142. *Манакін В.* Фактори семантичних перетворень слів у мовленні// Мовознавство. – 1988. – №6. – С.11-18.
143. *Маркевич М.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К.: Час, 1991. – 192 с.
144. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 52 – 168.
145. *Мельничук А.* Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма// Вопросы языкознания.– 1970.– №1.– С.26-31.
146. *Мечковская Н.* Язык и религия. – М.: Фаир, 1998. – 342 с.
147. *Милорадович В.* Українська відьма: Нариси з української демонології. – К.: Веселка, 1993. – 72 с.
148. *Мироненко І.* Убити упиря?// Березіль. – 1993. – №9-12. – С.162-170.
149. Мифологический словарь/ Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 736 с.
150. Мифы народов мира: Энциклопедия/ Под ред. Токарева С.А. – М.: Сов. энциклопедия, 1991-1992. – Т.1 – 671 с.; Т.2. – 719 с.
151. *Мірчук І.* Світогляд українського народу (спроба характеристики)// Наук. збірник УВУ в Празі. – Т.Ш.– Прага, 1942. – С.225-243.
152. *Мойсієнко А.К.* Символ як явище аперцепції (на матеріалі поезії Т.Г.Шевченка) // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 40 – 45.
153. *Мокієнко В.М.* Мати Лада і Диво дивнее// Українська мова і література в школі. – 1984. – №8. – С.76-78.
154. Народні повір'я/ Упорядкування Миколи Дмитренка. – К.: Редакція часопису “Народознавство”, 2000. – 132 с.
155. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). – К.: Обереги, 1993. – 85 с.
156. *Нидерле Л.* Славянские древности / Пер. с чеш. Т. Ковалевой и М. Хазанова. – М.: Изд. иностр. лит., 1956. – 450 с.
157. *Новиков Л.А.* Семантика русского языка. – М.: Наука, 1982. – 234 с.

158. *Павленко Ю.* Дохристиянські вірування давнього населення України. – К.: Либідь, 2000. – 323 с.
159. *Павлов О., Полковенко Т., Фісун В.* Вербальна магія українців. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 95 с.
160. *Паламарчук Л.* Лексико-семантичний розвиток мови// Мовознавство. – 1982. – № 4.– С.3 - 8.
161. *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Український письменник, 1993. – 63 с.
162. *Померанцева Э.* Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М.: Наука, 1975. – 191 с.
163. *Померанцева Э.* Народные верования и устное поэтическое творчество // Фольклор и этнография. – Ленинград: Наука, 1970. – С. 158 - 168.
164. *Пономарьов А.* Царина народної уяви та її класичні розробки// Українці: народні вірування, повір'я, демонологія/ Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Космічної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова. – К.: Либідь, 1991. – С. 5 - 24.
165. *Попова З., Стернин И.* Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 148 с.
166. *Попович М.* Мироззрение древних славян. – К.: Наук. думка, 1985. – 166 с.
167. *Поріцька О.* Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд.істор.наук. – Київ, 1998. – 19 с.
168. *Потебня А.* Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
169. *Потебня А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий// *Потебня А.* Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 92 – 328.
170. *Потебня А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии// *Потебня А.* Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 5-91.

171. *Потебня А.* Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 623 с.
172. *Пушик С.* Чугайстер: міфічний персонаж української народної поезії Карпат// Народна творчість та етнографія. – 1994. – №2-3.
173. Релігієзнавчий словник. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 389 с.
174. *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 783 с.
175. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. – М.: Наука, 1994. – 607 с.
176. *Русанівський В.* Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 231 с.
177. *Сімович О.* Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. – Львів, 1999. – 21 с.
178. *Скрипник Г.* Традиційні уявлення і вірування українців// Радянська школа. – 1991. – № 3. – С. 25 - 31.
179. Славянская мифология: Словарь-справочник / Л.Вагурина (сост.). – М.: Линор и Совершенство, 1998. – 320 с.
180. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – М.: Эллис Лак, 1995. – 415 с.
181. Славянский и балканский фольклор. Народная демонология: Сборник/ С.М. Толстая и др. (отв. ред.). – РАН, Институт славяноведения. – М.: Индрик, 2000. – 399 с.
182. *Сліпушко О.* Давньоукраїнський бестіарій. – К.: Дніпро, 2001. – 144 с.
183. Словник символів культури України/ За заг. ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.
184. Слово и грамматические законы языка: Глагол/ Н.Ю.Шведова., В.Н.Белоусов, Г.К.Касимов, М.М.Коробова. – М.: Наука, 1989. – 296 с.
185. *Сокіл В.* Міфологічні мотиви в топонімічних легендах українців Карпат// Народна творчість та етнографія. – 1989. – №4 (218) – С.33.
186. *Соколовская Ж.* Проблемы семантического описания лексической семантики. – К.: Наук.думка, 1990. – 184 с.

187. *Солнцев В.* Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – 191 с.
188. *Стернин И.* Лексическое значение и энциклопедическое знание // *Аспекты лексического значения.* – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – С. 10 – 17.
189. *Стишов О.* Актуалізація традиційної української лексики і проблема сучасної літературної норми// *Мова і культура.* Том 2. Культурологічний компонент мови. – К., 1998. – С.127-128.
190. *Сумцов Н.* Колдуны, вѣдьмы и упыри: Библиографическій указатель. – Харьковъ: Типографія К.П.Счасни, 1891. – 50 с.
191. *Сумцовъ Н.* Колдуны, ведьмы и упыри // *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества.* – Томъ 3-й. – Харьковъ: Типографія К.П.Счасни, 1891. – С.229 – 278.
192. *Сумцов Н.* Культурныя переживанія. Изданіе редакціи журнала “Кіевская Старина”. – Кіевъ: Типографія Г.Т.Корчакъ-Новицкаго, 1890. – 408 с.
193. *Супруненко В.* Ми – українці. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 1999. – 412 с.
194. *Сучасна українська літературна мова.* Лексика і фразеологія/ За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973.– 439 с.
195. *Сучасна українська літературна мова.* Стилїстика/ За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
196. *Сучасна українська літературна мова:* Підручник для студентів вузів/ За заг. ред. А.П.Грищенка. – 3-є вид., доп. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
197. *Таланчук О.* Духовний світ українського народу. – К.: МП “Фотовідеосервіс”, 1992. – 63 с.
198. *Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О.* 100 найвідоміших образів української міфології/ Під заг. ред. д.філол.н. О.Таланчук. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.

199. *Тараненко А.* Языковая семантика в ее динамических процессах. – К.: Наук. думка, 1989.– 256 с.
200. *Телия В.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 136 с.
201. *Терещенко А.* Быт русского народа. – СПб., 1848. – 149 с.
202. *Тищенко К.* Кельтські етимології. I. Етнос.// Мовознавство. – 2003. – №4. – С.3-16.
203. *Тищенко О.* Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 236 с.
204. *Толстая С.* Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры// Славянский и балканский фольклор: источники и методы реконструкции древней духовной культуры. – М.: Наука, 1989. – С. 33-49.
205. *Толстой Н.* Об изучении полесской лексики// Толстой Н.И. Избранные труды: Славянская лексикология и семасиология. – Т.1.– М.: Наука, 1997. – С.224-260.
206. *Толстой Н.* Южнослав. *Црна земља, черна земля и бели бог, бял бог* в символично-мифологической перспективе// Толстой Н.И. Избранные труды: Славянская лексикология и семасиология. – Т.1. – М.: Наука, 1997.– С.271-279.
207. *Толстой Н.* Полесский этнолингвистический сборник. Материалы исследования/ Редкол. Н.И. Толстой (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1983. – 288 с.
208. *Томенко О.* Мова як сегмент культури// Українська мова і література, 2003. – №24. – С.14-15.
209. *Топоров В.* К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера в связи с возможными древними ближневосточными параллелями// Славянское и балканское языкознание: Проблемы интерференции и языковых контактов. – М.: Наука, 1975. – С. 3 – 50.

210. *Топоров В.* К реконструкции индоевропейского ритуала и ритуально-поэтических формул (на материале заговоров)// Труды по знаковым системам. – IV. – Тарту, 1969. – С. 9 - 43.
211. *Топоров В.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М.: Прогресс, Культура, 1995. – 624 с.
212. *Трубачев О.* Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 48 - 67.
213. *Трубачев О.* Этногенез и культура древних славян. Лингвистические исследования. – М.: Наука, 1991. – 269 с.
214. *Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник/* А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В.Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
215. *Українська мова. Енциклопедія/* В.М.Русанівський та ін. – К.: Вид-во “Укр. енциклопедія” ім М.П.Бажана, 2000. – 750 с.
216. *Успенский Б.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 245 с.
217. *Уфимцева А.* Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986.– 239 с.
218. *Уфимцева А.* Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 171 с.
219. *Филин Ф.* Очерки по теории языкознания. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
220. *Филиппов Г.* К проблеме двоеверия. Историографический анализ// Вестник Новгородского государственного университета. – 2004. – №27 – С.92 -97.
221. *Хобзей Н.* Матеріали для дослідження української демонології (Фольклористичний і мовознавчий аспекти їх збирання)// Українська історична та діалектна лексика. Зб. наук. праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Вип.3. – Львів, 1996. – С.181 – 186.
222. *Хобзей Н.* Міфоніми на позначення назви “чорт” у гуцульському говорі// Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. Відповід. ред. Р.Й. Керста. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 124-127.

223. *Хобзей Н.В.* Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. – Львів, 1995. – 24 с.
224. *Хомік О.Є.* Український вербальний оберег: семантика і структура: Автореф. дис. ... канд.філол.наук: 10.02.01. – Харків, 2005. – 20 с.
225. *Чабаненко В.* Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.
226. *Черемисина Н.* Семантика возможных миров и лексико-семантические законы//Филологические науки. – 1992. – №2. – С.111-117.
227. *Черепанова О.* Мифологическая лексика Русского Севера. – Л.: ЛГУ, 1983. – 170 с.
228. *Черепанова О.* Роль имени собственного в мифологической лексике// Язык русского фольклора. – Петрозаводск, 1983. – С.74-84.
229. *Чернявська Л.* Трансформація демонічних образів у прозі Оксани Забужко// Таїни художнього тексту. Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 115 – 121.
230. *Чубинський П.* Мудрість віків/ Українознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн., кн.1. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с.
231. *Шапарова Н.* Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М.: Астрель, 2001. – 623 с.
232. *Шаховский В.* К типологии коннотации// Аспекты лексического значения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – С. 29 – 33.
233. *Шеллинг Ф.* Введение в философию мифологии// Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения. В 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т.2. – С.159-374.
234. *Шмелев Д.* Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
235. *Шмелев Д.* Современный русский язык: Лексика. – М.: Наука, 1977. – 245 с.
236. *Шостак В.* Дохристиянські вірування українського народу// Рідна школа. – 1997. – №12. – С.23-57.

237. *Щерба Л.* Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
238. *Щур Г.* Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
239. *Этимологический словарь славянских языков.* Праславянский лексический фонд. Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука. – 1974. – 214 с.
240. *Яворницький Д.* З української старовини. – К.: Мистецтво, 1991. – 316 с.
241. *Языкознание.* Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998.– 685 с.
242. *Wańkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000-2001. – Т.1-2.
243. *Blank A.* Pathways of lexicalizations // Language typology and Language universals. - Vol. 2. – Berlin; N.Y., 2001. – P. 1598-1608.
244. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1957. – 806 s.
245. *Chafe W.* Repeated verbalizations as evidence for the organization Knowledge // Preprints of the plenary sessionpapers: XIVth International congress of linguists. – B., 1987. – P. 88-110.
246. *Fernandez S. J.* Problemas de lexicographia actual. – Bogota, 1974. – 190 p.
247. *Ginsburg R.S.* A Course in Modern English Lexicology. – М.: Vyssaja skola, 1979. – 268 p.
248. *I[lkiewi]cz Mirosław.* О митології руської за переказом народу// Славянин.- Львів, 1839. – Т.2. – С. 91-95.
249. *Jackendoff R.* Languages in the mind: Essays on mental representations. – Cambridge (Mass.), 1992. – 260 p.
250. *Kleiber G.* Polysémie, transferts de sense et métonymie intégrée // Folia linguistica. – 1995. - №29. – P.105-122.
251. *Savory T.H.* The Language of Science. – London, 1967. – 173 p.
252. *Wagilewicz J.* Demonologia siowiańska// Львівська наукова бібліотека ім. Стефаніка НАН України. – Відділ рукописів. – Фонд І.Вагилевича. - №39, пап.9. – Арк.1-46.

ДОДАТОК А
СЛОВНИК ЗАФІКСОВАНОЇ ДЕМОНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ-ХХІ СТ.

антихрист (Ілляшенко 29)

антихристичник (Барка 3)

анцибол (Костенко 32)

анциболот (Шкляр. Кров 70)

арідник (Коцюбинський II 487)

архимник (Логвин 199)

астролог (Забужко. Диригент 126; Кононенко. Ностальгія 2 83)

баба (Грінч II 207; Васильченко II 200; Леся Українка V 289; Шевченко I 278)

баба яга (Добрянський 257; Кокотюха 75; Павлюк 36; Петренко 18)

баба-знахурка (Шевченко II 28)

бабай (Кокотюха 75; Юдін)

баба–шепітниця (Шевчук. Біс 220)

бабище (Костомаров 181; Котляревський I 115)

бабка (Дудар 52; Мирний I 301)

барабашка (Дрозд. Убивство 121)

біда (Гавришкевич 187)

біла постать (Капранови soft 33)

біс (Васильченко I 138; Винничук 276; Данилевський 218; Дудар 8; Кокотюха 119; Манжура 195; Наніїв 158; Неждана 104; Срезневський 89; Шевчук. Птахи 13)

бісеня (Данилевський 223; Коцюбинський II 205; Марко Вовчок 175; Наніїв 136; Стороженко. Чорт 208; Шкляр. Кров 11)

бісик (Марко Вовчок 171; Тіні 10)

бісиця (Коцюбинський II 205)

бісова баба (Стороженко I 25)

бісяка (Купрієнко 95; Стороженко I 54)

блуд (Заревич 255; Шашкевич 35)

- болотяник** (Грінч II 156)
- босорканя** (Петровій 11)
- бузиновий пан** (Костенко 50)
- бузувір** (Данилевський 233)
- бука** (Кокотюха 75)
- вампір** (Кокотюха 11; Наніїв 144)
- василиска** (Н-Л III 401)
- василіск** (Геньба 16; Леся Українка II 136; Н-Л III 31)
- вельзевул** (Добрянський 217; Костенко 288; Тіні 9; Шиян 110)
- видиво** (Леся Українка V 89)
- видюга** (Купрієнко 81)
- вихор** (Забужко. Сестра 112)
- відун** (Забужко. Диригент 24; Шевчук. Біс 95)
- відьма** (Андрухович 147; Васильченко I 120; Вечеря 242; Винничук 319; Гоголь 24; Дрозд. Убивство 142; Дудар 68; Івакін. Відьми 189; Забужко. Дослідження 87; Капранови soft 13; Кобилянська 390; Кв-Осн III 157; Кононенко. Зрада 25; Костенко 195; Костомаров 180; Коцюбинський I 258; Купрієнко 86; Логвин 101; Леся Українка IX 102; Н-Л II 32; Павлюк 48; Петрушевич 354; Стороженко. Чорт 200; Хобзей 57; Шевченко I 172; Шкляр 8)
- відьмак** (Забужко. Диригент 121; Капранови soft 108)
- відьмечка** (Стороженко. Чорт 205)
- відьмочка** (Сливинський 14; Стороженко1 200; Шкляр 9)
- відюга** (Купрієнко 86)
- відюха** (Васильченко I 120)
- вій** (Павлюк 48)
- віла** (Леся Українка II 86)
- він, щез би в болото** (Петрушевич 360)
- віщун** (Куліш. Змій 118; Купрієнко 75)
- віщунка** (Забужко. Диригент 55)

вовкулака (Дрозд. Вовкулака; Забужко. Сестра 102; Капранови hard 73; Кв-Осн III 121; Королів Старий 49; Сомів 59; Стороженко. Чорт 207; Шевченко II 23)

водяна царівна (Леся Українка V 203)

водяник (Грінч II 156; Дрозд. Убивство 23; Костенко 459; Леся Українка V 201; Сомів 59)

володар білої і чорної магії (Дрозд. Убивство 3)

волох (Боровиковський 69; Шевченко I 115)

волохи-цигани (Боровиковський 59)

волхв (Забужко. Диригент 128; Костенко 411; Шевченко I 257);

ворог (Гавришкевич 187)

ворожа сила (Васильченко I 258; Коцюбинський II 231; Петрушевич 371)

ворожбит (Грінч I 236; Данилевський 239; Забужко. Диригент 39; Костенко 443; Котляревський 138; Кропивницький I 89; Петрушевич 353; Шкляр 10)

ворожбитка (Стельмах Хліб 145)

ворожка (Боровиковський 60; Вечеря 185; Кобилянська 306; Кононенко Зрада 25; Костенко 35; Логвин 108: Цівірко 60; Чайковський 64; Шевченко I 33)

восьмиокий дракон (Андрухович 232)

вража сила (Наніїв 143)

вражий син (Гавришкевич 189)

вража баба (Стороженко I 25)

втоплениця (Купрієнко 88)

вурдалак (Андрухович 273; Кокотюха 128)

гаспид (Куліш. Чорна рада 58; Марко Вовчок 177; Стороженко I 134)

гаспіда (Н-Л III 401)

гідра (Костенко 448)

гірська русалка (Леся Українка V 225)

градівник (Коцюбинський II 229)

градобур (Петрушевич 353)

демон (Андрухович 148; Дияволиця 127; Єрченко 92; Кокотюха 37; Куліш. Чорна рада 34; Павлюк 91; Сливинський 14; Топчій 64)

дивогляд (Гавришкевич 188)

диявол (Александрович 180; Андрухович 147; Довженко 43; Івченко 76; Кононенко. Ностальгія 1 119; Костенко 11; Шевченко II 236; Шкляр. Кров 12; Тіні 6)

дияволиця (Дияволиця)

дід (Федорів 209; Хвильовий I 281)

дідько (Андрухович 54; Васильченко I 158; Виженко 10; Винничук 145; Дрозд. Убивство 136; Королів Старий 91; Наніїв 108; Тіні 92)

домовик (Ляхевич 96; Капранови soft 96; Кокотюха 92; Сомів 59)

дракон (Андрухович 51; Багрянний 26; Винничук 308; Дрозд. Убивство 141; Костенко 157; Шевчук. У пащі 24)

душі страчених нагло (Коцюбинський II 236).

екстрасенс (Дрозд. Убивство 122; Капранови soft 173; Прудник 30)

запорожець (Куліш. Чорна рада 54)

збудь-вік (Кв-Осн I 541)

звір (Андрухович 95; Дрозд. Убивство 127; Петрушевич 355)

звірюка (Дрозд 128)

зла личина (Стороженко I 23)

злий дух (Дрозд. Дух 32; Коцюбинський II 206; Куліш. Змій 136; Леся Українка Сомів 60; Шкляр. Кров 11)

змій (Винничук 308; Грінч II 156; Дрозд. Убивство 101; Забужко. Диригент 40; Костенко 509; Котляревський I 84; Куліш 133; Леся Українка VII 203; Манжура 141; Петрушевич 357; Стельмах 30; Шкляр. Кров 32)

змій горинич (Околітенко 23; Чемерис 85)

змій з дванадцятьма головами (Куліш. Змій 135)

змій-іскуситель (Костенко 170)

змій-людовбивця (Андрухович 110-111)

зміюка (Андрухович 35; Грінч II 156)

- зміюка** (Дрозд. Убивство 141; Костенко 451)
- зміючка** (Забужко. Сестра 78)
- змія** (Топчій 50)
- зміяка** (Манжура 146)
- знатник** (Яновський 181)
- знатниця** (Марко Вовчок I 241)
- знахар** (Андрухович 52; Геньба 45; Грінч II 85; Капранови soft 51; Кокотюха 137; Куліш. Змій 142; Марко Вовчок 172)
- знахарка** (Гавришкевич 190; Кобилянська 307; Шкляр 21)
- знахорка** (Гавришкевич 191)
- ірод** (Куліш П. 114; Петрушевич 368, Шевченко II 273)
- карга** (Данилевський 227; Мирний III 154)
- клишоногий** (Данилевський 233)
- кошмар** (Кокотюха 81).
- кощій** (Павлюк 36)
- кощій безсмертний** (Костенко 179)
- кощунка** (Кв-Осн III 188)
- куцак** (Грінч II 157)
- куций** (Дрозд. Убивство 107; Куліш. Змій 144)
- куць** (Леся Українка V 201)
- левіафан** (Андрухович 77)
- лихий** (Куліш. Чорна рада 40; Тіні 92)
- лихий дух** (Леся Українка III 234)
- лісна** (Коцюбинський II 241)
- лісова русалка** (Кобилянська 307)
- лісовий дух** (Федорів 286)
- лісовий чоловік** (Коцюбинський II 243)
- лісовик** (Коцюбинський II 206; Леся Українка V 201; Стороженко. Чорт 207; Хвильовий I 281)
- літавиця** (Забужко. Сестра 120; Королів Старий 55; Леся Українка V 225)

лоскотарка (Щоголів 64)

лукавий (Боровиковський 54; Грінч II 156; Дрозд. Убивство 105; Костенко 493; Куліш. Змій 146; Шевчук. Птахи 15)

люципер (Топчій 64; Шевченко II 273)

люцифер (Андрухович 45; Бердник 22; Зарівна; Топчій 65)

мавка (Воронько II 94; Гребінка 65; Грінч II 156; Капранови hard 104; Костенко 180; Королів Старий 71; Леся Українка V 201; Лучків 100-101; Павлюк 47; Топчій 11)

маг (Данилевський 238; Дрозд. Убивство 122; Шкляр. Кров 176)

мана (Костенко 543; Костомаров 181; Куліш. Чорна рада 54)

манія (Грінч II 157; Кропивницький 325)

мара (Бордуляк 129; Васильченко I 158; Вечеря 62-63; Гавришкевич 188; Грінч II 156; Дніпрова Чайка 217; Загул; Заревич 255; Кобринська 230; Королів Старий 81; Коцюбинський II 228; Куліш. Чорна рада 34; Леся Українка V 292; Срезневський 90; Топчій 52; Шашкевич 35)

марево (Топчій 65)

марище (Леся Українка I 268)

марюка (Васильченко I 158)

медіум (Данилевський 238)

мертвець (Боровиковський 45; Кв-Осн III 121; Костомаров 194)

мертвий (Боровиковський 45; Забужко. Диригент 96; Шевчук. Птахи)

мертвяк (Андрухович 271; Капранови soft 97)

мольфар (Дрозд. Убивство 122; Коцюбинський II 229)

монстр (Кокотюха 11)

мрець (Андрухович 272; Кобринська 233)

небіжчик (Добрянський 217; Катренко 146)

небіжчиця. (Куліш. Змій 135)

невідома (Васильченко I 264)

невідома сила (Дрозд. Убивство 138)

непевна (Кв-Осн III 187)

нехрещені (Шевченко I 35)

нехрещені діти (Грінч II 156; Шевченко II 23)

нехрист (Гавришкевич 187)

нехрист (Гавришкевич 187)

нечиста сила (Боровиковський 64; Грінч II 156; Дияволиця 131; Дочинець 52; Кокотюха 119; Кононенко. Зрада 24; Королів Старий 7; Костомаров 181; Коцюбинський II 206; Куліш. Чорна рада 55; Леся Українка V 276; Марко Вовчок 176; Наніїв 132; Петрушевич 363)

нечистий (Грінч II 156; Данилевський 220; Капранови hard 101; Кобилянська 315; Кокотюха 137; Кононенко. Зрада 24; Коцюбинський II 226; Куліш. Змій 122; Купрієнко 95; Леся Українка III 227; Тіні 6; Шевчук. Птахи 14)

нечистий дух (Шкляр. Кров 11)

нечисть (Кв-Осн III 121; Кокотюха 75; Костенко 471)

німфа (Костенко 452)

німчик (Гавришкевич 187)

нявка (Костенко 180; Коцюбинський II 243)

обмінник (Коцюбинський II 205)

огненний змій (Куліш. Змій 101; Мандичевський 453)

окаянний (Куліш. Змій 145)

опир (Забужко. Сестра 75; Капранови hard 54)

оситник (Данилевський 233)

ох (Забужко. Диригент 35; Костенко 328)

очеретяник (Грінч II 156)

панич (Кобринська 230; Петрушевич 356)

пекельник (Марко Вовчок 176)

перевертень (Андрухович 271; Боровиковський 72; Геньба 15; Куліш 53; Логвин 223; Симоненко 80)

перелесник (Андрухович 254; Грінч II 157; Королів Старий 101; Леся Українка V 201)

перемитник (Винничук 139)

- песиголова потвора** (Кокотюха 141)
- песиголовець** (Кокотюха 141)
- підмінча** (Забужко. Сестра 71)
- планета** (Петрушевич 365)
- планетник** (Андрухович 79; Коцюбинський II 231)
- планитуваті** (Забужко. Сестра 71)
- покійник** (Андрухович 272)
- покійні** (Метлинський 136)
- полісун** (Грінч II 156; Сомів 60)
- полоз** (Грінч II 156; Леся Українка VII 203)
- польовий** (Грінч II 156)
- потвора** (Багрянний 26; Кокотюха 141; Костенко 220; Леся Українка VII 203)
- потворисько** (Данилевський 236)
- потворище** (Забіла. Світ 137)
- потерча** (Королів Старий 33; Леся Українка V 206)
- потопельники** (Забужко. Диригент 14)
- потороча** (Грабовський I 341; Забужко. Сестра 98; Королів Старий 124)
- привид** (Андрухович 271; Безорудько; Бордуляк 129; Вечеря 85; Геньба 32; Данилевський 237; Добрянський 251; Забужко. Диригент 116; Кокотюха 78; Кононенко. Зрада 28; Костенко 507; Коцюбинський II 223; Лук'яненко; Топчій 38)
- привиддя** (Леся Українка IV 60)
- привидіння** (Купрієнко 84)
- примара** (Андрухович 40; Грінч I 567; Королів Старий 88; Костенко 195; Леся Українка VII 201; Наніїв 132; Топчій 68)
- примовниця** (Дрозд. Убивство 132)
- провидець** (Дрозд. Убивство 47).
- пророк** (Котляревський I 225; Топчій 10)
- пророчиця** (Забужко. Диригент 126)
- рогатий** (Дрозд. Убивство 107)

русалка (Барвінок 3; Бордуляк 441; Боровиковський 68; Васильченко III 9; Геньба 55; Грінч II 156; Дрозд. Убивство 101; Дудар 63; Забужко. Диригент 14; Капранови soft 7; Кобилянська 326; Костенко 413; Королів Старий 147; Леся Українка V 203; Наніїв 143; Сомів 59; Шевченко I 355)

русалка польова (Леся Українка V 224)

русалонька (Королів Старий 145; Костенко 112)

русалочка (Капранови soft 9; Шашкевич 56; Шкляр 174)

самогубця (Забужко. Сестра 89)

сатана (Воронько II 43; Данилевський 231; Кокотюха 137; Костенко 410; Леся Українка III 224; Логвин 55; Манжура 203; Наніїв 271; Н-Л II 32; Павлюк 5; Стороженко. Чорт 201; Тіні 9; Шевченко III 27)

сирена (Андрухович 232; Костенко 457)

скарбник (Грінч II 157)

сонцеворожець (Барка 6)

сотона (Коцюбинський II 225)

спірит (Катренко 143; Костенко 256)

спіритка (Катренко 146)

страхіття (Н-Л III 401)

страховидла (Дрозд. Убивство 107)

страховисько (Дрозд. Убивство 106)

страховище (Бордуляк 129; Кобилянська 327)

страховіття (Костенко 509)

страчуки (Кобринська 442)

сукуб (Капранови hard 104).

твар (Дрозд. Убивство 106)

темна сила (Дрозд . Убивство 105)

той, скаменів би (Петрушевич 360)

той, що в скалі сидить (Леся Українка V 201).

той, що греблі рве (Леся Українка V 201)

- той, що ходить на козинячих ніжках, - не при хаті згадуючи** (Куліш. Змій 129)
- топельник** (Забужко. Сестра 88)
- триглавий змій** (Костенко 448)
- триголовий змій** (Дрозд. Убивство 101; Манжура 210)
- труп** (Кобринська 233; Яцків 424)
- улуда** (Кобринська 442)
- ундина** (Андрухович 148-149)
- упир** (Андрухович 271; Гавришкевич 186; Геньба 15; Дияволиця 143; Кв-Осн III 121; Кокотюха 97; Сомів 59)
- упириця** (Гавришкевич 188; Ковчар; Леся Українка V 292)
- упиряга** (Котляревський 23)
- урагова баба** (Кв-Осн III 188)
- утоплена** (Шевченко I 170)
- характерник** (Андрухович 216; Дрозд. Убивство 122; Куліш. Чорна рада 53; Логвин 218; Мирний II 63; Стороженко I 81)
- характерниця** (Грабовський I 227)
- химера** (Андрухович 40; Забужко. Диригент 120; Костенко 270; Леся Українка VI 81; Шевчук. Химери 30)
- химерник** (Костенко 280)
- химород** (Стельмах 29)
- химородник** (Куліш. Чорна рада 54)
- химородь лісна** (Костенко 74)
- хо** (Коцюбинський I 155)
- хованець** (Гавришкевич 187)
- циганка** (Васильченко II 120; Кобилянська 394; Костенко 406; Куліш. Змій 144)
- циганочка** (Боровиковський 60).
- цілитель** (Андрухович 41; Дрозд. Убивство 122)

чаклун (Андрухович 29-30; Кокотюха 137; Кононенко. Ностальгія 1 107; Костенко 176; Лиходід 11; Сомів 59; Шкляр. Кров 176)

чаклунка (Довженко 43; Костенко 382; Леся Українка V 287; Логвин 3; Шкляр 9)

чарівник (Дрозд. Убивство 122; Топчій 52)

чарівниця (Боровиковський 59; Гавришкевич 185; Данилевський 229; Кобилянська 389; Костенко 507; Костомаров 168; Леся Українка I 385; Сомів 61)

чарівниченька (Шевченко II 265)

чарівниченько (Васильченко III 35)

чародій (Капранови soft 173; Котляревський 138; Лиходід 11; Логвин 6)

чародійка (Забужко. Диригент 109)

чародійник (Купрієнко 75)

чередінниця (Коцюбинський II 232)

чорний бог (Дрозд. Убивство 70)

чорний янгол (Дрозд. Убивство 73; Лучак 86)

чорнокнижник (Андрухович 232; Довженко 37; Забужко. Диригент 49; Коцюбинський II 231)

чорт (Андрухович 228; Боровиковський 54; Вечеря 218; Винничук 318; Грінч II 58; Дияволиця 133; Дрозд. Убивство 101; Дудар 11; Забужко. Диригент 90; Дияволиця 205; Кононенко. Ностальгія 2 100; Кобринська. Чортище 108; Костенко 386; Костомаров 181; Куліш. Змій 144; Манжура 275; Наніїв 248; Олійник 160; Павлюк 56; Петрушевич 361; Стельмах 30; Стороженко I 22; Тіні 7; Шкляр. Кров 11)

чортеня (Костенко 201; Марко Вовчок 175; Павлюк 25; Сомів 59; Стороженко. Чорт 203)

чортенятко (Костенко 395; Павлюк 87)

чортик (Андрухович 61; Данилевський 227; Забужко. Диригент 81; Кокотюха 93; Шкляр 188)

чортило (Тіні 10)

- чортисько** (Андрухович 49)
- чортиця** (Вечеря 73; Кобилянська 327; Леся Українка IX 22; Манжура 203; Шевчук. Чортиця 3; Шкляр 8)
- чортище** (Кобринська. Чортище 107)
- чортовисько** (Драч 261)
- чортяка** (Вечеря 49; Кв-Осн III 121; Марко Вовчок 165; Срезневський 91; Стороженко. Чорт 202)
- чугайстер** (Воронько 249; Костенко 180; Федорів 211)
- чугайстир** (Коцюбинський II 244)
- чудище** (Дрозд. Убивство 71)
- чудовисько** (Вечеря 74; Івакін. Чудовисько 192)
- чудовище** (Кобринська 237)
- чудодій** (Воронько II 60)
- шайтан** (Коцюбинський I 281)
- шаман** (Козін 32; Костенко 332)
- шептальник** (Дрозд 8)
- шептуха** (Дрозд. Убивство 137)
- щезник** (Коцюбинський II 206; Павличко 167)
- юда** (Виженко 32; Жадан 18; Куліш. Чорна рада 57; Леся Українка V 146)
- яга** (Гончар 102; Костенко 179)
- язя** (Гавришкевич 185)
- ясновидець** (Загребельний нечистий дух 187; Топчій 10)